АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1984

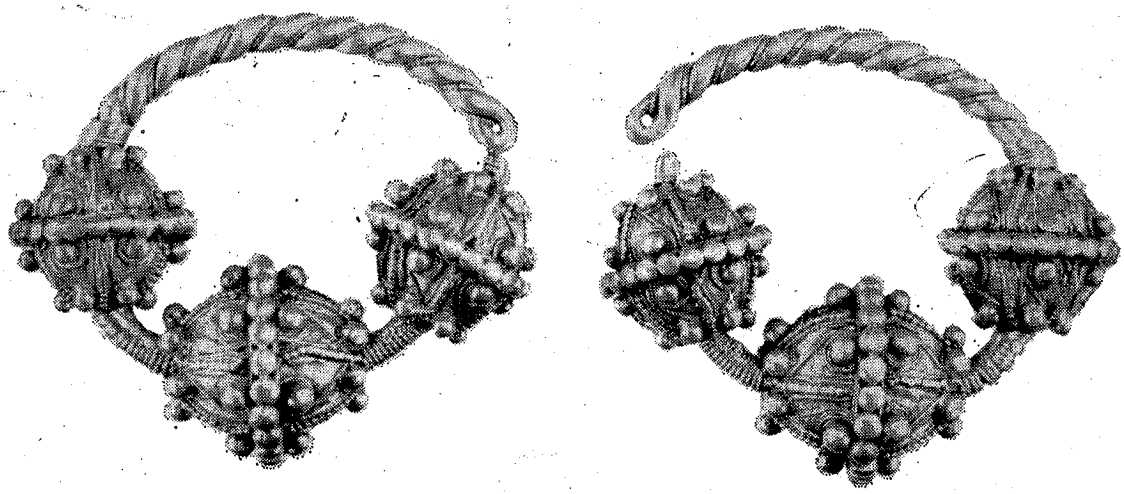

Сн II 190
УНИВ. БИБЛИОТЕКА - В. Търново
Инв. № 190087
Вар 902(051)
34154

ISSN 0324-1203

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XXVI

1

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1984

Сн 29

Светилището на Тракийския конник ΘΕΟΣ ΣΑΛΗΝΟΣ при Сандански

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

През януари 1982 г. при изкопни работи в парка на гр. Сандански за ресторант на Аграрно-промишления комплекс на около 300 м североизточно от р. Санданска Бистрица и от предполагаемото трасе на северната каменна стена на римския град беше открито случайно неизвестно досега светилище на Тракийския конник, наречено Θεὸς Σαληνος. Това е първото светилище от този район не само на Тракийския конник, но изобщо на антично божество. Намира се в м. Поленишки бани, получили името си от с. Поленица, отстоящо на 1 км източно от Сандански. Това са две малки бани със сферичен свод, изградени от речни камъни и бял хоросан. Всяка има кръгъл басейн, който се пълнел с топла минерална вода. Построени били през турското владичество и били използувани допреди около 50 години. Те са на 60 м западно от тракийското светилище. Би могло да се допусне, че на това място е имало топли лековити извори през римската епоха, ползувани от почитателите на Тракийския конник.

Светилището е било построено върху възвишение с наклон от изток към запад.[1] То дори е вкопано в него, като основите му слизат в пласта от глинести шисти на терена (обр. 1). Стигнало е до нас в много разрушено състояние. Основите му са дълбоки 0,30 м. Строителният материал на стените бил ограбен в миналото и използуван за други строежи. Отчасти стените пострадали от багера, който изкоренявал боровете, израсли върху строителната площадка на бъдещия ресторант. Но нанесените щети не са много големи, защото багеристът забелязал мраморните жертвеници с надписи, веднага спрял работата и съобщил в Градския исторически музей, Сандански. При разкопките можахме да установим плана, начина на строеж, разположението на жертвениците.

Светилището има прост план, който е бил правоъгълен. Състои се от едно помещение, ориентирано в посока изток—запад (обр. 2). Неговите вътрешни размери са: шир. (север—юг) 5,50 м, проследена дълж. (изток—запад) около 5 м, но по всичко изглежда, че е била по-голяма. Западната стена не беше запазена, когато посетихме за първи път обекта. Изхождайки от ситуацията и от вкопаването на източния край, смятаме, че светилището е било достъпно единствено от запад, където е бил входът. За под служи подравненият глинест шистов пласт на материка.

Основите са дебели 0,60 м и са изградени от обли речни камъни и бял хоросан (обр. 3). Стените били построени от камъни и печени тухли (0,35/0,35/0,05 м), свързани с бял хоросан, като фугата между редовете е дебела 0,05 м. Не се знае броят на тухлите в пояс на смесената зидария (opus mixtum). Отвътре стените на светилището били измазани с фина розова хоросанена мазилка (деб. 0,025 м),

ФИЛИАЛНА БИБЛИОТЕКА

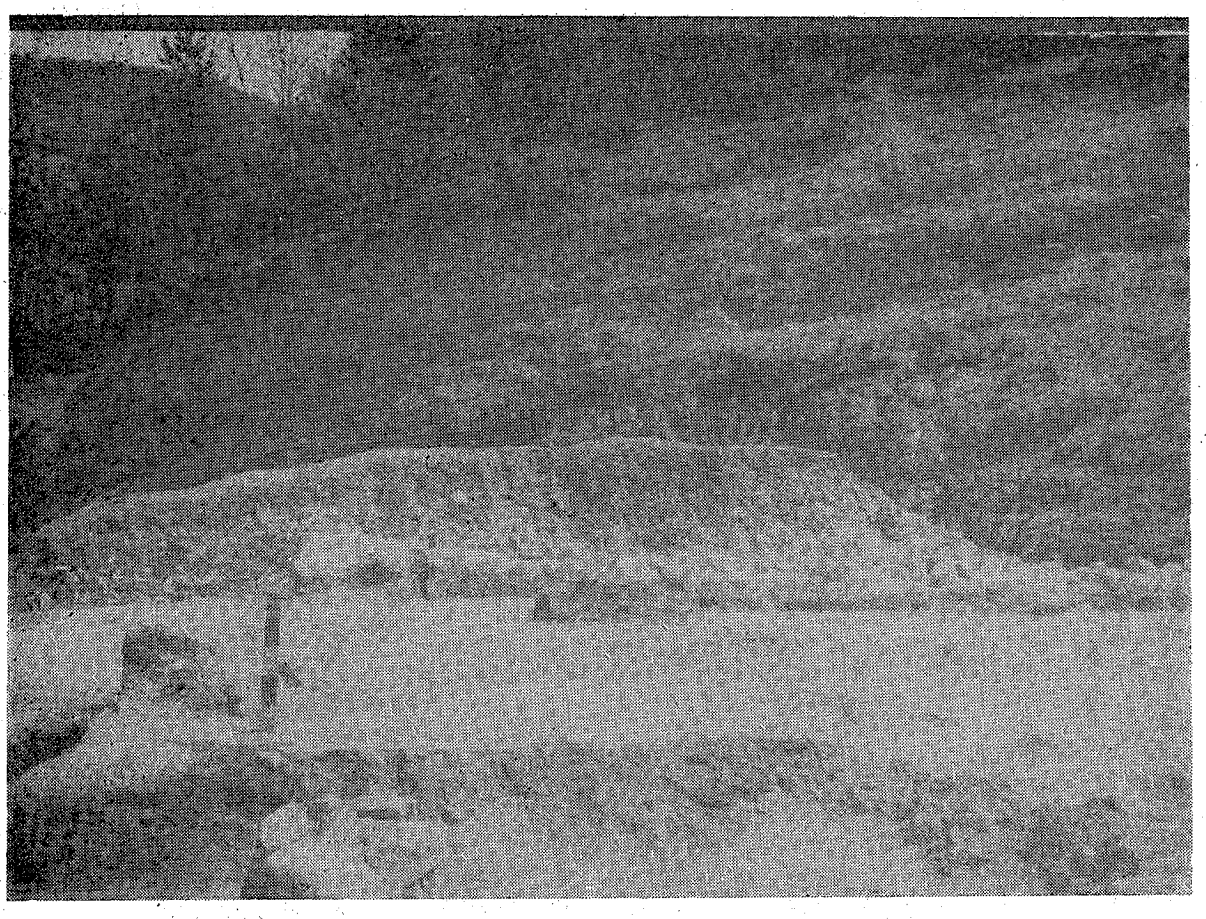

● *Обр. 1. Местоположение на откритото в Сан*дански светилище на Тракийския конник-Саленския бог. *Fig. 1. Situation du sanctuaire découvert à Sandanski du Cavalier thrace-dieu Salenos*

от която беше запазен фрагмент на място в североизточния ъгъл. Върху прясната мазилка били прокарани с острие две успоредни прави черти, между които бил издраскан надпис на старогръцки език. От него са оцелели само буквите NI (вис. 0,03 м). Чертите и буквите били боядисани червени. Такъв врязан надпис се открива за пръв път в антично светилище в България.

Според сведенията на багеристa ниските мраморни жертвеници били наредени в права линия покрай северната стена, обърнати с надписите на юг. В прегледаната пръст от вътрешността на светилището намерихме фрагменти от мраморни оброчни плочки на Тракийския конник, някои с посветителни надписи на θεὸς Σαληνος, както и фрагменти от плочки с изображения на други божества — Херакъл, Атина. При разкопките на около 1,35 м южно от североизточния вътрешен ъгъл открихме на място част от полукръгло съоръжение, направено от речни камъни в един ред (обр. 2, 3).

Открити са шест цели жертвеника и фрагменти от други два.

1. Жертвеник от сивобял дребнозърнест мрамор с профилирана долна и горна част (обр. 4). Сега горната част е повредена. Личи дупка за прикрепване на клина на оброчната плочка на Тракийския конник. Размери: вис. 0,53 м, шир. на основата 0,36 м, деб. 0,24 м, шир. на тялото 0,285 м, деб. 0,21 м.

Надписното поле няма рамка (вис. 0,26 м, шир. 0,285 м). Гръцкият надпис е в 5 реда. Вис. на буквите 0,032—0,035 м. Повечето са ъглести по форма (обр. 5). Първата буква П на надписа открихме върху къс от мрамор при внимателното преглеждане на пръстта от вътрешността на светилището. Липсва краят

на р. 1—ΟΣ и на р.2—Υ. Лигатури има в края на р. 3—HN и на р. 4—ΟΣ. Надписът завършва с бръшлянов лист. Буквите са грижливо издълбани.

Текстът гласи:

Παράμονος
Δημέου
θεῶι Σαληνῳ
εὐξάμενος.
5 ''Ετους νς'.

В композиционно отношение този надпис се отличава от други надписи от светилището. Тук на първо място е посочено името на лицето-посветител, а на второ — на божеството, докато при другите на първо място стои името на божеството.

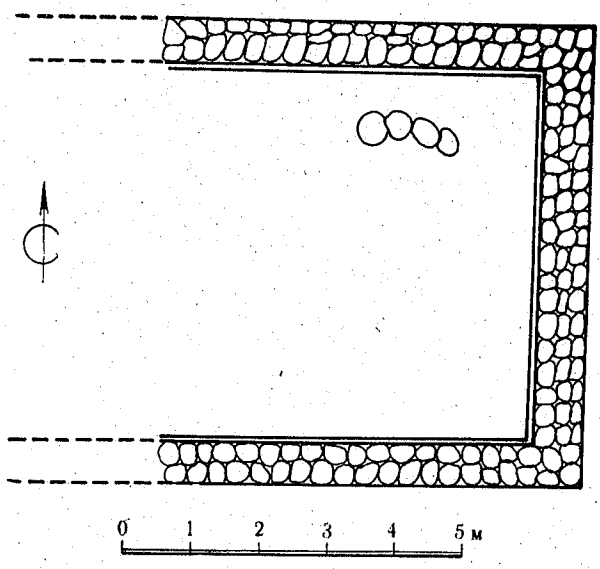

2

● *Обр. 2. План на светилището на Тракийския конник-Саленския бог, открито в Сандански. Fig. 2. Plan du sanctuaire du Cavalier thrace-dieu Salenos découvert à Sandanski*

● *Обр. 3. Поглед от югозапад върху останките от светилището на Тракийския конник-Саленския бог в Сандански. Fig. 3. Vue du Sud-Ouest sur les ruines du sanctuaire du Cavalier thrace-dieu Salenos à Sandanski*

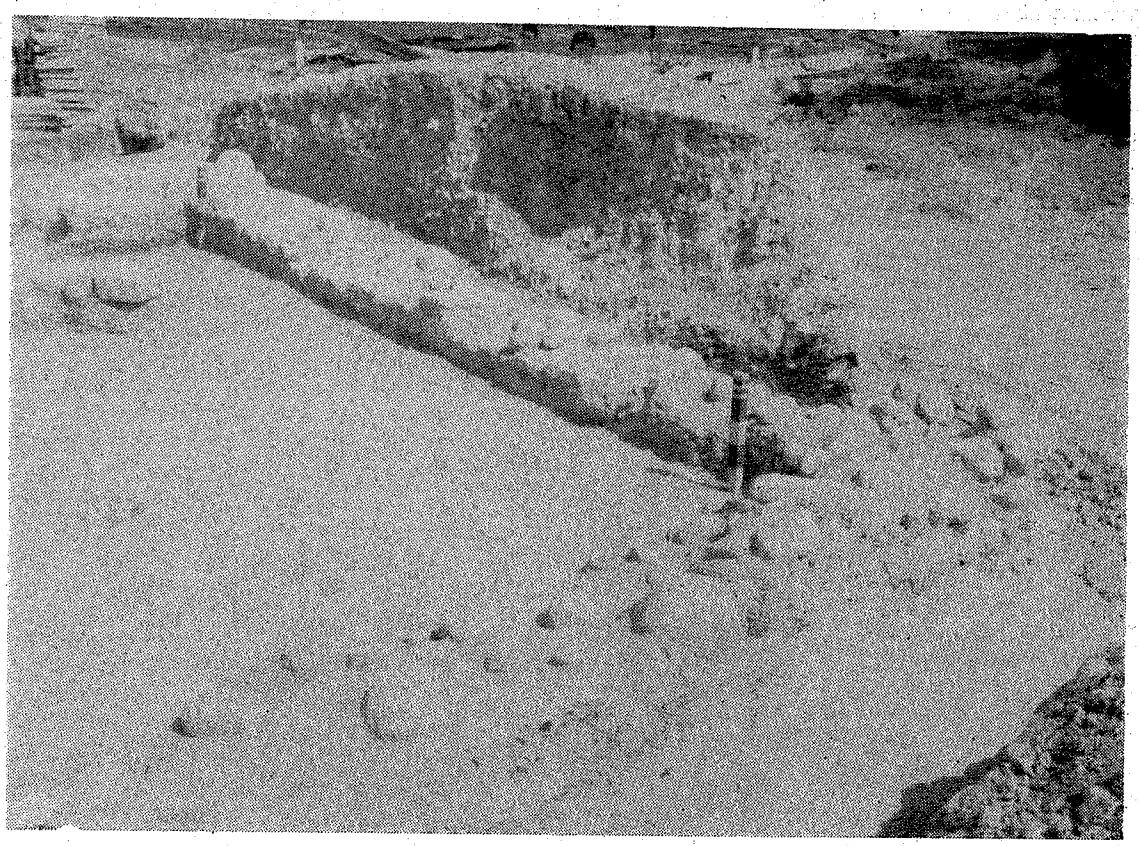

3

Посветителят на жертвеника е Παράμονος Δημέου, чиито имена са гръцки. Името Παράμονος[2] се среща върху жертвеник на Артемида и върху надгробен паметник от град Нейне при с. Илинденци, както и върху паметник от селището при с. Враня, Благоевградски окръг. Името Δημέας[3] е познато от надгробен паметник от град Нейне.

Краят на надписа съдържа датата на поставяне на жертвеника — годината ϛ′ (250) по Августовата ера. Не е означено Σεβαστοῦ, но по аналогия с останалите надписи по светилището е ясно, че се касае за Августовата ера. От античния град при Сандански и от долината на Средна Струма са известни и други надписи, датирани по Августовата ера, без тя да е изрично отбелязана[4], факт, който е довел до погрешно датиране на съответните паметници.[5]

Следователно разглежданият жертвеник датира от 219 г. на н. е. — управлението на

4

● *Обр. 4. Мраморен жертвеник на Саленския бог, поставен в светилището му от Парамонос, син на Демеас, в 219 г. Fig. 4. Autel en marbre du dieu Salenos posé dans son sanctuaire par Paramonos, fils de Demeas, en 219*

● *Обр. 5. Сравнителна таблица на буквите в надписите на паметниците от светилището на Тракийския конник-Саленския бог в Сандански.*
Fig. 5. Tableau comparatif des lettres des inscription sur les monuments du sanctuaire du Cavalier thracse dieu Salenos à Sandanski

№	I, в на н е	Α	Β	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Υ	Φ	Ω
1	219	Α			Ε		Η	Θ		Λ	Μ		Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Υ		Ω
2	230	Α	Β		Ε		Η	Θ	Κ	Λ	Μ		Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Υ		Ω
3	230	Α	Β		Ε		Η	Θ	Κ		Μ		Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Υ		Ω
4	I пол. III	Α		Δ	Ε		Η	Θ	κ	λ	Μ		Ξ	Ο		Ρ	Σ	Υ		ω
5	243	Α	Β	Δ	Ε		Η	Θ	Κ	Λ				Ο	Π	Ρ		Υ	Φ	ω
6	I пол. III	Α	Β		Ε	Ε	Η	Θ	Κ		Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ		Υ		Ω
10	I пол. III	Α			Ε		Η	Θ	κ	λ	μ					Ρ		Υ		ω
11	I пол. III	Α			Ε		Η			Λ		Ν		Ο		Ρ	Σ	Υ		Ω

5

6

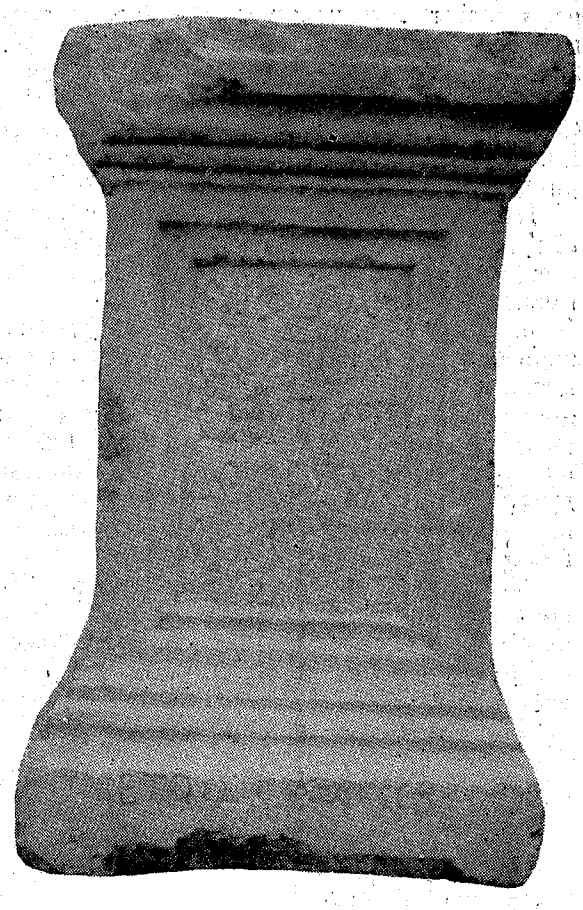

7

● *Обр. 6. Мраморен жертвеник на Саленския бог, поставен в светилището му от Аврелиос Барбарос в 230 г. Fig. 6. Autel en marbre du dieu Salenos posé dans son sanctuaire par Aurelios Barbaros en 230*

● *Обр. 7. Мраморен жертвеник на Саленския бог, поставен в светилището му от роба Евтюх в 230 г. Fig. 7. Autel en marbre du dieu Salenos, posé dans son sanctuaire par l'esclave Eutychos en 230*

император Елагабал. Това е най-ранният жертвеник между откритите в светилището.

2. Жертвеник от сивобял дребнозърнест мрамор с форма, както на предходния (обр. 6). Размери: вис. 0,52 м, шир. на горната профилирана част 0,31 м, на долната 0,34 м, на тялото 0,255 м (горе), 0,275 м (долу), деб. 0,21 м. Лицевата страна на горната профилирана част е украсена с релефен растителен орнамент, по средата на който има четирилистна розета. Отгоре жертвеникът има надлъжен улей, успореден на лицето, дълъг 0,31 м, широк 0,07 м, дълбок 0,04 м. В улея има дупка за щифт за закрепване на мраморна плочка с релефно изображение на Тракийския конник. Долната профилирана част има отпред и отстрани две крачета, върху които стъпва жертвеникът.

Надписното поле в профилирана рамка съдържа 6 р., а р. 7 е изписан върху основата на жертвеника. Вис. на буквите — 0,021—0,022 м. Те имат заоблени форми (обр. 5). Няма лигатури. В края на р. 3 е издълбан бръшлянов лист.

Надписът гласи:

Θεῷ Σαλη-
νῷ ἐπηκόῳ
Αὐρήλιος
Βάρβαρος εὐ-
ξάμενος ἀ-
νέθηκεν.
Ἔτους αξς΄ Σεβ(αστοῦ).

Посвещението е на „вслушващия се Саленски бог". Посветителят е Αὐρήλιος Βάρβαρος. Личното име е римското Aurelius, което се среща най-рано по времето на император Антонин Пий в един надпис от Монтана от 155 г.,[6] но особено често на Марк Аврелий и Каракала в Долна Мизия, Горна Мизия, Тракия и другаде.[7] Бащиното име Βάρβα-

ρος=Barbarus е известно от няколко надписа — от Сердика,[8] Августа Траяна[9] (T. Statilius Barbarus — управител на провинция Тракия през 196—198 г.), Капидава[10] в Северна Добруджа и от други надписи от Римската империя, особено от Северна Африка.

Издигането на жертвеника е станало в αξς′ (261) г. на Августовата ера, която отговаря на 230 г. на н. е. — управлението на император Александър Север.

3. Жертвеник от сивобял дребнозърнест мрамор с форма, както на предходните. Няма украса (обр. 7). На лицевата долна страна има отстрани крачета. Размери: вис. 0,46 м, шир. горе 0,275 м, долу 0,29 м, по средата 0,215 м. Отгоре има квадратна дупка (0,03/0,03/0,05 м) за щифта за прикрепване на изображението на Тракийския конник.

Надписното поле е в профилирана рамка, както при жертвеник № 2. Вис. на буквите 0,018—0,02 м. Надписът е разположен в 7 р., като последният е изписан върху основата на жертвеника. Лигатури има в р. 4 — ΓΡ, р. 5 — ΟΥ, р. 6 — ΜΕ, ΟΣ.

Надписът гласи:

Θεῷ Σαληνῷ ἐπηκόῳ Εὐτυχὸς δοῦλος Γρανίου Καμπανοῦ εὐξάμενος.
Ἔτους αξς′ Σεβ(αστοῦ).

Жертвеникът бил издигнат в чест на „вслушващия се Саленски бог“ от името на Евтюх, роб на Граний Кампанеца.

Робът, както е обичайно, е назован само с личното му име (Εὐτυχός), което е от гръцки произход. Роби се споменават в надписи от Сандански и от други места в България.[11] Господарят на роба носи италийски имена. Името Γράνιος=Granius е засвидетелствувано у нас в Монтана (Михайловград),[12] Филипопол (Пловдив)[13] и другаде. То се среща и в надписи, открити извън България. Името Καμπανὸς=Campanus (Кампанецът) не е познато от други надписи от нашите земи, обаче то се явява в надписи от други римски провинции.[14]

Жертвеникът бил поставен в светилището в αξς′ (261) г. от Августовата ера, или в 230 г. на н. е., т. е. в същата година, както жертвеник № 2. Буквите в настоящия надпис имат предимно ъгловата форма (обр. 5), докато на жертвеник № 2 — заоблена. Може би произхождат от различни ателиета.

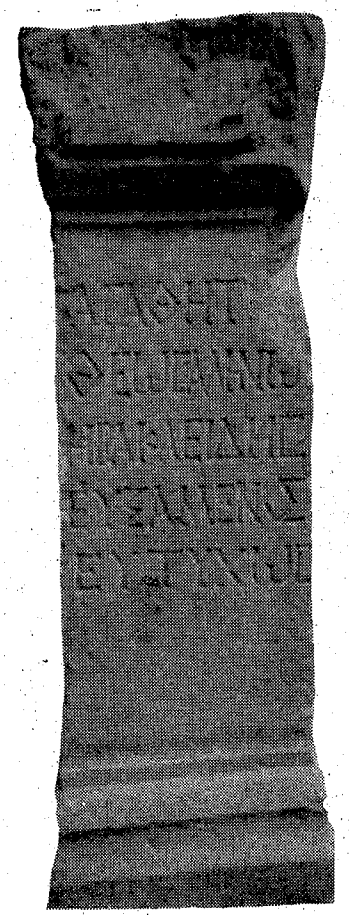

8

● *Обр. 8. Мраморен жертвеник на Саленския бог, поставен в светилището му от Хераклид, първата половина на III в. Fig. 8. Autel en marbre du dieu Salenos, posé dans son sanctuaire par Héraclide, la première moitié du IIIe s.*

● *Обр. 9. Мраморен жертвеник на Саленския бог, поставен в светилището му от Капитониянос Филипос в 243 г. Fig. 9. Autel en marbre du dieu Salenos, posé dans son sanctuaire par Kapitonianos Philippos en 243*

● *Обр. 10. Варовиков жертвеник — колективно посвещение на Саленския бог в светилището му в Сандански, III в. Fig. 10. Autel calcaire — dédicace collective au dieu Salenos dans son sanctuaire à Sandanski, IIIe s.*

4. Жертвеник от сивобял дребнозърнест мрамор с тясно издължено тяло и профилирана горна и долна част, без украса (обр. 8). По формата си се отличава от другите, които са по-ниски и по-широки. Размери: вис. 0,60 м, шир. на тялото горе 0,19 м, долу 0,21 м. Отгоре има две дупки

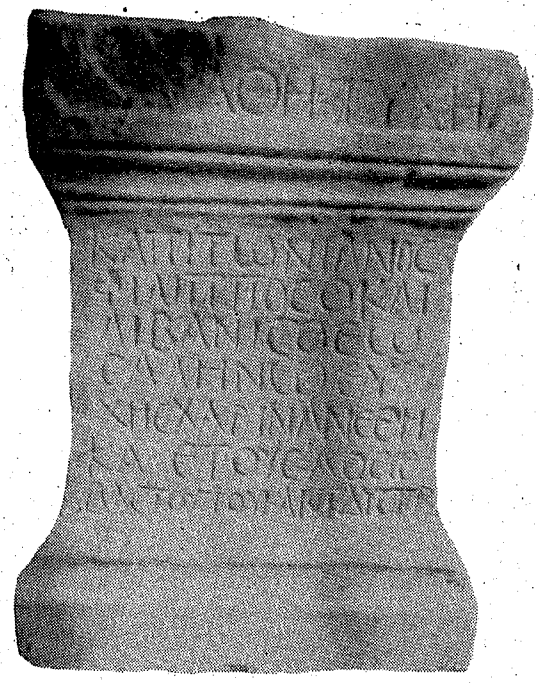

9

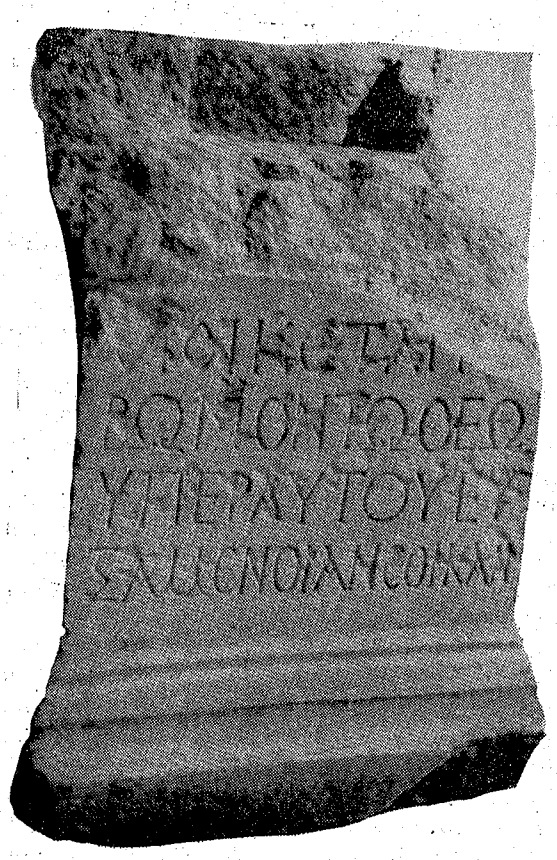

10

(0,03/0,02/0,02 м) за прикрепване на плочката.

Надписното поле няма рамка. Вис. на буквите 0,025 м. Лигатури в р. 2 — HN, р. 4 — ΟΣ.

Надписът гласи:

Ἀγαθῇ τύχῃ.
Θεῷ Σαληνωι
Ἡρακλείδης
εὐξάμενος
εὐτυχῶς.

Жертвеникът бил издигнат от Хераклид в чест на Саленския бог. Името Ἡρακλείδης е гръцко и е познато от надписи от с. Иваняне и с. Маслово, Софийски окръг[15] — територията на Сердика, и от другаде.

Надписът не съдържа годината на поставяне на жертвеника. Но по аналогия на предходните, може да се допусне, че е от същото време — третото или четвъртото десетилетие на III в.

5. Жертвеник от сивобял дребнозърнест мрамор с горна и долна разширена профилирана част (обр. 9). Горе в ъглите са означени акротерии. Върху жертвеника има правоъгълна дупка (0,05/0,10 м) за щифта, който закрепвал мраморна плочка с образа на Тракийския конник-Саленския бог. Размери: вис. 0,48 м, шир. горе 0,35 м, долу 0,36 м, на тялото 0,28 м, деб. на тялото 0,11 м.

Надписното поле (0,28/0,23 м) няма рамка. Първият ред е издълбан върху горната профилирана част, а началото на последния ред — върху долната. Повредени са началните букви на р. 1. Вис. на буквите 0,025 — 0,032 м. Те са с кръгла форма (обр. 5). Няма лигатури.

Текстът е в 1. лице, ед. число:

[Ἀγ]αθῇ τύχῃ.
Καπιτωνίανος
Φίλιππος ὁ καὶ
Λίβανις θεῷ
Σαληνῳ εὐ-
χῆς χάριν ἀνέθη-
κα. Ἔτους ασς΄ Σε-
βαστοῦ τοῦ καὶ ϙτ΄ Δύστρ-
ου.

Посветителят на жертвеника е Капитониан, син на Филип, наречен още Либанецът. Името Καπιτωνίανος е римското Capitonianus. То се среща за втори път в Сандански. За първи път се споменава в надпис на гръцки език върху колона на портик (стоа), датиращ от времето на Каракала или след него[16]. Произлязло е от римското име

Capito,onis=Καπίτων, също засвидетелствувано в надписи на латински и гръцки език от България.[17]

Името Φίλιππος[18] е от гръцки произход и е разпространено в нашата страна. Името Λίβανις=Λιβάνιος (Libanius) не е известно от други надписи у нас. В превод „либанецът", т. е. произхождащ от областта на планината Либан в Сирия.

Жертвеникът, посветен на Саленския бог, е датиран по Августовата ера в αος′ (271) г., която отговаря на 240 г. на н. е., и по старата македонска ера в ρτ′ (390) г., която отговаря на 243 г. на н. е. Явява се разлика от три години между двете дати. Тя се дължи на грешка на каменоделеца при означаването на годината по Августовата ера. Написано е αος′ вместо δος′ (274), което отговаря на 243 г. на н. е. Отбелязан е и месецът Δύστρος[19] по старата македонска ера, който е петият след есенното равноденствие и отговаря на атинския Антестерий — февруари—март по днешния календар. Споменатият месец не е засвидетелствуван досега в надписи от средното течение на Струма. В надпис от с. Враня, Благоевградски окръг, се среща месец Πάνημος,[20] който съответствува на юни.

Жертвеникът е най-късният датиран надпис от светилището (243 г.) — управлението на император Гордиан III (238—244).

6. Жертвеник от сивобял варовик, профилиран както останалите (обр. 10). Сега горната профилирана част е повредена. Размери: вис. 0,55 м, шир. горе 0,40 м, долу 0,43 м и на тялото 0,35 м, деб. на тялото 0,24 м. Отгоре има правоъгълна дупка (0,15/0,08 м, дълб. 0,07 м), в която е влизал клинът на оброчната плочка с образа на Саленския бог.

Надписното поле няма рамка. Вис. на буквите 0,035—0,04 м. На р. 3 е написано αὐτοῦ вм. ἑαυτῶν (род. падеж, мн. число). Буквите имат закръглена форма (обр. 5). Лигатура: р. 4 — НК.

Надписът гласи:

Οἱ οἰκεταὶ τ[ὸν]
βωμὸν τῷ θεῷ
ὑπὲρ αὐτοῦ εὐ-
ξάμενοι ἀνέθηκαν.

Надписът представлява колективно посвещение от името на жителите на античния град под Сандански за тяхно здраве. Всички останали надписи са издигнати от отделни лица. Тук липсва епитетът Σαληνος, който се е подразбирал по светилището.

7. Фрагмент от жертвеник от сивобял дребнозърнест мрамор, представляващ долния ляв ъгъл. Горе и долу е профилиран. Вис. сега 0,255 м, шир. 0,10 м.

Надписното поле няма рамка. Вис. сега 0,13 м. Вис. на буквите 0,015—0,023 м. Запазени са не изцяло долните 5 р. от надписа, като последният, който е съдържал годината, е издълбан върху профилираната основа.

Надписът гласи:

. . . . . .
.ο
σπο [Ἰου-]
λιανὸ(ς) [εὐξά-]
μενος.
Ἔτους . . .

Липсващите редове са съдържали името на Саленския бог и на посветителя. От последното е запазено [Ἰου]λιανὸς. Не е запазено означението на годината и на ерата. Може да се предположи, че е датиран по Августовата ера, както е при останалите надписи. Паметникът трябва да се отнесе към първата половина на III в.

8. Фрагмент от жертвеник от бял мрамор — долен десен ъгъл. Вис. сега 0,105 м, шир. 0,07 м, деб. 0,113 м.

Надписното поле няма рамка. Вис. на буквите 0,02 м. Запазени са по няколко букви от 3 реда:

ΑΥ
ΡΚΟ . . .[ἀνέθηκ-]
εν.

Буквосъчетанието ΕΝ е краят на глаголната форма ἀνέθηκεν. Трябва да се допусне, че в липсващата горна част са били написани имената на Саленския бог и на посветителя.

Оброчните плочки с релефно изображение на Тракийския конник, наречен Саленски бог (θεὸς Σαληνος), били закрепени върху жертвеници, както отбелязахме, или употребени като самостоятелни паметници, съдържащи освен образа на божеството и посветителен надпис с неговото име и имената на посветителите. Открити бяха десет фрагмента от такива плочки.

9. Фрагмент от оброчна плочка от бял едрозърнест мрамор — запазена е само долната част с двуреден надпис на гръцки език (обр. 11). Липсва релефното изображение на Саленския бог. Размери: дълж. 0,50 м, вис. 0,18 м, деб. 0,26 м. Релефът е бил изработен отделно и прикрепен за основата, както показва правоъгълната дупка

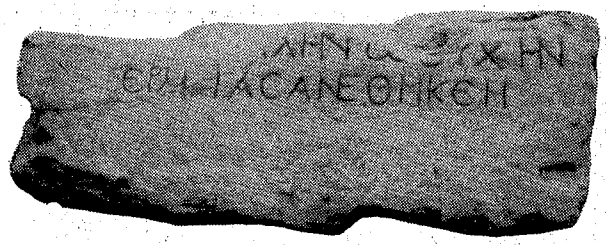

11

12

● *Обр. 11. Фрагмент от мраморна оброчна плочка на Тракийския конник-Саленския бог, открит в светилището му в Сандански, първата половина на III в. Fig. 11. Fragment d'une plaque votive en marbre du Cavalier thrace-dieu Salenos, découvert dans son sanctuaire à Sandanski, première moitié du IIIe s.*
● *Обр. 12. Долна част на мраморна оброчна плочка, открита в светилището на Тракийския конник-Саленския бог в Сандански, първата половина на III в. Fig. 12. Partie inférieure d'une plaque votive en marbre, découverte dans le sanctuaire du Cavalier thrace-dieu Salenos à Sandanski, première moitié du IIIe s.*

(0,20/0,045/0,03 м), издълбана в горната ѝ повърхност.

Вис. на буквите 0,025 м. Повредено е началото на р. 1. Лигатури: р. 1 — HN (два пъти) и р. 2 — NE.

Надписът гласи:

[Θεῷ Σα]ληνῳ εὐχὴν
Ἑρμίας ἀνέθηκεν.

Последната буква на р. 2 е написана погрешно Η вместо Ν.

Тази плочка е посветена на Саленския бог-Тракийския конник, както показват надписът ѝ и другите открити оброчни плочки. Тази органическа връзка е много важна за тълкуването на Саленския бог и за свързването на жертвениците с изображението върху плочките.

Посветителят е Ἑρμίας — име, познато от други надписи от България (светилището на Асклепий в с. Баткун, дн. с. Паталеница, Пазарджишки окръг).[21]

10. Два фрагмента от мраморна оброчна плочка, които образуват основата ѝ (обр. 12). Отгоре има останки от фигура, която сега липсва. Отдолу плочата има клин, дълъг 0,15 м, който се пъхал в подставка. Дълж. сега 0,30 м, шир. 0,075 м, деб. 0,07 м.

Надписът е разположен в 2 р., като буквите на р. 2 са по-дребни. Липсват началото и краят на р. 1. Вис. на буквите 0,015 и 0,03 м. Имат красиви, предимно ъглести форми (обр. 5).

Надписът гласи:

Ἰσιδωρίανος Ζωΐλος ὁ ἱ[ερεὺς]
τὸν εὐεργέτην.

Посветителят Ἰσιδωρίανος Ζωΐλος има гръцки имена. Името Ἰσιδωρίανος не е известно от други антични надписи от България. То е производно от името Ἰσίδωρος, т. е. „дар на Изида". Името Ζωΐλος се среща в надпис от с. Пиперица,[22] Благоевградски окръг, от Пауталия,[23] Сердика[24] и другаде. В края на р. 1 са запазени буквите ΟΙ, вероятно от думата ὁ ἱερεύς (жрецът).

Тракийският конник-Саленският бог е наречен ὁ εὐεργέτης (благодетел, покровител). Това определение се среща за пръв път у нас при името на божество. Обикновено то се употребява за императори, управители на провинции и заслужили към даден град лица, както показват надписите от Аполония,[25] Месамбрия,[26] Дионисопол,[27] Бизоне,[28] Никополис ад Иструм,[29] Филипопол,[30] Августа Траяна[31] и др., датиращи от предримската и римската епоха.

Надписът не съдържа годината на поставяне на плочката, но датата е същата, както на останалите оброчни паметници в светилището — първата половина на III в.

11. Фрагмент от оброчна плочка на Тракийския конник от бял мрамор (обр. 13). Вис. сега 0,128 м, шир. 0,15 м, деб. 0,04 м.

Тракийският конник язди надясно. Липсват главата и част от тялото му. Облечен е в къс хитон и е обут във високи тракийски ботуши. Тялото на коня е запазено с изключение на главата. Долу покрай коня тича, надясно, куче с дълга опашка, надолу.

Върху основата е имало надпис на гръцки език, от който са запазени само буквите ΝΟΥ — родителен падеж от мъжко бащино име на посветителя. Вис. на буквите 0,01 м.

12. Долна част на оброчна плочка от бял едрозърнест мрамор, вис. сега 0,22 м, шир. 0,26 м, деб. 0,08 м (обр. 14).

Бил е изобразен Тракийският конник в ход надясно, обаче днес почти липсва фигурата му и тази на коня. Конникът е държал

в дясната ръка убитата сърна, от която се виждат муцуната и предният десен крак. Последният се допира до обърната надолу урна с конусовидно тяло и широко устие. Долу тича куче, надясно, и ближе крака на сърната. Изправен лъв, обърнат наляво, захапва муцуната на сърната. Гръбната страна на плочката е гладко обработена. Тук релефен е само левият крак на конника.

Долу върху основата на плочката е имало надпис на гръцки език, който сега липсва. Разчита се краят на глагола [ἀνέθηκ]εν.

13. Долна дясна част на оброчна плочка от бял мрамор (обр. 15). Вис. сега 0,11 м, шир. 0,16 м, деб. 0,05 м. Бил е изобразен Тракийският конник. Виждат се фигурите на куче в ход надясно и на глиган срещу него. Кучето е захапало шията на глигана, който е легнал. Тялото на глигана е изобразено върху дясната тясна страна (т. е. по дебелината на плочката)— нещо, необичайно при други такива паметници. Може би не е стигнало място за това изображение. На липсващата лява част на плочката вероятно е бил скулптиран задният крак на коня. Задната страна е обработена грубо.

Няма посветителен надпис.

14. Статуйка на Тракийския конник от бял мрамор с подставка, отчупена отляво (обр. 16). Вис. сега 0,175 м, шир. 0,13 м, деб. долу 0,065 м.

Липсват главата на конника, главата и краката на коня. Конникът е наметнат с хламида и е обут във високи обувки. В дясната ръка държи заек (обр. 16 *а*). Долу куче, обърнато в ход наляво, ближе левия крак на заека. На обратната страна (обр. 16 *б*), също моделирана, но по-грубо, се вижда развятата хламида, левият крак и лявата ръка, която държи заек.

15. Горен десен ъгъл на оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0,11 м, шир. 0,115 м. Запазено е изображение на главата на Тракийския конник, обърната насреща, и предницата на коня, който е в ход надясно. Върху шията му се виждат поводите, а пред него — дърво.

16. Долен десен ъгъл на оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0,115 м, дълж. 0,14 м, деб. 0,032 м (обр. 17).

Отдясно се вижда дърво, около което се увива змия (?). Долу вдясно е запазена главата на куче, което захапва врата на глиган. Няма надпис.

13

14

15

16

17. Горна част от оброчна плочка от бял мрамор (обр. 18), дълж. 0,085 м, вис. 0,05 м, деб. 0,02 м.

Изобразен е Тракийски конник, от който е запазена главата с къдрици. Лицето е обърнато насреща. Очите са големи. Вижда се главата на коня. Горната част на плочката е дъговидно извита.

18. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0,05 м, шир. 0,065 м, деб. 0,03 м.

От релефното изображение на Тракийския конник е запазен десният крак.

19. Фрагментирана оброчна плочка на Херакъл от бял едрозърнест мрамор (обр. 19). Вис. 0,23 м, шир. долу 0,18 м, деб. 0,075 м.

Херакъл е прав, насреща, гол. Липсва главата му. С дясната ръка се опира на кривака си, а в лявата държи кожата на Немейския лъв, от която се виждат главата и двете лапи със закривените нокти. Горе вляво има релефна глава на животно. Покрай кривака е представен предмет с неопределено предназначение, от който е запазена само малка част.

20. Фрагмент от оброчна плочка с изображение на Атина от бял мрамор, десен край от композиция. Вис. 0,12 м, шир. 0,10 м, деб. 0,02—0,03 м.

Релефно изображение на Атина, облечена в къс препасан хитон. В дясната ръка държи

● *Обр. 13. Фрагмент от мраморна оброчна плочка на Тракийския конник-Саленския бог, открит в светилището му в Сандански, първата половина на III в. Fig. 13. Fragment d'une plaque votive en marbre du Cavalier thrace-dieu Salenos, découvert dans son sanctuaire à Sandanski, première moitié du IIIe s.*

● *Обр. 14. Фрагмент от мраморна оброчна плочка на Тракийския конник-Саленския бог, открит в светилището му в Сандански, първата половина на III в. Fig. 14. Fragment d'une plaque votive en marbre du Cavalier thrace-dieu Salenos, découvert dans son sanctuaire à Sandanski, première moitié du IIIe s.*

● *Обр. 15. Фрагмент от мраморна оброчна плочка на Тракийския конник-Саленския бог, открит в светилището му в Сандански, първата половина на III в. Fig. 15. Fragment d'une plaque votive en marbre du Cavalier thrace-dieu Salenos, découvert dans son sanctuaire à Sandanski, première moitié du IIIe s.*

● *Обр. 16 а, б) мраморна статуйка на Тракийския конник-Саленския бог, открита в светилището му в Сандански, първата половина на III в. Fig. 16 a, б) statuette en marbre du Cavalier thrace-dieu Salenos, découverte dans son sanctuaire à Sandanski, première moitié du IIIe s.*

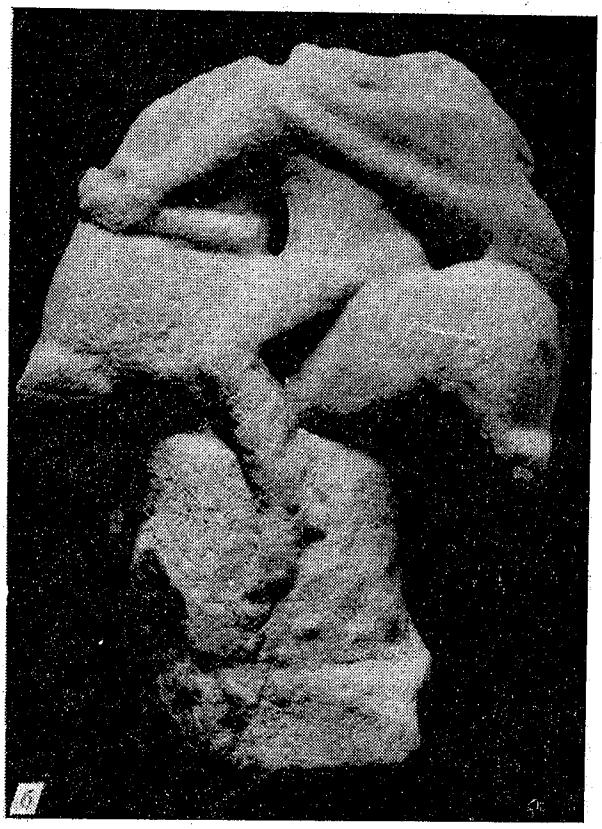

16

овален щит с релефна ивица покрая, а в лявата е имала скиптър, който сега липсва.

Всички посветителни надписи от светилището са на старогръцки език — официалният в античния град под днешния Сандански и в селищата по средното течение на р. Струма.

Светилището е било на Тракийския конник, наричан тук θεὸς Σαληνος — Саленския бог, както установяваме от надписите върху жертвениците и оброчните плочки с неговия образ. Латинският израз за жертвеник с поставено отгоре му изображение (ara cum sigillo) се среща в някои епиграфски паметници от Долна Мизия: Монтана,[32] с. Комарево,[33] Михайловградски окръг, и др.

Епитетът Σαληνος е образуван от тракийско име за място (топоним) Σαλη с обичайния суфикс -ηνος (-ανος).[34] Възможно е това да е било името на местността, в която се е намирало светилището, а не е изключено да е самото селище, съществувало в тази епоха на мястото на днешния Сандански. Несъмнено Σαλη е било прочуто с лековитите минерални извори. Тяхната целебна сила била приписвана на почитания там бог, за да получи той от този топоним прозвището си Саленски (Σαληνος = на Σαλη).

За античния град, който е бил разположен на мястото на днешния Сандански, учените изказват мнения, че е носел име: Desudaba или Alexandropolis, или Parthicopolis (Paroicopolis), или Garescos, или Zapara[35] — всички известни от античните извори. Но засега няма категорични епиграфски данни за названието на града.

За пръв път епитетът Σαληνος е засвидетелствуван от Ст. Веркович (1827—1893) върху мраморна оброчна плочка с изображение на Тракийския конник, намерена в с. Илинденци, Благоевградски окръг,[36] т. е. на територията на античния град Нейне (Νειννη), локализиран напоследък от В. Герасимова-Томова.[37] Веркович не е публикувал паметника, но направил препис от надписа, който Д. Дечев намерил в неговия архив и бил обнародван едва от Б. Геров. Веркович е записал вярно ΣΑΛΗΝΩ (дат. падеж), но не разчел предходната дума ΘΕΩ. Плочката е изчезнала и затова Г. Михаилов [38] дава надписа въз основа на преписа на Д. Дечев. Понеже епитетът Σαληνος не бил известен, Г. Михаилов възстановява [Θε- *vel* Ἥρ]ῳ Σ(ω)ληνῳ? по аналогия на паметника с посвещение на Тракийския конник ([Θεῷ *vel* Ἥρωι] Σωληνῳ) от с. Бельово, Благоевградски окръг,[39] т. е. на градската територия на Никополис ад Нестум (дн. с. Заграде). Сега с откриването на многобройните жертвеници и оброчни плочки в светилището при Сандански е ясно, че плочката от с. Илинденци е била посветена на Саленския бог. Следователно култът към него бил широко разпространен.

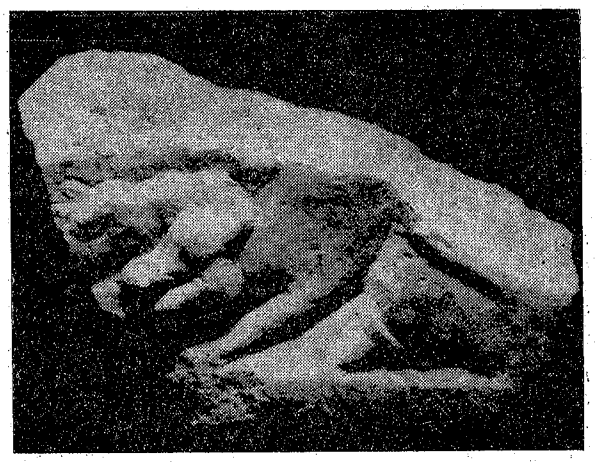

17

18

● *Обр. 17. Фрагмент от мраморна оброчна плочка на Тракийския конник-Саленския бог, открит в светилището му в Сандански, първата половина на III в. Fig. 17. Fragment d'une plaque votive en marbre du Cavalier thrace-dieu Salenos, découvert dans son sanctuaire à Sandanski, première moitié du IIIe s.*
● *Обр. 18. Фрагмент от мраморна оброчна плочка на Тракийския конник-Саленския бог, открит в светилището му в Сандански, първата половина на III в. Fig. 18. Fragment d'une plaque votive de marbre du Cavalier thrace-dieu Salenos, découvert dans son sanctuaire à Sandanski, première moitié du IIIe s.*

Топографското наименование Σαλη не беше засвидетелствувано досега в Сандански.

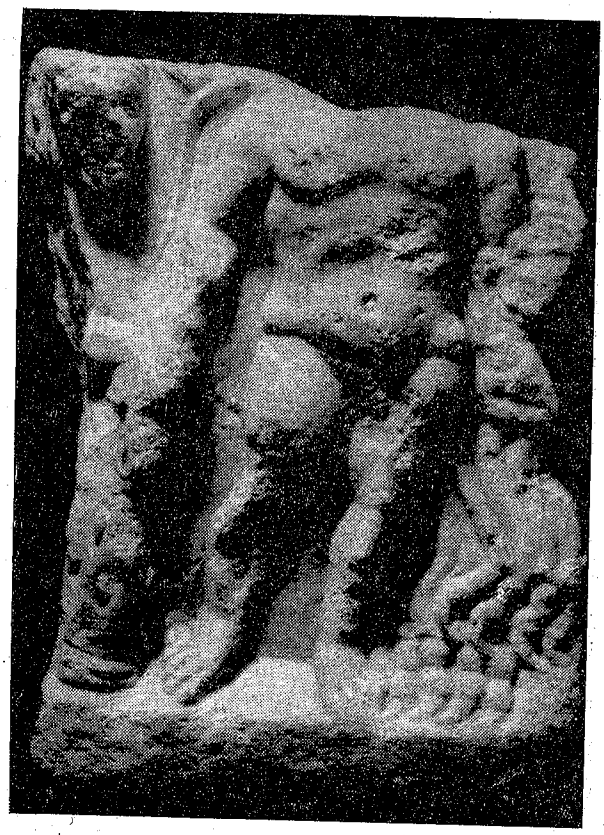

19

● *Обр. 19. Мраморна оброчна плочка с изображение на Херакъл, открита в светилището на Тракийския конник-Саленския бог в Сандански, първата половина на III в. Fig. 19. Plaque votive en marbre à représentation d'Hercule, découverte dans le sanctuaire du Cavalier thrace-dieu Salenos à Sandanski, première moitié du IIIe s.*

Д. Дечев[40] отбелязва селище Сале (Σαλη, Sale) от тракийски произход, споменато у античните автори: Херодот (VII, 59) — колония на Самотраки върху киконското крайбрежие на Егейско море; Тит Ливий (38, 1, 8) — село в околностите на град Маронея на Егейско море, при което римляните построили в 188 г. пр. н. е. военен лагер; Itinerarium Hierosolymitanum (602, 9) — станция (mutatio Salei) на пътя по егейското крайбрежие. Касае се за едно и също селище, съществувало дълго време. Но то не е идентично с топографското название Сале при град Сандански.

Саленският бог от Сандански има и епитета ἐπήκοος (вслушващ се), който се среща често и при други божества от трако-гръцкия пантеон[41] в провинция Тракия. В един от надписите (№ 10) той е наречен и ὁ εὐεργέτης (благодетел, покровител).

Посветители на паметниците на Саленския бог са отделни жители на античния град под Сандански. Под някои от имената се крият романизирани и елинизирани лица от тракийски и друг произход. Те са предимно свободни хора. Само един посветител (№ 3) е роб (δοῦλος) с гръцко лично име Εὐτυχός, чийто господар Granius Campanus е от италийски произход.

Един жертвеник (№ 6) е колективно посвещение на Саленския бог от обитателите (οἱ οἰκεταί) — трябва да разбираме на населеното място, т. е. града на мястото на днешния Сандански. Предполагаме, че името му не е означено, тъй като е било ясно за всички тогава.

От един надпис-дарение (210 г. на н. е.) от гражданката Флавия Филократия[42] узнаваме, че жителите на този град били от три социални групи: граждани (πολῖται), чужденци (ξένοι) и роби (δούλοι).

Върху повечето от паметниците, намерени в светилището на Саленския бог, е означена годината, в която са поставени, по Августовата ера, въведена след битката при Акциум през есента на 31 г. пр. н. е. между Октавиан Август и Антоний. За целта след означението е употребена думата Σεβαστοῦ (род. падеж, ед. число).[43] Само при жертвеник № 1 тя е изпусната, но се подразбира. Тази ера била най-често използуваната за летоизчисление в селищата по долината на Средна Струма.[44] При жертвеник № 5 датата е определена и по Августовата, и по старата македонска ера (започвала от 148 г. пр. н. е.).[45] Дори е отбелязан месец Δύστρος по тази ера. Означаване едновременно и по двете ери се среща и при други надписи от Сандански и от долината на Средна Струма.[46]

Датираните надписи от новооткритото светилище се отнасят към първата половина на III в., по-точно към периода 219—243 г. Но тъй като не са запазени всички надписи върху жертвеници и оброчни плочки, които били посветени по време на неговото съществуване, не можем да определим точните дати на построяването и окончателното му разрушаване и изоставяне. Като най-късна дата на изграждането може да се приеме управлението на Септимий Север и синовете му Каракала и Гета, когато античният град под Сандански бележи своя икономически и културен разцвет. На тази датировка не противоречат и данните за смесената зидария. Но като се има предвид, че местността е изобилствувала с топли и лековити минерални

извори, би могло да се предположи, че светилището на Тракийския конник-Саленския бог е било построено по-рано, още през II в. на н. е.

Светилището е пострадало от пожар. На пода му открихме черен горял пласт от дървената покривна конструкция и фрагменти от керемиди. Възможно е то да е пострадало от готското нашествие в Долна Мизия, Тракия и Македония в средата на III в. (250—251 г.) или с въвеждането на християнската религия през IV в. Засега не разполагаме с археологически и епиграфски материали, датиращи след средата на III в.

Надписите от светилището са много грижливо изписани. По отношение на палеографията им може да се каже, че при едни преобладават заобленитe, а при други ъглестите букви (обр. 5). Голямо разнообразие се наблюдава при Ω. Срещат се три форми на Σ. При надписите на № 6 и 9 е характерна средната черта на Θ — две дъговидни извивки, подобни на птичи криле. Сравняването на формите на гръцките букви показва развитието на палеографията им в надписите от първата половина на III в. от античния град под Сандански и от областта на средното течение на Струма. Въз основа на палеографските данни от разгледаните паметници могат да се датират приблизително надписи от тези земи, несъдържащи други елементи. Но трябва да се има предвид и съжителствуването на различни форми на една и съща буква в един надпис (№ 2, 3, 4, 6 и др.).

До откриването и проучването на светилището на Тракийския конник-Саленския бог при Сандански през 1982 г. за разпространението на култа към Тракийския конник в района се съдеше по няколко оброчни плочки и надгробни паметници с неговото изображение (от с. Поленица,[47] с. Палат,[48] с. Ширбаново[49] и с. Враня,[50] Благоевградски окръг). Те са доказателство за тракийския етнически състав на провинция Втора Македония през римската епоха и по-конкретно на античния град под Сандански с неговата градска територия. Въпреки новите политически и икономически условия на живот местното тракийско население продължило да поддържа своите традиционни религиозни вярвания и обичаи. Главната функция на Саленския бог била лечението, осъществявано от химическия състав на топлите минерални извори, които бликали около светилището. И днес минералните води и благотворният климат правят от Сандански първостепенен лечебен център. В непосредствена близост до мястото на светилището е изворът, носещ името Мирото.

Досега имахме оскъдни сведения за религията на жителите на античния град под Сандански. Известно е почитането на Нике (Виктория),[51] Тюхе (Фортуна)[52] и Артемида (Диана).[53]

Новооткритите паметници са изработени от скулптори от античния град под Сандански, които са имали на разположение мраморните залежи на близкия античен град Нейне (дн. с. Илинденци, Благоевградски окръг).

Градският исторически музей в Сандански се обогати с ценна колективна находка от точно датирани паметници за историята на селището, чиито жители почитали Тракийския конник-Саленския бог.

[1] През януари и април 1982 г. бяха проведени спасителни разкопки под ръководството на автора на статията със сътрудничеството на Г. Узунов от Градския исторически музей, Сандански. Изказваме благодарност на арх. И. Вангелов от НИПК, София, и на Б. Цветков, директор на Окръжния исторически музей, Благоевград, за оказаната ни помощ при изследването, както и на Н. Овчаров от АИМ при БАН, който ни предаде сигнала за незабавни проучвания, изпратен от Б. Цветков.

[2] I G B u l g, IV, 1966, № 2240, 2255, 2311.

[3] Ibidem, № 2260.

[4] Ibidem, № 2249, 2263, 2266, 2267, 2270, 2274, 2289, 2303, 2304, 2305, 2311, 2319, 2322.

[5] По този въпрос вж.: Б. Г е р о в. Проучвания върху западнотракийските земи в римско време. — ГСУ ФФ, LIV, 3, 1959—1960, с. 184 и сл.; Т. И в а н о в. Един нов паметник, датиран по актийската ера от долината на Средна Струма. — Археология, 1965, кн. 2, с. 16 и сл. и цит. лит.

[6] Б. Г е р о в. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. II. — ГСУ ИФФ, XLVIII, 1952—1953, с. 356, № 5 = CIL, III, № 7449, p. 2316[45].

[7] Пак там, с. 378, № 397 и др.

[8] I G B u l g, IV, 1966, № 1923.

[9] I G B u l g, III, 2, 1964, № 1553.

[10] I S M, V, 1980, № 81.

[11] I G B u l g, IV, 1966, № 2263, 2265.

[12] В. Б о ж и л о в а. Надписи от светилището на Диана и Аполон при Монтана, Михайловград. — Археология, 1976, кн. 2, с. 43 и сл., № 6; Б. Г е р о в. Цит. съч., с. 356, № 3.

[13] I G B u l g, III, I, 1961, № 917.

[14] C I L, III, № 3752, 4014, 4050, 4532, 7058, 8805, 9059.

[15] I G B u l g, IV, 1966, № 2010, 2023.

[16] А. М и л ч е в. Епиграфски данни за стоата на античния град при Сандански (III в. на н. е.). — Археология, 1982, кн. 1, с. 53 и сл.

[17] В. Б е ш е в л и е в. Проучвания върху личните имена у траките. С., 1965, с. 32 и сл. За името Καπίτων вж.: I G B u l g, II, 1957, № 537; III, 2, 1964, № 1593, 1882; IV, 1966, № 2124, 2241.

[18] I G B u l g, III, I, 1961, № 1000, 1360, 1416, 1464, 1471; IV, 1966, № 2085, 2246, 2310, 2336.
[19] D i t t e n b e r g e r. Dystros. — RE, V, 1905, col. 1890 sqq.
[20] B i s c h o f f. — RE, X, 1919, col. 1595; I G B u l g, IV, 1966, № 2311.
[21] I G B u l g, III, I, 1961, № 1191.
[22] I G B u l g, IV, 1966, № 2315.
[23] Ibidem, № 2076.
[24] Ibidem, № 1925.
[25] I G B u l g, I, 1970, № 395.
[26] Ibidem, № 307, 320.
[27] Ibidem, № 16.
[28] Ibidem, № 6.
[29] I G B u l g, II, 1957, № 610.
[30] I G B u l g, III, I, 1961, № 884.
[31] I G B u l g, III, 2, 1964, № 1568, 1569.
[32] Вж. бел. 12.
[33] C I L, III, № 7446; В. Г е р о в. Цит. съч., с. 373, № 276.
[34] I. G â l â b o v. Die thrakischen -enos-Bildungen. — Балканско езикознание, VI, 1963, с. 75 и сл. и цит. лит.; Л. А. Г и н д и н. Древнейшая ономастика Восточных Балкан. С., 1981, с. 34.
[35] Вж.: I G B u l g, IV, 1966, p. 243—245.
[36] V. G e r a s i m o v a-T o m o v a. Die Stadt Νειvη. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia, 1981, p. 192 sqq.
[37] Б. Г е р о в. Проучвания, с. 344, № 27 а.
[38] I G B u l g, IV, 1966, № 2246.
[39] Ibidem, № 2305.
[40] D. D e t s c h e v. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1906, p. 413.
[41] М. Т а ч е в а-Х и т о в а. Античные культы долины верхней и средней Струмы (Исследования по истории античных религии. VI) . — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia, 1981, p. 113 sqq.
[42] I G B u l g, IV, 1966, № 2265.
[43] Вж. бел. 5 и цит. лит.
[44] Пак там.
[45] Пак там.
[46] I G B u l g, IV, 1966, № 2240; V. G e r a s i m o v a-T o m o v a. Op. cit., p. 192 sqq.
[47] Д. Д е ч е в. Антични паметници. — ГНМ., VII, 1942, с. 56 и сл.
[48] Пак там, с. 54 и сл.
[49] Пак там, с. 56.
[50] Пак там, с. 57 и сл.
[51] I G B u l g, IV, 1966, № 2266.
[52] Ibidem, № 2268.
[53] Б. Г е р о в. Цит. съч., с. 200.

Le sanctuaire du Cavalier thrace ΘΕΟΣ ΣΑΛΗΝΟΣ près de Sandanski

T. IVANOV

(R é s u m é)

Au cours de 1982 lors de travaux de construction dans le parc de la ville Sandanski (Bulgarie du Sud-Ouest) à environ 300 m au Nord-Est du mur d'enceinte de la ville romaine au nom encore non établi au-dessous de la ville actuelle fut découvert un sanctuaire du Cavalier thrace, appelé Θεὸς Σαληνος. C'est le premier sanctuaire antique près de Sandanski. Aussitôt furent entreprises des fouilles sous la direction de l'auteur.

Le sanctuaire était creusé dans le versant (Est-Ouest) d'un monticule couvert d'une forêt de pins. Il a été assez détruit dans le passé. Il est composé d'une pièce, vraisemblablement d'un plan rectangulaire: largeur intérieure (Nord-Sud) 5,5 m et longueur conservée (Est-Ouest) 5 m, mais elle a été plus grande. L'entrée se trouvait au mur occidental, à présent détruit. Les fondements sont édifiés de pierres fluviales et de mortier blanc (largeur 0,60 m). Les murs manquent presque. Du côté intérieur ils étaient enduits d'un crépi de mortier rose, résistant à l'humidité. A l'angle nord-est sur le crépi encore frais était gravée avec un poinçon une inscription grecque dont sont conservées seulement les lettres NI. A en juger par le plan, le sanctuaire avait eu un toit en bois à deux auvents, recouvert de tuiles plates (tegulae) et recourbées (imbrices) (fig. 1—3).

A environ 60 m à l'Ouest du sanctuaire dans la plaine se trouvent maintenant deux petits bains, construits au temps de la domination ottomane qui étaient utilisés par les habitants de la ville jusqu'il y a 50 ans. Ils utilisaient les chaudes sources minérales curatives qui jaillissent de la contrée autour du sanctuaire. Il paraît que les adorateurs du Cavalier thrace Θεὸς Σαληνος se guérissaient dans ces sources.

A l'intérieur du sanctuaire étaient placés de petits autels (arae) aux inscriptions en langue grecque (No 1—8) et des plaques votives à représentation en relief du Cavalier thrace et dédicace à Θεὸς Σαληνος (No 9 et sq.), façonnés de marbre gris-blanc, transporté des carrières près du village voisin Ilindenci, département de Blagoevgrad (la ville antique Νειvη). Deux des plaques sont avec des représentations en relief d'Hercule (fig. 19) et d'Athéna.

L'épithète Σαληνος est formée du nom Σαλη (d'un lieu ou de la ville antique même au-dessous de la ville actuelle de Sandanski, où on cherche jusqu'à présent cinq villes: Desudaba, Alexandropolis, Parthicopolis (Paroicopolis), Garescos et Zapara. Le site Σαλη près de Sandanski n'est pas connu des sources écrites et des monuments épigraphiques. Les auteurs antiques mentionnent un autre site du même nom Σαλη sur le littoral Egéen de la Thrace antique: a) colonie de Samothrace dans les terres de la tribu thrace Cicones (Herod. VII, 59); b) village près de la ville Maronée, où les Romains ont construit un camp militaire en 188 av.n.ère (Liv. 38, I, 8); c) station routière (mutatio Salei) sur la route romaine littoral (Itinerarium Hierosolymitanum, 602, 9). Il s'agit dans les trois cas d'un seul et même site.

Toutes les inscriptions du sanctuaire sont en grecque, la langue officielle dans la ville antique au-dessous de Sandanski et dans les sites le long de la vallée de la Struma Moyenne.

Les dédicateurs des monuments votifs à θεὸς Σαληνος sont des citoyens ou des habitants libres de la ville antique au-dessous de Sandanski. Une seule est esclave (δοῦλος) au nom grec Εὐτυχὸς, tandis que son maître Γράνιος Καμπανὸς (No 3) est d'origine italique. Une des dédicaces (No 6) est collective — de la part des habitants de la ville antique au-dessous de Sandanski. D'après une inscription de Sandanski (210 de n. ère) la population de la ville antique était composée de trois groupes: citoyens (πολεῖται), étrangers (ξένοι) et esclaves (δοῦλοι).

Les inscriptions du sanctuaire sont datées d'après l'ère d'Auguste, désignée du mot Σεβαστοῦ qui a pour année initiale l'an 31 av.n. ère— la bataille d'Actium. Une des inscriptions (No 5) est datée d'après les deux ères utilisées alors: l'ère d'Auguste et l'ère Macédonienne ancienne, commençant de 148 av.n.ère. Mais le tailleur de pierres a commis une erreur de 3 années dans l'indication de l'année d'après l'ère d'Auguste: αος΄ au lieu de δος΄.

Les autels datés découverts se rapportent à la première moitié du IIIe s., plus exactement vers 219-243 de n. ère. En notre temps nous ne disposons pas de toutes les inscriptions qui étaient trouvées dans le sanctuaire. On pourrait admettre qu'il a été construit au IIe ou au début du IIIe s. Il a été detruit par une incendie vers le milieu du IIIe s. — l'invasion des Goths en 250-251 ou éventuellement avec l'instauration de la religion chrétienne au temps de Constantin le Grand.

Le fait que le sanctuaire est dédié au Cavalier thrace, appelé θεὸς Σαληνος, montre qu'une partie importante de la population de la ville antique au-dessous de Sandanski était d'origine thrace. Mais ici faisaient des dédicaces aussi des personnes d'origine grecque et romaine ou romanisées.

Les collections du Musée historique municipal de Sandanski se sont enrichies d'une trouvaille collective précieuse de monuments épigraphiques et en relief qui jettent une nouvelle lumière sur les renseignements insuffisants concernant la religion de la population de la ville antique qui marque son épanouissement économique et culturel pendant le règne des Sévères.

Изображение на четирилико славянско божество от Преслав

ПАВЕЛ П. ГЕОРГИЕВ

При разкопките на голяма гражданска сграда в м. Селище в Преслав преди повече от двадесет години е било открито еленово рогче, „украсено с гравирани кръгчета с отбелязан център“[1]. При неколкократното публикуване на предмета останали незабелязани редица важни подробности, които го характеризират като интересна и уникална за българската археология находка.[2] Той е изработен от клон от еленов рог и има дължина 0,099—0,103 м (обр. 1). В долния си край е добре заострен, а в горния е с отвор за провесване или окачване. Освен това отгоре той е просвредлен в дълбочина, така че в горната си част има неголяма кухина. Това,което спира вниманието върху тази находка, са изображенията, нанесени върху нейната повърхност. В горната част на рогчето са оформени пластично четири човешки лица. Това е станало посредством отнемане на материала от по-дебелата част на рогчето. Височината на релефа е между 0,001 и 0,002 м. Очите и устата са показани чрез вдълбаване с острие. Лицата са силно изтрити от продължителната употреба на рогчето, но при най-едрото от тях очите са запазили първоначалния си вид на малки триъгълни ямички (обр. 2). При останалите те са стигнали до нас като малки точки или къси хоризонтални резки. С резки са показани и устите на изображенията. Други подробности липсват. Лицата са миниатюрни с овална издължена форма и размери 0,013/0,008 м. Само едно е по-едро — 0,0145/0,0095 м. Оформено върху изпъкналата част на рогчето, то изглежда още по-релефно и масивно. Дълбоко врязаните му очни орбити подсилват впечатлението за по-специалното внимание при неговата изработка и за по-особеното му значение в сравнение с останалите три изображения (обр. 2, 3). Независимо от не-

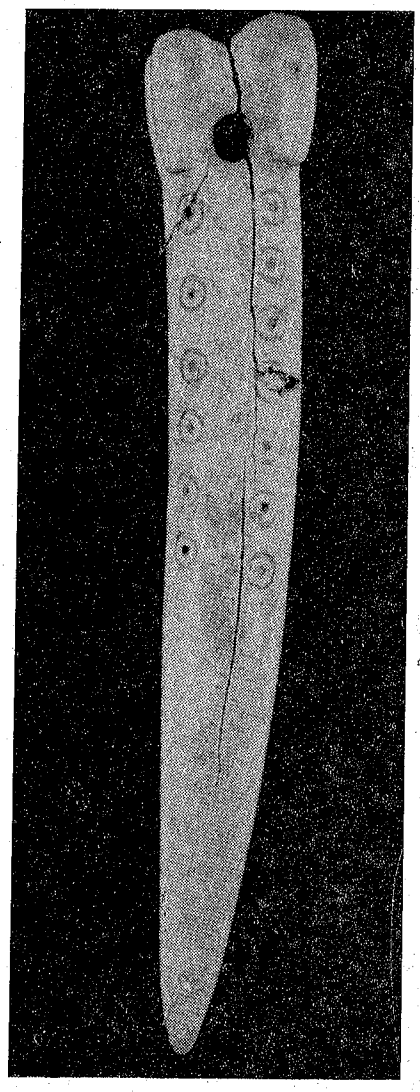

1

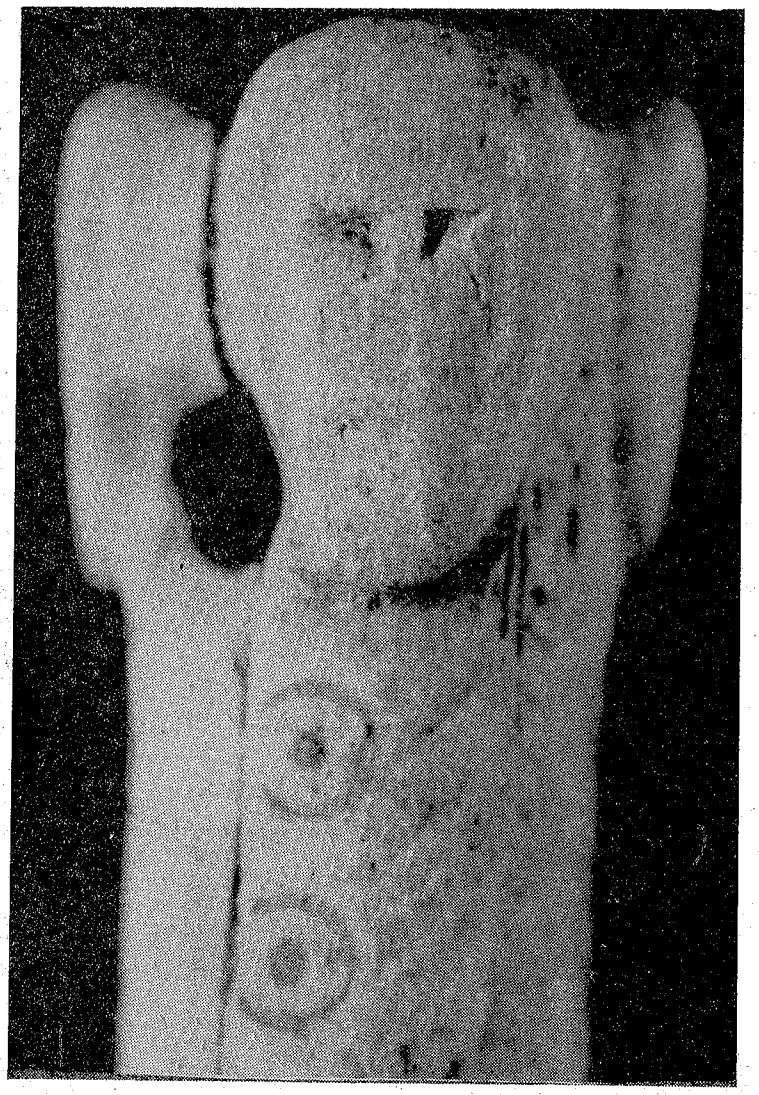

2

● *Обр. 1. Еленово рогче — славянски идол на четирилико божество, открит в Преслав. Fig. 1. Petite corne de cerf — idole slave d'une divinité à quatre faces, découvert à Preslav*

● *Обр. 2. Детайл от рогчето от Преслав с най-едрото от антропоморфните изображения. Fig. 2. Détail de la petite corne de Preslav avec la plus grande des représentations anthropomorphes*

особено високия релеф и четирите лица изпъкват над останалата част от рогчето. Леко заобления им повърхност премахва впечатлението за плоскостност на иначе фронталните изображения. Тези качества на творбата я правят изключително интересна с оглед изясняването на характера на народната скулптура през ранното средновековие.

Четирите лица са разположени симетрично в горния край на рогчето и го увенчават така, че две по две са обърнати към посоките на света. Под всяко от лицата са отбелязани редове от кръгчета с точки в средата — т. нар. украса птиче око (обр. 3). При три от изображенията те са в отвесен ред, а при четвъртото, разположено откъм вдлъбнатата част на рогчето, те са подредени в две групи. Броят на кръгчетата на четирите страни не е еднакъв. Под изображенията откъм изпъкналата и вдлъбнатата част на рогчето те са по седем, а при останалите две — по шест. Броят и подреждането на кръгчетата очевидно не са случайни. Чрез тях се очертават две ясно изразени двойки лица, гледащи в противоположни посоки.

Освен тези изображения върху рогчето са врязани между редовете от кръгчета игло-

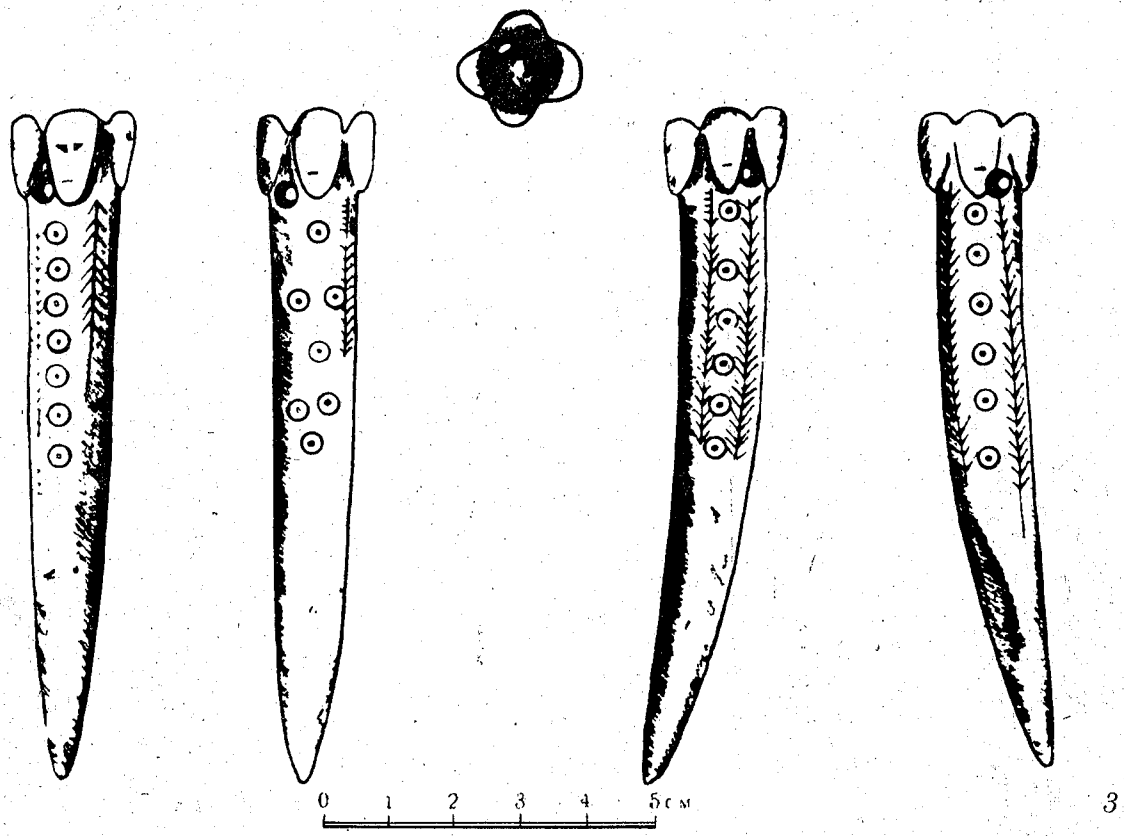

3

● *Обр. 3. Изгледи на четирите страни на рогчето от Преслав с изображенията на славянското божество. Fig. 3. Les quatre côtés de la petite corne de Preslav avec les représentations de la divinité slave*

листни клонки, които са изтрити и личат слабо (обр. 2, 3).

Украсата върху рогчето от Преслав има не само декоративно, но и дълбоко символично значение. Четириликото изображение трябва да се тълкува като четириглаво божество, гледащо към четирите посоки на света. Аналогични изображения са известни преди всичко в езическата славянска религия. Идолите (кумири) у източните славяни са представлявали обикновени дървени стълбове с изображение на човешка глава в горния край.[3] Най-често те са били с едно лице, макар че са известни случаи на двулики изображения, обърнати в противоположни посоки.[4] Изображения на четириглави или по-точно четирилики божества досега бяха известни само у западните славяни и техните съседи — балтите.[5] Особено интересна е миниатюрната дървена „статуетка", намерена във Волин (Полша) в пласт от края на IX в. (обр. 4).[6] Тя е невисока (0,094 м) палка, в чийто горен край в добра скулптурна техника са изрязани четири човешки лица, гледащи в различна посока. Едното, както и в нашия случай, е по-издължено от останалите. Под четириликото изображение върху тялото на палката са врязани черти или яйцевидни фигури, чийто брой и характер не са отбелязани в досегашните публикации на находката. На илюстрацията се виждат девет хоризонтални резки единствено под по-издълженото лице. Въз основа на писмени сведения за езическата религия на славяните, живели в земите на днешна Полша, изображението от Волин се определя като върховното божество Святовит. Със Святовит се свързва обикновено и прочутият Збручки идол — четиристенен каменен стълб, висок 2,70 м, с релефи на всяка от страните и триизмерно четириглаво изображение с островърха шапка (обр. 5).[7] Според описанията на латинските мисионери Хелмхолд и Саксон Граматик „богът на боговете" Святовит бил бог на войната и победата.[8] Култовият му център е локализиран с четиристълпния храм в балтийско-славянския град Аркона.[9]

От същите описания се знае, че идолът на Святовит бил четириглав и това именно дава основание на повечето от изследвачите да виждат в монументалния Збручки идол и миниатюрната статуетка от Волин изображения на този славянски бог.[10] Четириделността, която се наблюдава в устройството на неговия храм и в изображението на неговия идол, се свързва от специалистите с представата за четиричленност на света в славянската митология. Подобно тълкуване оба-

● *Обр. 4. Дървена скулптурка — идол, открита във Волин (Полша), края на IX в. Fig. 4. Petite sculpture en bois—idole, découverte à Wolyn (Pologne), fin du IXe s.*

● *Обр. 5. Изгледи на четирите страни на Збручкия идол, IX в. (по В. Седов). Fig. 5. Les quatre côtés de l'idole de Sbruč, IXe s. (d'après V. Sedov)*

че едва ли изчерпва цялостния смисъл на четириликите идоли. То би изглеждало напълно задоволително само в случай, че четирите лица на идолите бяха напълно еднакви, равностойни и по този начин да играят ролята на апотропеи. Колкото и да са обобщени образите върху четириликите идоли, те се отличават до известна степен един от друг и това именно не дава право те да се схващат само като пазители от зли сили.

При рогчето от Преслав, както при дървената скулптурка от Волин, едно от изображенията е подчертано по-едро. За семантични разлики свидетелствуват броят и разположението на кръгчетата с център, резките или яйцевидните знаци под човешките изображения. Още по-сигурни данни в тази

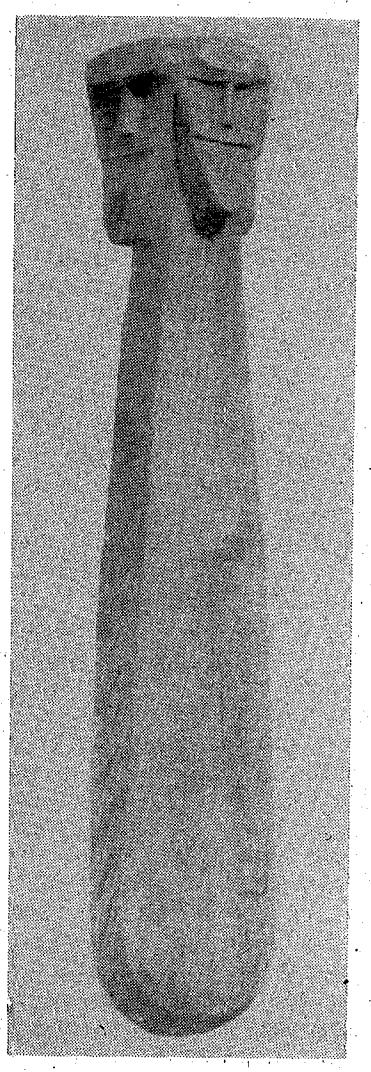

4

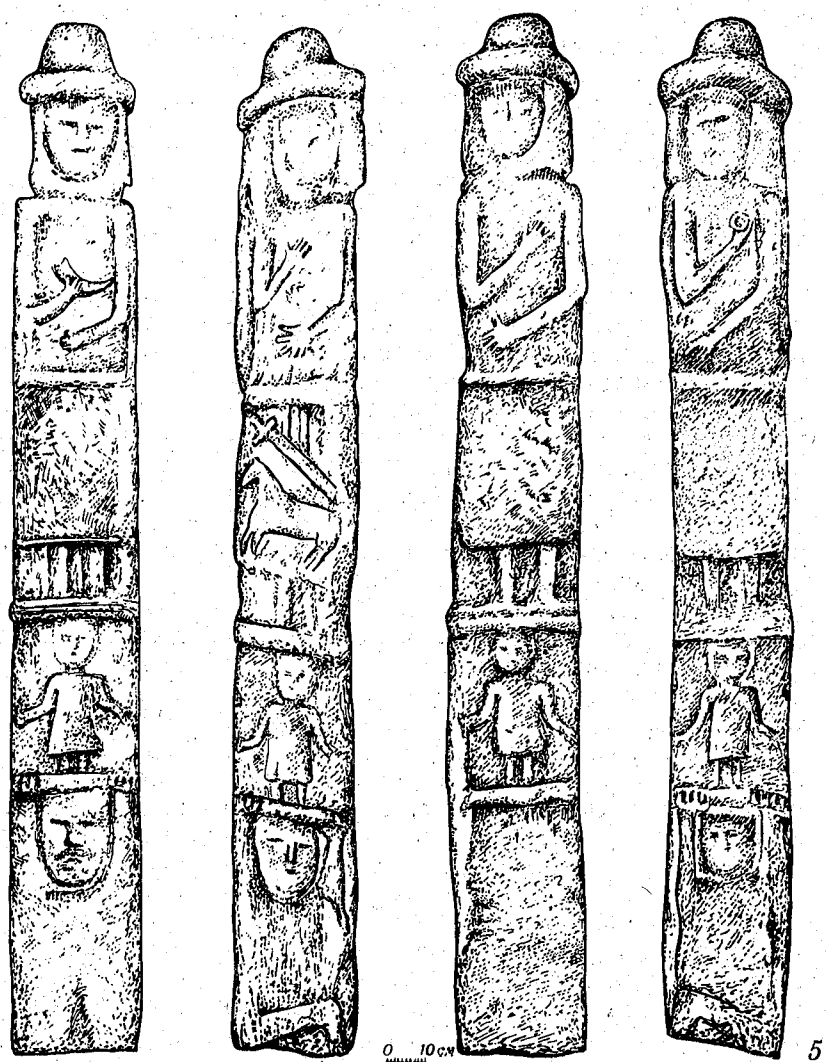

5

насока дават релефите върху Збручкия идол, чийто общ космогоничен смисъл е изтълкуван най-пълно от Б. А. Рибаков.[11] Според него идолът може да се датира в IX в., а идентифицирането му със Святовит може да се приеме само в условен смисъл. По форма идолът синтезира чертите на два типа идоли от първите векове на н. е.: четиристранни и с четири лица от III—IV в.[12] и кръгли, фалически. От една страна, Збручкият идол по своя завършек е фалически, а, от друга, четиристранен. Трите пояса, които се проследяват на всяка от страните му, изразяват тройното членение на Вселената: небето с големите фигури на четири божества, представени в цял ръст; земята с хората, уловени за ръце на хоро; долният свят с тройно изображение на подземен бог, който с ръце подкрепя земята с хората (обр. 5). За лицева страна на идола Б. Рибаков приема тази с изображението на женско божество с рог на тур в дясната ръка. Той предполага, че това е женската богиня Макош. Като женско божество определя и това с кръгъл предмет в ръката. Фигурата с меч и кон Б. Рибаков отдава на общославянското божество на гръмотевицата и войната Перун. Божеството без показани атрибути той не идентифицира. Общата шапка, с която са покрити главите на четирите божества, авторът схваща като елемент, който подчертава композиционната цялост на образите върху идола. Самият идол според него изразява идеята за единно и върховно божество на цялата Вселена. Отделните персонифицирани божества върху него (Перун, Макош и др.) са само частни същности на върховното божество, което според древноруски писмени известия носело името Род.[13] На Збручкия идол върховното славянско божество е показано не антропоморфно, а символично като идеограма на плодородието.[14]

Вероятно същото значение има и една интересна, но недостатъчно известна находка от България. Става дума за амулет от рог, открит при разкопките на ранносредновековното укрепено селище край с. Стърмен, Русенски окръг (обр. 6).[15] По форма той е точно, макар и миниатюрно, копие на Збручкия идол. Особена близост между тях се наблюдава в оформянето на горния край. Конусообразният фалически завършек на амулета от Стърмен твърде много наподобява шапката върху четириглавото изображение на Збручкия идол (обр. 5, 6). Изображения на лица тук не са показани, но четиристранното оформление на амулета загатва за присъствието им в представите на неговия създател. Украсата е от кръгчета, както при рогчето от Преслав, и също има символичен характер. И тук срещуположните страни са означени с нееднакъв брой кръгчета. Върху едната двойка те са в две отвесни колони, а върху другата — в една. По подобен начин е разположен циркулният орнамент върху четиристранно оформено рогче от Вътрешния град на Плиска.[16] При едно друго рогче от музея в Яш (Румъния), датирано в VIII — IX в., четиристранно е оформен само горният край (обр. 7).[17] Върху всяка от четирите страни са врязани знаци, от които три са със сходно начертание, а четвъртият е поразличен. Очевидно те изразяват различните значения на всяка от страните на рогчето, както при четириликите славянски идоли. Приликата му с рогчето от Преслав е несъмнена и по отношение на цялостното му оформяне и характера на неговата украса.

Описаните паметници сочат, че изображения от типа на Збручкия идол са били разпространени в целия славянски свят, в това число и сред южните славяни. Тези четирилики, или четиристранно оформени, култови предмети са били посветени на древнославянския бог на Вселената и плодородието Род. В древноруското „Слово за идолите“ култът към Род е поставен преди този към Перун: „Се же словене начали трапезу ставити Роду и рожаницам прежде Перуна бога их.“[18] А в „Повесть временных лет“ древноруският езически пантеон се определя по следния начин: „И нача княжити Володимер в Кыеве один. И постви кумиры на хълме вне двора теремьного: Перуна древяна, а главу его сребряну, а ус злат, и Хърса и Дажбога, и Стрибога, и Съмарьгла и Макошь.“[19] Култът към Перун като върховно божество на славяните според проучванията на Е. Аничков, а в по-ново време и на Б. Рибаков е възникнал в периода на създаването на древноруската държава и бил узаконен по времето на княз Владимир едва в 980 г.[20] Към това време той вече бил изместил по-стария култ на неперсонифицираното божество на Вселената и плодородието Род.

Вторият елемент от изображенията върху рогчето от Преслав са групите кръгчета с отбелязан център. На пръв поглед те имат чисто орнаментален характер. Кръгчетата с точка в средата се срещат в средновековното изкуство върху разнообразни паметници както у нас, така и във Византия и целия сла-

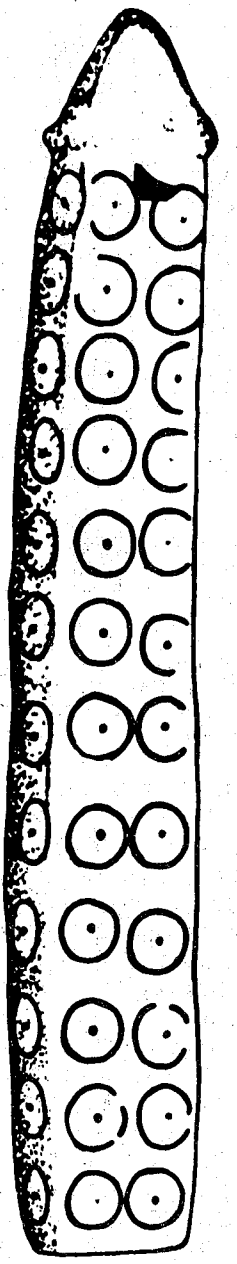

6

● *Обр. 6. Четиристранно оформен амулет от рог, открит при разкопките на ранносредновековното селище при с. Стърмен, Русенски окръг. Fig. 6. Amulette en corne quadrilatérale, découverte lors des fouilles du site du Haut Moyen âge près du village Stărmen, département de Ruse*

вянски свят. В нашия случай диренето на семантиката на този орнаментален мотив е абсолютно задължително, тъй като броят и разположението на кръгчетата говорят за определена връзка между тях и четирите образа.

В археологическата литература този орнамент се определя като соларен символ.[21] Според В. П. Даркевич това е графично изображение на архаичната представа за слънцето. Заедно с начупената (зигзаговидната) линия те се срещат върху култови предмети — атрибути на славянското божество Перун.[22] В полза на връзката между антропоморфните изображения и циркулния орнамент свидетелствува фактът, че на всяко от четирите лица съответствува определен брой соларни знаци. Прави впечатление, че в четирите групи са съчетани четен и нечетен брой кръгчета, което очевидно не е случайно. В митологията на много народи представата за света се изразява предимно чрез двойки противопоставяния (т. нар. бинарни опозиции), от които съчетанието „четно и нечетно“ играе ролята на „най-абстрактен и формален израз на всички останали противопоставяния“.[23] Според направените напоследък у нас проучвания опозицията „четно — нечетно“ е заемала значително място в религиозните представи на славяни и прабългари[24] и се е запазила в народната култура до най-ново време.[25] В славянската митология наред с тройната и четворната числова структура се среща и седморната.[26] Преобладаващо мнение на специалистите е, че тя изразява сбора на двете основни числови стойности — тройната и четворната, които представляват двата космогонични модела — вертикалния и хоризонталния, и е най-пълно отражение на представата за Вселената в хоризонтален и вертикален план.[27] В нашия случай седморките от кръгчета (соларни знаци) под двете от изображенията могат да се тълкуват като всеобхващащ израз на цялата Вселена. В контекста на това тълкуване самите изображения на божества се изявяват, както при Збручкия идол като господари на Вселената.

Трудно е да се каже с пълна сигурност кои са тези божества. Известно обяснение дава подреждането на соларните знаци под изображенията. Първата група от седем соларни знака е поставена в отвесен ред под най-едрото изображение. По този начин връзката между същността на върховното четириглаво божество и соларните символи е изрично подчертана. Същото се проследява и при дървената скулптурка от Волин, където под най-едрия образ са нанесени пак в отвесен ред девет хоризонтални резки (обр. 4).

Несъмнено и в двата случая става дума за главното от персонифицираните божества в четириликите идоли. При Збручкия идол според Б. Рибаков това би могло да бъде женската богиня Макош. В нашия случай, както и при скулптурката от Волин, едва ли е така, тъй като отвесният, фалически строй на символичните знаци навежда на мисълта за символ на мъжко божество. Според В. Хензел при находката от Волин резките под най-едрото изображение символизират най-вероятно фалос, а яйцевидните знаци — женското начало и плодородието.[28]

В X в. като главно божество сред източните славяни изпъква Перун, който съгласно посоченото сведение на „Повесть временных лет" застава начело на древноруския пантеон. Върху Збручкия идол обаче неговото изображение не е на централно място и това се обяснява с по-ранната му дата (IX в.).[29] Перун като бог на мълнията и гръмотевицата бил почитан под сходно име сред много индоевропейски народи.[30] У южните славяни култът към божество на светкавицата и гръмотевицата е документиран още в средата на VI в. от Прокопий Кесарийски: „Така те (славяните — б. а., П. Г.) смятат, че само един бог — създателят на мълнията, е единствен господар на всичко и му принасят в жертва волове и всякакви други животни."[31] Обикновено това важно известие на Прокопий се свързва категорично и еднозначно с култа на славяните към Перун.[32] По-вероятно е обаче под „създател на мълнията" Прокопий да е имал предвид не конкретно Перун, а изобщо върховно божество, чието име неслучайно не отбелязва изрично. В светлината на проучванията на известните досега славянски идоли изглежда, че това върховно божество е имало отделни същности. Византийският писател като познавач на гръцкоримското езичество е определил това неясно по значение за него божество като Гръмовержец по аналогия със Зевс-Юпитер[33] или пък е изразил само една от същностите на неизвестното му върховно божество.

Смесването на понятията за върховния бог на славяните и за Перун беше отбелязано от К. Срезневски още в средата на XIX в. при сравняване на съобщението на Прокопий с това на латинския мисионер Хелмхолд.[34] Според последния: „Между разнообразните божества, във властта на които славяните считат полетата и горите, печал и наслада, славяните отличават единен бог на небето, повеляващ на другите, техен прародител, всемогъщия Бог на боговете, грижещ се само за небесното."[35] В това сведение на Хелмхолд могат ясно да се видят чертите на славянския бог на Вселената, плодородието и продължението на рода Род. По сполучливата бележка на К. Срезневски, ако отделим от цитираното съобщение на Прокопий онези от сведенията, които се отнасят до гръмовержеца Перун, остават чертите на върховното божество на небето у Хелмхолд. Така че Перун е бил една от основните същности на върховния бог на небето, но не пълно негово олицетворение.

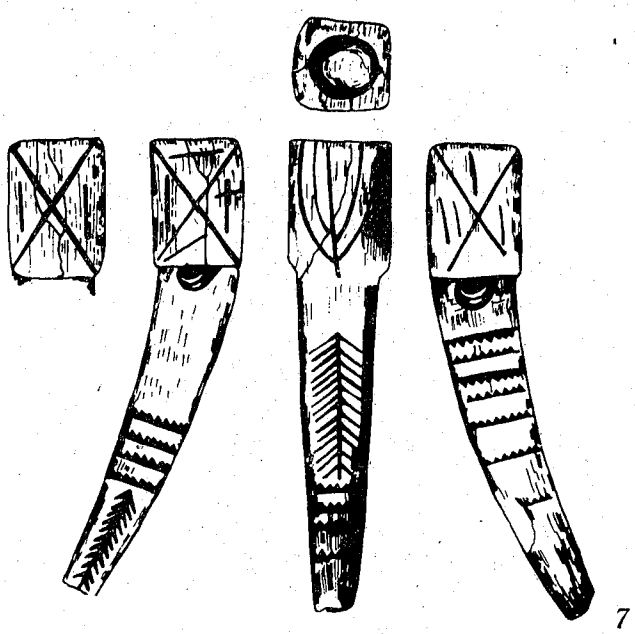

● *Обр. 7. Рогче—идол от музея в Яш (Румъния). VIII—IX в. (по Й. Барня). Fig. 7. Petite corne—idole du musée à Jaşi (Roumanie), VIIIe—IXe s. (d'après J. Barnea)*

В средата на VI в., а и по-късно, култът към Перун едва ли е бил утвърден като самостоятелен, върховен култ у южните славяни, тъй като за източните им събратя този процес е документиран едва в X в. Сведенията на Прокопий за единството на религиозните вярвания на анти и славини[36] не дават основание да се мисли, че южните славяни са изпреварили с повече от четири века източните в диференцирането на религиозните представи. Независимо от всичко това култът към Перун като бог на мълнията и основна същност на върховното божество е съществувал у славяните между VI и X в. У нас той също е бил почитан още в дохристиянско време. Данните за това днес се проследяват

предимно по лингвистичен път.[37] Основното място на култа към Перун в рамките на общия култ към върховното славянско божество в периода между VI и X в. дава основание да изкажем предположението, че главното мъжко божество, изобразено върху рогчето от Преслав, е гръмовержецът Перун.

Под три от антропоморфните изображения на Преславското рогче соларните знаци са в отвесен ред и така изразяват някакво вътрешно сходство между тях. Единствено под четвъртото изображение те са разположени по-различно — на групи от три и четири знака. Това подреждане очевидно не е случайно, но трудно би могло да намери еднозначно обяснение. Възможно е групите от три и четири кръгчета да символизират двата космогонични модела на Вселената: вертикалния и хоризонталния. При това обяснение фигурата от четири знака горе би изразявала четирите посоки на света. Но фигурата от три знака долу трудно може да бъде схваната като геометрично построение на вертикалния модел: небе—земя—подземен свят. Тя повече напомня известния още от праисторическите женски идоли полов триъгълник.[38] В такъв случай фигурата горе би могла да се тълкува като бележеща горната половина на женското тяло: шия, гърди и пъп. На подобно предположение навежда преди всичко прилагането на циркулния орнамент в средновековното изкуство като любим похват за изобразяване на основни елементи от тялото на животни или хора.[39] В раннославянското изкуство са известни силно стилизирани или схематично предадени фигури на богини, чиито характерни части са показани с циркулен орнамент (обр. 8 *а, б*).[40] Може да се допусне следователно, че божеството над седемте соларни знака, разположени в групи, от Преславското рогче е богиня на женското начало. Това предположение не изглежда лишено от основание, като се има предвид, че Збручкият идол наред с мъжките съдържа и женски божества, а и при находката от Волин женското божество е показано чрез символични знаци. Тези съображения дават право да предположим, че оформеното върху Преславското рогче женско божество представя славянската богиня Макош.

За почитане на женско божество от българските славяни има писмени сведения, но те не упоменават името на богинята: в грузинското житие на Георги Агиорит, монах в Иверския манастир на Атон, се разказва, че местното българско население почитало мраморна статуя на женска езическа богиня, за която вярвало, че „слънце и дъжд и всякакво добро за нас се дава от нея, тъй като тя има власт да дарува смърт и живот комуто пожелае“[41]. Следователно тя е била божество от най-висш ранг — нещо, което се схожда напълно с данните за женското изображение от Преславското рогче. Там то е показано като главно божество, както подсказват седемте знака под него. Но за разлика от женското изображение на Збручкия идол при Преславското рогче то не заема централно място спрямо останалите три. Както при скулптурката от Волин, тук първенствуващо е мъжко божество — Перун. Възможно е тази разлика да е свързана с разните етапи на отделянето на култа към бога на мълнията Перун от този към неперсонифицираното върховно божество и с постепенното утвърждаване на първия като монотеистичен култ в епохата на разлагането на родовообщинните отношения и прехода към военна демокрация. Върху Збручкия четиристранен идол (IX в.) женското божество заема челно място. При Волинската скулптурка господствува мъжко божество (вероятно Святовит). Същото се наблюдава и при Преславското рогче, където на първо място е изображението на Перун. Датировката на Волинската находка е преди края на IX в., докато на Преславското рогче е най-вероятно в X в. Поставени в хронологическа последователност, тези четириглави идоли подкрепят свидетелството на древноруските писмени източници, че култът към Перун като върховен бог се утвърждава докъм края на X в.[42]

Трудно е да се определят останалите две божества върху Преславското рогче. Подреждането отвесно на соларните символи под тях бележи най-вероятно мъжки божества. И в двата случая те са по шест. Семантиката на това число, както и изобщо на четните числа в славянската митология, все още не е изяснена напълно.[43] Навярно по-ниската числова стойност изразява второстепенната роля на въпросните две божества по отношение на двойката Перун и Макош. Техните имена ще да са в списъка на божествата от древноруския пантеон от края на X в.

Третият елемент от изображенията върху рогчето от Преслав е четирикратно врязаното в полетата между соларните символи схематизирано дърво (обр. 3). Този орнамент е широко разпространен още от праисторическо време. Дървото изразява най-общо живота, растежа и плодоносните сили на при-

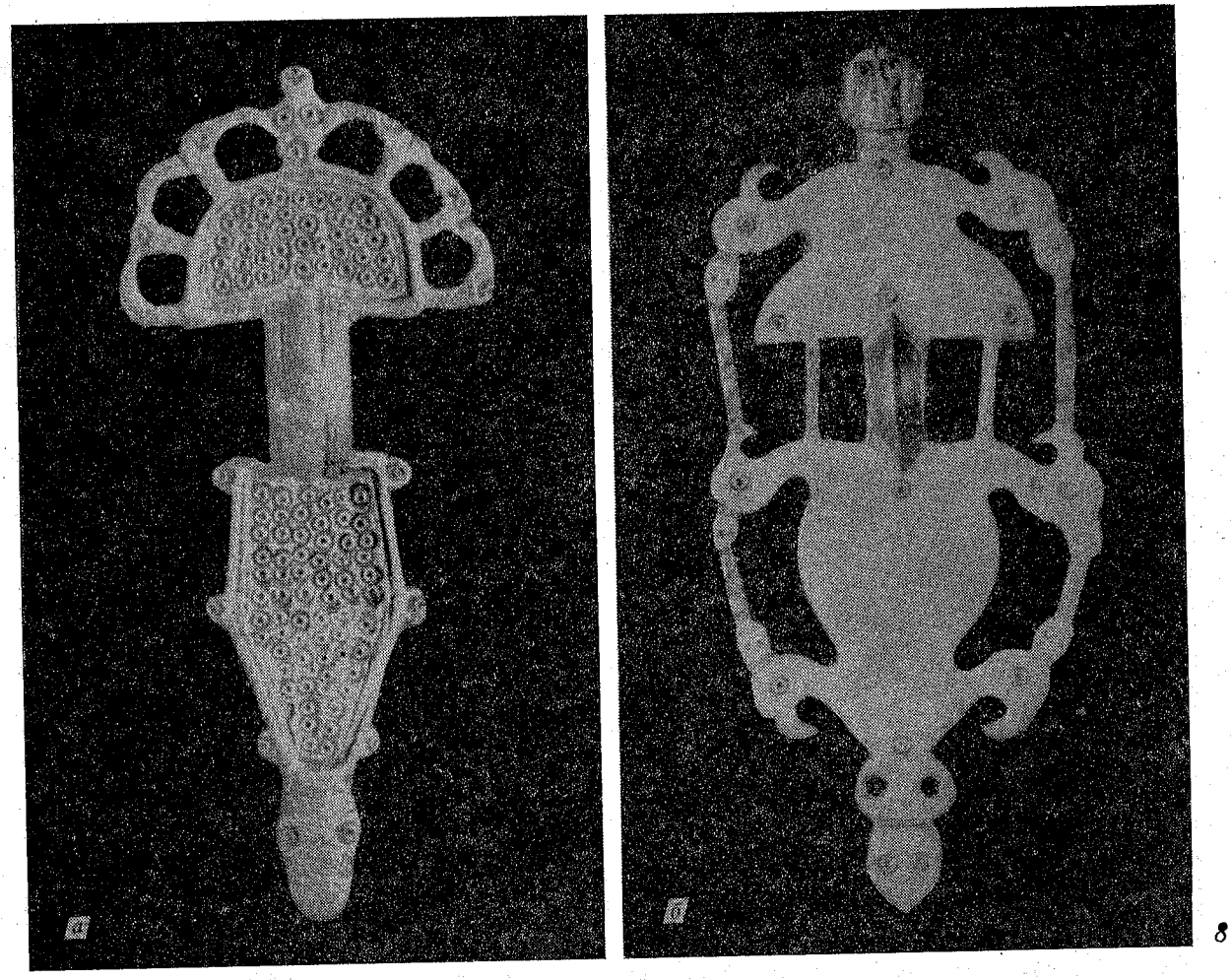

8

● *Обр. 8 а, б) бронзови фибули със стилизирани фигури на славянски богини, VII в. (по В. Василенко. Fig. 8 а, б) fibules en bronze avec des figures stylisées de déesses slaves, VIIe s, (d'après V. Vasilenko)*

родата.[44] В по-развитите космологични представи дървото на живота или на света със своята тричленна структура — корен, стебло и корона, олицетворява света — подземен, земен и небесен. Клоните на дървото на живота са обърнати в четирите посоки на света.[45] В нашия случай едно и също изображение е показано четири пъти, и то така, че е обърнато към четирите посоки на света. Освен като модел на Вселената дървото на света се утвърждава в религиозните представи на славяните като „универсален образ, синтезиращ всички отношения" между божества и хора.[46] В славянските митологически представи дървото на света (космоса) поддържа небесния свод, корените му са в подземния свят, а стволът — между земята и небето. То е дърво на живота, познанието и безсмъртието, т. е. място за пребиваване на боговете и душите на мъртвите.[47] В славянските приказки дървото е път към небето: по него мъртвите се качват там, а боговете слизат на земята. Тази представа е основание при тълкуването на схематичните изображения на дърво под образите на божествата на рогчето от Преслав.

Разгледани във връзка, елементите на изображенията върху рогчето имат дълбоко символичен характер и представят основните положения на славянската езическа митология. Най-отгоре е върховното четириглаво божество, може би Род, с четирите му основни същности — персонифицираните божества Перун, Макош и т. н. Различният брой и ред на соларните символи под всяко от четирите изображения разкриват техния характер и значение. Двойката божества Пе-

рун и Макош са представени като господари на Вселената в хоризонталната и вертикалната структура, а останалите две са от по-нисък ранг. Четирите божества се издигат над клоните на дървото на света. Между изображенията на световното дърво и соларните знаци също има тясна връзка. Преплитането на астрални и растителни символи изразява връзката и взаимната обусловеност на различните части на синкретичната картина на света.[48]

Символичният характер на изображенията върху рогчето го определя като култов предмет. Славяните са използували за културни нужди антропоморфни изображения на езическите си божества, известни от писмените източници като идоли или кумири.[49] Наред с масивните, най-често дървени идоли, които стоели в светилищата, славяните имали и миниатюрни статуетки (идоли). Такива са известни от разкопките в Новгород — дървени пръчки, в чийто горен край са изрязани брадати човешки глави.[50] Тълкуват се като изображения на домашни божества[51] или като ритуални жезли за русалийските игри.[52] Към тези паметници принадлежи и малката дървена палка от Волин с изображение на четирилико божество, която по размери е почти колкото Преславското рогче. Тази находка потвърждава сведенията на писмените източници, че полските славяни почитали различни по големина идоли, в това число и миниатюрни статуетки, които стоели в домашния олтар.[53] Малки дървени статуетки на славянски езически божества са открити и на територията на ГДР.[54]

Характерен за всички славянски идоли е примитивизмът, с който са изрязани човешките изображения. Обикновено са показани лицата и по-рядко цялото тяло. Главата на идола като че излиза направо от материала, от който е изработен той.[55] Този тип изображения е бил наложен при големите дървени стълбове, забивани в центъра на славянските капища или при техните огради. Описанието на древноруския езически пантеон сочи, че кумирът на Перун бил от обикновен дървен стълб, но лицето му било украсено със злато и сребро.

Примитивизмът на културните изображения не е типичен само за славяните. У древните гърци такива са ксоаноните (дървените статуи), които представляват човешка глава в горния край на дървен стълб със или без изобразени части от тялото.[56] Често дървените стълбове на тези примитивни статуи, определяни в науката като междинни форми между символичните образи и антропоморфните статуи, са били украсявани с геометрични орнаменти в няколко пояса или пък с ленти. Между изображенията върху тях се среща и свещеното дърво, което се тълкува като условно представяне на свещената дъбрава — обиталище на боговете.[57] В някои случаи (ксоанона на Зевс Стратиос или на Хермес) цилиндричните дървени тела били украсени с пъпковидни издатини, разположени в отвесни редици.[58] Особено важно в случая е, че много от гръцките ксоанони в долната част били заострени за набиване в земята. За влияние между тях и славянските идоли естествено не може да става дума. Изглежда, че този тип примитивна статуя на божество е отговарял на началния етап от езическите религиозни представи на различни племена и народи.

Що се отнася до Преславското рогче, то ни представя умалено подобие на голям езически идол. Презвитер Козма споменава за идоли от камък и дърво в Преслав през X в. — „кѣмнри бо каменн и дрєвѧнн“.[59] Несъмнено в X в. нему са били познати малки идоли от типа на разглежданото тук рогче. На пръв поглед тълкуването му като идол се смущава от обстоятелството, че то е обикновено еленово рогче, при това направено за окачване.

Еленовите рогчета са сравнително често срещани находки в ранносредновековните български селища и некрополи и за техния характер и предназначение вече има изказани мнения. Дупката за окачване и намирането им често в поясната област на скелетите са основание да се изкаже мисълта, че са били носени към колана, което намира потвърждение и в известната миниатюра от „Менология на Василий II“[60]. Някои от изследвачите смятат, че са имали чисто практическо предназначение — като инструменти за продупчване на кожа или пък за прикачване на лък[61] или като дръжки на бич.[62] Напоследък беше направен опит рогчетата да бъдат изтълкувани като своеобразни инструменти (пособия) за писане.[63] Преобладава обаче мнението, че са изпълнявали ролята на амулети.[64] Ж. Вължарова въз основа на етнографски паралели приема рогчетата като инструмент за вадене на отровни стрели.[65] Това предположение, както ще видим по-долу, е съществено за нас. Анализът на символичната украса на Преславското рогче по-

казва, че тези паметници са били предмети с култово-магическо значение. Особено важно е обстоятелството, че повечето от известните ни рогчета отгоре имат просвредлен вертикален отвор[66] (обр. 3, 7). Той е необясним, освен ако допуснем, че рогчетата са наподобявали, както изглежда с ритуална цел и в миниатюрен и символичен вид, големите ритони за пиене. Рогът бил използуван още от дълбока древност в различни обреди и ритуали.[67] Неговото изображение виждаме в ръцете на едното от божествата от Збручкия идол и при друг каменен идол на славянско божество от остров Рюйген (ГДР).[68] Според описанията идолът на Святовит в светилището в Аркона също е държал в ръцете си голям рог, който жрецът пълнел редовно с вино и по него гадаел.[69] У славяните изобщо рогът имал религиозно-символично значение.[70] С рога от различни животни били украсени храмовете им или пък такива били използувани като свещени чаши към идолите. Според Саксон Граматик рогът бил използуван от лужичките сърби при гадаене. В известната Черна могила в Чернигов (УССР) в княжеско погребение са открити два големи рога от тур, обковани със сребро. Под обковката на единия има гравирана украса, което дава основание да се приема за култов предмет.[71]

Ролята на роговете като свещени предмети в представите на древните племена и народи произтича от схващането за сакралната природа на съответните животни. Свещено животно наред с тура бил и еленът, чиито красиво разклонени рога предизвиквали възхищението и преклонението на хората от дълбока древност. Според Б. Рибаков култът към елена е доземеделски и се среща в цялата индоевропейска митология и фолклор. У славяните води началото си още от бронзовата епоха. По-късно този култ се свързва тясно с култа към Перун. Съгласно източнославянското предание появата на дъжд на Илинден (деня на Перун в предхристиянско време) зависела от появата на елен.[72] На този ден еленът се появявал и бивал заколван като обредно животно.[73] Едва по-късно бил заменен с бик. В българските народни вярвания и обичаи също са се запазили данни за почитането на елена като свещено животно, тясно свързано с култа към св. Илия (Перун). Според Д. Маринов еленът-рогач бил окръжен „с ореол на светост и тайнственост“[74]. Образът му е опоетизиран в народните песни. Като истински тотем той се радва на пълна неприкосновеност. В народното поверие млякото от кошутата и рогът на елена имат целебна сила.[75] Поради това хвърлените от елена рога имат в народните представи голяма магическа и целебна сила — вярва се, че в къща, в която има рога от елен, магии не могат да влизат. Силна уплаха или урочасване се лекуват със смес от вода и стърготини от еленов рог.[76] От еленови рога били изготвяни кръстове. Според народното предание самият св. Илия бил излекуван с мляко от кошута. Сред източните славяни са се запазили вярвания, според които еленът измивал обновените си рога в деня на Перун (Илинден).[77] Тези данни позволяват да бъде проследена още по-добре връзката между култа към елена и култа към Перун в общославянските митологични представи и да се направи изводът, че в Преславското рогче двата символа са обединени преднамерено. Примери за изработване на изображения на божества от еленови рогчета са известни още от праисторическо време.[78] В Прибайкалието са намерени култови предмети от рог на лос от епохата на неолита и ранния бронз с рисунка на човешко лице в горния край и подострени отдолу.[79] Основна причина за това изглежда е било вярването, че еленовите рога са символ на безсмъртието.[80]

Какво е било конкретното предназначение на рогчето от Преслав? Несъмнено то е имало култово-магическо значение на малък кумир. Отворът за окачване сочи, че то е било носено и в такъв случай е било използувано не за домашни, а за лични нужди като апотропей, т. е. амулет. Българските войници, а вероятно и не само те, са носели такива рогчета на колана. Не е изключено наред с общото култово-магическо значение рогчетата да са имали и ролята на средство за лечение. Известно е, че еленовият зъб бил носен като амулет против ухапване от змия.[81] Подобно значение се предполага, както вече посочихме, и за еленовите рогчета. Наличието на изображение на Перун върху Преславското рогче подкрепя до известна степен това предположение. Богът-воин Перун е известен като могъщ целител, особено на рани от оръжие или на ухапване от змия.[82] В светлината на посочените етнографски примери изглежда възможно следите от просвредляване в горния край на рогчетата да са от изваждане на стърготини за лечение. Окончателното решаване на въпроса за предназначението на еленовите рогчета обаче излиза извън рамките на поставената тук за-

дача. То е възможно на базата на по-многобroен археологически и етнографски материал. В случая е важно да подчертаем култово-магическото значение на рогчето от Преслав и изображенията на славянски божества върху него.

[1] Й. Чангова. Гражданска постройка в местността „Селище" в Преслав. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 224, обр. 19 3.

[2] Т. Тотев. За обработката на кост в средновековна България. — Археология, V, 1963, 3, с. 87, обр. 3 а.

[3] В. В. Седов. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982, с. 264.

[4] Б. О. Тимощук. Слав'яни Північної Буковіні е V-IX ст. Київ, 1976, с. 91—92, обр. 45.

[5] А. В. Цауне. Антропоморфные деревянные навершия XII-XIII вв. в Риге: — В: Древнерусское государство и славяне. Минск, 1983, с. 130—133.

[6] W. Hensel. Wczesnosrednowieczna figurka czterotwarzowego bôstwa z Wolina. — Slovenska archeologia, XXVI, 1978, 1,. p. 13—17. В. Полша е открито рогче с изображение на шестглаво божество — по устни сведения на ст.н.с. А. А. Мединцева от Института по археология на АН на СССР, за които й благодарим.

[7] В. В. Седов. Цит. съч., с. 265 и цит. лит., обр. 19, табл. XXVI.

[8] Мифы народов мира. II. М., 1982, с. 420—421.

[9] J. Hermann. Zu den Kulturgeschichten Wurzeln und zur historischen rolle nordwestslawischer Tempel des frühen Mittelalters. — Slovenska archeologia, XXVI, 1978, 1, p. 19 sqq., fig. 5.

[10] Мифы народов мира, с. 420.

[11] Б. А. Рыбаков. Искусство древних славян. — В: История русского искусства. I. М., 1953, с. 75—79; Языческое мировоззрение русского средневековья. — ВИ, 1974, 1, с. 13 и сл.

[12] Пак там, с. 7.

[13] Пак там, с. 15—16.

[14] Пак там, с. 16.

[15] Styrmen nad Jantra (Bulgaria) — badania archeologiczne w latach 1961—1964 i 1967—1968. Praca zbiorowa pod redakcja Witolda Hensla. Wroclaw, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1980, fig. 48.

[16] Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали от Плиска през 1948 г. — ИАИ, XX, 1955, с. 207, обр. 26, 14.

[17] D. Gh. Teodor. Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e. n. Jasi, 1978, fig. 40 4.

[18] Б. А. Рыбаков. Язычество древних славян. М., 1981, с. 15 и сл.

[19] Повесть временных лет. I. М.—Л., 1950, с. 56, цит. по: В. В. Седов. Цит. съч., с. 263.

[20] Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 19.

[21] А. Д. Грач. Новое о добивании огня, происхождении и семантике циркульного орнамента. — КСИА, 107, 1966, с. 28—32, обр. 7, 8; В. П. Даркевич. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве. — СА, 1961, 4, с. 95.

[22] Пак там, с. 96, обр. 2.

[23] Мифы народов мира, с. 451—452.

[24] Ст. Станилов. За връзката между символиката на числата през ранното средновековие и в българската народна култура. — В: Преслав. III. Варна, 1984 (под печат).

[25] М. Беновска. За специфичното в системата от представи на българина за света. — Във: Фолклор и история. С., 1982, с. 17 и сл.

[26] Мифы народов мира, с. 452. За символиката на числото 7 и у нас съществува богата литература: срв. Ив. Дуйчев. Обединението на славянските племена в Мизия през VII в. — В: Българско средновековие. С., 1972, с. 74—83; М. Арнаудов. Студии върху българските обреди и легенди. II. С., 1972, с. 182; В. Бешевлиев. Първобългарите. С., 1981, с. 70.

[27] Мифы народов мира, с. 630—631; Ст. Станилов. Цит. съч.

[28] W. Hensel. Archeologia żywa. Warszawa, 1983, p. 189. За яйцето като символ на зараждането на живота вж.: Н. Н. Велецкая. Языческая символика славянских архаических ритуалов. М., 1978, с. 120, бел. 92.

[29] Б. А. Рыбаков. Языческое мировоззрение, с. 13.

[30] В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Исследования в областях славянских древностей. М., 1974, гл. I.

[31] Procopius Caesarensis. Opera omnia. — В: Гръцки извори за българската история. II. С., 1959, с. 126.

[32] Т. Герасимов. Сведение за един мраморен идол у българските славяни в Солунско. — В: Езиковедски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 557; История на България. II. С., 1981, с. 54.

[33] Сведения за идентифицирането на Зевс с Перун има в славянския превод на хрониката на Йоан Малала, където името на гръцкия бог просто е заменено с името на славянския, срв.: Мифы народов мира, с. 454—455.

[34] Исследования о языческом богослужении древних славян К. Срезневского. С.-Пб., 1848, с. 2—3.

[35] Гельмгольд. Chronicon Slavorum. I, 84, цит. по: Исследования о языческом богослужении древних славян К. Срезневского, с. 2.

[36] Procopius Caesarensis. De bello gothico. — В: Гръцки извори за българската история. II. С., 1959, с. 16; История на България, с. 48.

[37] Й. Иванов. Култ Перуна у южных славян. — Известия Отделения Русского языка и словесности, VIII, 4, 1903, с. 140—174; В. Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943, с. 174; I. Duridanov. Urslavische *Perunъ und seine Spuren in der Toponimie. — Studia slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. XII, 1966, p. 99—102.

[38] В. Миков. Идолната пластика през новокаменната епоха в България. — ИАИ, VIII, 1934, с. 203, обр. 135 1.

[39] Срв. например: П. Георгиев. Керамична сгатуетка от Преслав. — Векове, 1979, 2, с. 69—73.

[40] В. М. Василенко. Русское прикладное искусство. Истоки и становление. М., 1977, с. 87, обр. 25, с. 91—92, обр. 31.

[41] Т. Герасимов. Цит. съч., с. 557—561; Я. Цинцадзе. Българска езическа богиня от XI в. според един грузински извор. — ИПр, 1960, 2, с. 86—89.

[42] Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 15, 18—19.

[43] М. Беновска. Цит. съч., с. 176; Ст. Станилов. Цит. съч.

[44] Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита — СА, 1965, 1, с. 30.

[45] В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Цит. съч., с. 5 и сл.; Ив. Георгиева. Космическото дърво в българската народна култура. — Векове, 1982, 1—2, с. 26—33.

[46] Мифы народов мира, с. 451.

[47] Н. Н. Велецкая. Цит. съч., с. 38—39.

[48] А. В. Курочкин. Растительная символика календарной обрядности украинцев. — В: Обряды и обрядовый фольклор. М., 1982, с. 142.

[49] В. В. Седов. Цит. съч., с. 264 и сл.

[50] Б. А. Колчин. Новгородские древности. Резное дерево. — САИ, Е 1—55, 1971, с. 41—44; Б. А. Рыбаков. Языческое, с. 22 и сл.

[51] В. В. Седов. Цит. съч., с. 264.

[52] Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 22.

[53] W. Hensel. Op. cit., p. 17.

[54] J. Hermann. Zwischen Hradschin und Vineta, Frühe Kulturen der Westslaven. Leipzig, Jena, Berlin, 1971, p. 210—211, fig. 58—60.

[55] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. I. С., 1959, с. 8.

[56] Ст. Ваклинов. Археология. I. С., 1973, с. 185—186; Т. Герасимов. Един ксоанон на Хермес върху монетите на град Енос. — ИАИ, XIII, 1939, с. 265, бел. 7, с. 269. Изобщо за ксоанона вж.: Ch. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines. IV. 2. Paris, 1918, col. 1472.

[57] Т. Герасимов. Цит. съч., с. 270, обр. 303.

[58] Пак там.

[59] М. Попруженко. Козма Пресвитер, болгарский писатель X-го века. С., 1936, с. 5. За допълнителни сведения вж.: Ив. Дуйчев. Славяно-болгарские древности IX-го века. — Byzantinoslavica, XI, 1950, с. 6 и сл.

[60] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 107, обр. 3, 4.

[61] Пак там, с. 107; Ст. Бонев. Обработка на кост и производство на костени изделия в средновековна България VIII—XI в. Кандидатска дисертация. С., 1982, с. 48—50.

[62] Ир. Щерева. Битови материали от Дворцовия комплекс в Преслав. — В: Дворцовият комплекс в Преслав. С., 1985 (под печат).

[63] А. А. Медынцева. Начало письменности на Руси по археологическим данным. — В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. IX Международный съезд славистов, Киев, сентябрь 1983. М., 1983, с. 87 и сл.

[64] Ст. Станчев. Цит. съч., с. 207; Й. Чангова. Търговските помещения в Преслав. — ИАИ, XXI, 1957, с. 249, обр. 8 1; Т. Тотев. Цит. съч., с. 87; Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи. С., 1965, с. 108.

[65] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI до XI в. С., 1976, с. 349.

[66] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища, с. 108.

[67] В. М. Василенко. Цит. съч., с. 110, бел. 95.

[68] Z. Váňa. Die Welt der Alten Slawen. Praha, 1983, p. 86.

[69] Исследования о языческом богослужений, с. 41, 46.

[70] Пак там, с. 46.

[71] В. М. Василенко. Цит. съч., с. 145—146.

[72] Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, 1965, 2, с. 15, бел. 4.

[73] Б. А. Рыбаков. Язычество, с. 54 и сл.

[74] Д. Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. — СбНУК, XXVIII, 1914, с. 83 и сл. За култа към елена вж. напоследък: Ив. Георгиева. Българска народна митология. С., 1983, с. 40 и сл.

[75] Д. Маринов. Цит. съч., с. 84.

[76] Пак там, с. 85.

[77] Т. С. Макашина. Ильин ден и Илья пророк в народных представлениях и фольклоре восточных славян. — В: Обряды и обрядовый фольклор. М., 1982, с. 86.

[78] С. В. Студзицкая. Изображение человека в искусстве Прибайкалья в эпоху неолита и ранней бронзы мелкая пластика. — СА, 1970, 1, с. 19—33.

[79] Пак там, с. 24, обр. 4 3.

[80] Ив. Георгиева. Цит. съч., с. 42, бел. 156.

[81] Пак там, с. 41—42, бел. 153.

[82] Т. С. Макашина. Цит. съч., с. 96. За лечебната сила на еленовите рога изобщо вж. още: Й. Мороз. Медицински представи у древните българи. — МПК, 1981, 4, с. 17—18.

Représentation d'une divinité slave à quatre faces de Preslav

P. R. GEORGIEV

(Résumé)

Lors des fouilles d'un édifice civil à Preslav a été découverte une petite corne de cerf au bout supérieur de laquelle figurent quatre visages humains (fig. 1,2). Ils sont miniatures et les seuls traits qu'on distingue sont les yeux et la bouche. De par leurs dimensions, les trois visages sont identiques, tandis que l'un d'eux est plus grand et se distingue des autres (fig. 2). Au-dessous de chacun figurent six ou sept symboles solaires. Sous les trois des figures ils sont disposés perpendiculairement, tandis que sous la quatrième ils sont groupés en deux figures. Dans les marges entre les signes solaires sont gravées superficiellement des représentations schématiques d'arbres (fig. 3).

Les représentations sur la petite corne ne présentent pas une décoration ordinaire, mais elles ont une signification symbolique profonde. La représentation en relief à quatre faces est sans doute d'une divinité à quatre têtes. Des figures analogues nous sont connues surtout de la religion païenne slave. Chez les Slaves de l'Est et avant tout chez les Slaves de l'Ouest existent différentes données sur l'existence d'idoles à quatre têtes de divinités païennes. Bien similaire à la petite corne de Preslav est la petite sculpture en bois de Wolyn (Pologne) au sujet de laquelle on admet que c'est une représentation du dieu slave Svijatovit (fig. 4). Les différences dans la présentation des différentes figures ou dans la symbolyque au-dessous d'elles n'autorisent pas à admettre qu'elles sont seulement des gardiens ordinaires de forces maléfiques (des apotropées). Selon B. A. Ribakov l'idole à quatre têtes de Sbruč (fig. 5) représente Rod — la divinité slave suprême de l'Univers. Il identifie les quatre différentes divinités sur l'idole avec Makoš, Perun et autres. Selon lui, elles représentent les essences distinctes (ὑποστάσεις) de la divinité suprême. Certaines trouvailles (fig. 6, 7) autorisent à admettre que des idoles du type de celui de Sbruč étaient répandues également parmi les Slaves du Sud. La petite corne de Preslav en est une.

Les signes solaires au-dessous des représentations anthropomorphes constituent un élément important pour l'éclaircissement du caractère des différentes divinités. Sous chacune des représentations de l'un des couples il y en a sept. La symbolique du nombre sept dans la mythologie slave exprime l'idée entière de l'Univers. Dans le contexte de cette interprétation les deux représentations de divinités désignent les maîtres du monde. Le rang perpendiculaire des signes au-dessous de la plus grande des représentations permet d'admettre qu'elle est d'une divinité masculine, le plus vraisemblablement le dieu de la foudre Perun. La figure opposée, au-dessous de laquelle les symboles solaires sont disposés d'une manière différente, est, semble-t-il, d'une divinité féminine, peut-être de Makoš. En ce qui concerne l'autre couple de divinités, en l'occurrence, elles ne peuvent pas être identifiées. Le nombre des signes solaires (six) suggère qu'ils sont d'un rang sémantique inférieur, tandis que leur rang perpendiculaire témoigne que ce sont des divinités masculines.

Les quatre arbres indiqués de manière schématique peuvent être considérés comme figure de „l'arbre du monde" que les Slaves croyaient être le lieu de séjour des dieux et des âmes des morts.

La symbolique des représentations sur la petite corne permet de la considérer comme un objet de culte du genre des idoles miniatures, découvertes sur le territoire de l'URSS, de la Pologne et de la République démocratique Allemande. La petite corne de Preslav, sous certains rapports, a les traits d'un rhyton miniature. Chez les Slaves païens les cornes avaient une signification religieuse-symbolique et jouaient un rôle important dans le rite. La corne de cerf dans les conceptions populaires slaves avait une grande force magique et curative. Le culte du cerf chez les Slaves est étroitement lié au culte de Perun. Tout ceci permet de conclure que dans la petite corne de Preslav sont réunies sciemment deux figures sacrées pour les Slaves: du cerf et de leur divinité suprême. Le fait que la petite corne était adaptée à être portée suggère qu'elle n'était pas une idole domestique mais plutôt une amulette douée d'une force cultuelle-magique et curative déterminée.

Средновековно българско съкровище от Михайловград

ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ

Античната крепост в Михайловград е била изградена върху културни пластове от каменномедната, бронзовата и желязната епоха.[1] Тракийското селище било укрепено и се развило по време на римското владичество в град със силна крепост, наречен Монтана. След като крепостта била изоставена, тук било създадено раннобългарско селище и езическо светилище.[2] При редовни археологически разкопки на тази крепост през 1981 г. бе открито съкровище от малки перли (бисери), стъклени маниста, сребърни украшения, обеци, наушници, невестински венец, токи и краища на два колана, колании апликации, някои от които са с позлата. Закопани са били на 0,20 м от повърхността до южния зид на наоса на раннохристиянската гарнизонна базилика — на около десетина сантиметра по-високо от нейния хоросанов под. Това е станало, след като вече базиликата е била разрушена и престанала да бъде използувана.

Накити

1. Перли (обр. 1 *а*). Те са естествени (39 бр.), с диаметър 0,002—0,003 м и заоблена форма, някои от тях неправилни. На всяка перла е пробита дупка за нанизване на конец. Известно е тяхното предназначение в украсата като препендули, представляващи нанизи от бисери, спускани от двете страни на корона или покривало на главата.[3]

2. Стъклени маниста (обр. 1 *б*) (8 бр.). Имат различна форма, големина и цвят. Най-големите са безцветни, едното е неправилно, почти обло (диам. 0,007—0,01 м), другото е сферично (диам. 0,011 м). Третото е синьо, напречният му разрез е елипсовиден. Четвъртото е малко, със зеленикав цвят. Останалите са: едно с неправилна форма, близка до куб, друго — шестстенна призма с матовочервен цвят, едно двойно с жлебчета (каквито са известни още след VIII в.[4]) и последното е обло, светлочервено. Такива маниста са намирани в некрополите от Второто българско царство при Ловеч, Плевен и Луковит.[5] Сред манистата е и едно медно сферично копче с халка, подобно на намираните в некропола при Луковит, Враца, Търново и Мадара.[6] Такива копчета са били изработвани и носени в този край и през XVII в., което личи от намираните в последно време гробни находки около католишката църква в Чипровци.[7]

3. Сребърни маниста от низ (обр. 1 *в*, 2). Те са два вида. Единият вид са с по три дупки за нанизване (2 бр.) (дълж. 0,015 м, шир. 0,012 м, деб. 0,0045 м). Двете им повърхности по дължината на дуп-

● *Обр. 1. Накити от съкровището, открито при разкопки в развалините на Монтана, XIII—XIV в.: а) перли; б) стъклени маниста и медно копче; в) сребърни маниста. Fig. 1. Parures du trésor découvert lors des fouilles dans les ruines de Montana, XIIIe—XIVe s.: a) perles; б) perles en verre et bouton en cuivre; в) perles en argent*

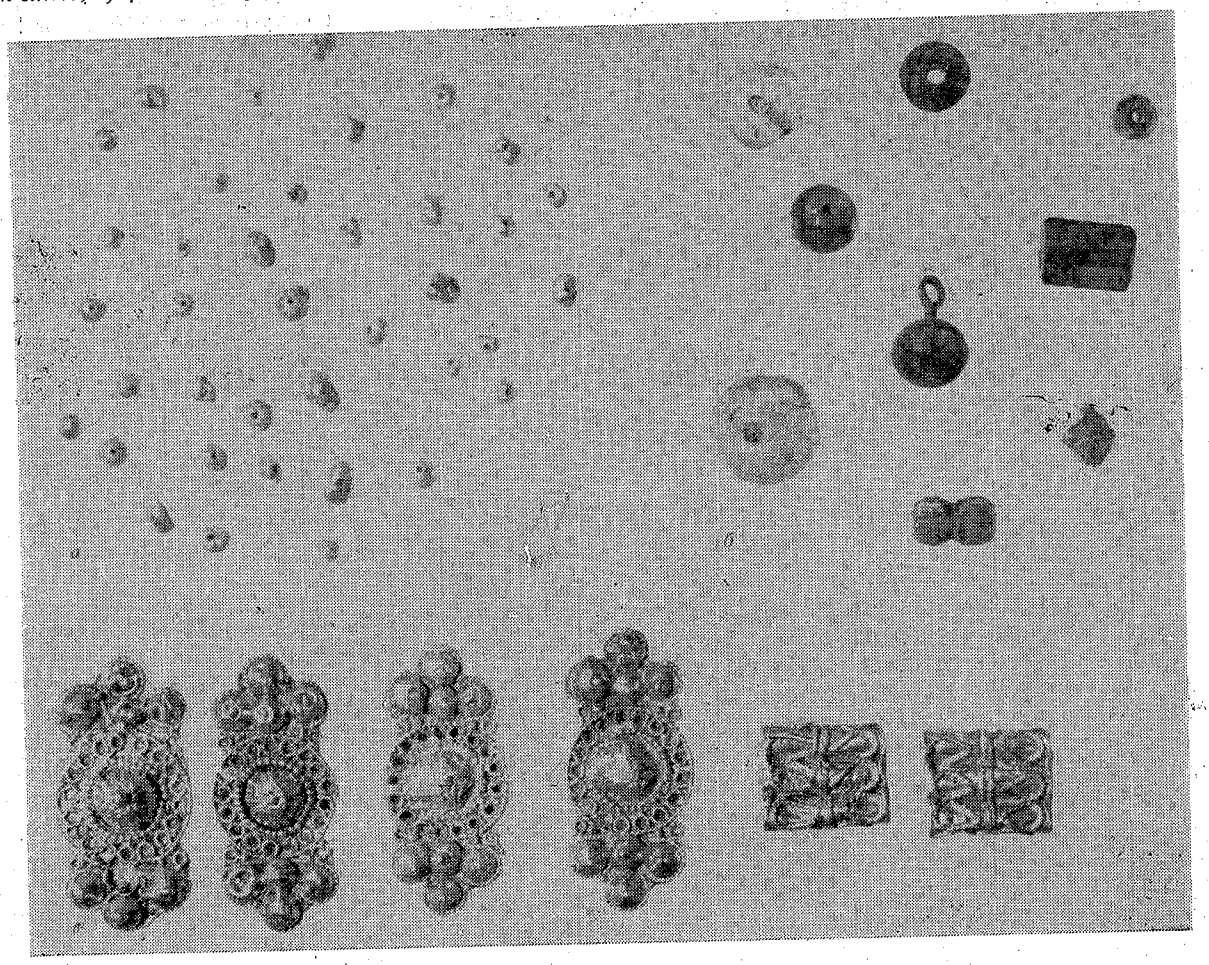

1

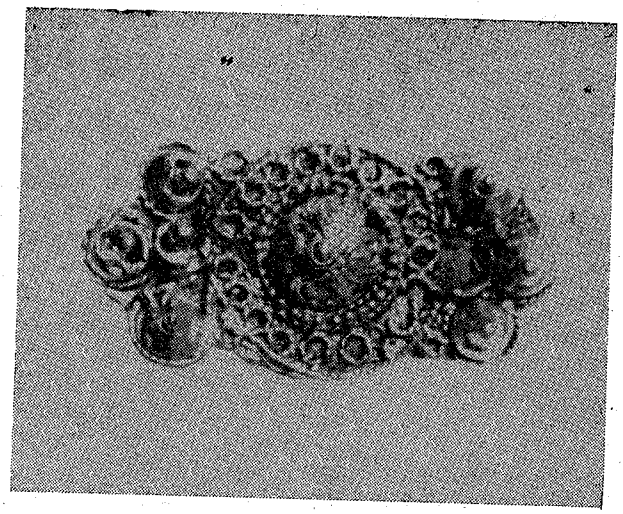

2

● *Обр. 2. Сребърно позлатено маниста от съкровището от Михайловград, XIII—XIV в. Fig. 2. Perle en argent dorée du trésor de Mihajlovgrad, XIIIe—XIVe s.*

ките са оформени като три цилиндъра, върху които усукани жички са сгънати като панделки и препасани в средата. Вторият вид са 4 кухи сребърни маниста, всяко от които само за себе си представлява украшение с позлата (дълж. 0,029 м, деб. 0,0055 м), по късата ос на което има пет дупки за нанизване. Долната и страничните стени са плоски, а горната има богата филигранна украса. В средата се издига полусфера, украсена с усукани жички и на върха с малка гранула. Около полусферата има ред от много дребни гранулки, последван от кръг от усукана жичка. При едно от манистата кръгове от усукана жичка има от двете страни на гранулките. Всяка от полусферите е в центъра на диск, образуван от 17 малки кръгчета от усукани жички, обрамчени с кръг от усукана жичка. От двете страни на диска срещуположно са групирани по 4 малки полусфери, обиколени с усукани жички и на върха с по една гранулка. Някои от полусферите са отчупени, други са огънати. Тези маниста са били нанизани и по всичко изглежда, че са част от огърлица или гривна. Подобни на тези два вида маниста не са ни известни от други находки, но технологията им е позната. Особено съчетанието полусфера с гранулка на върха се среща в много средновековни накити.

4. Наушници и обеци (обр. 3) (8 бр., между тях 3 чифта). Единият чифт сребърни наушници са големи — 0,05 м макс. диам. на кръжилото, което е от двойно усукана дебела тел, между нея с тънка усукана жичка (обр. 3 *а*). На кръжилото са нанизани три кухи сфери с плътна повърхност и следи от позлата, средната от които е по-голяма (диам. 0,02 м). Повърхността на сферите е с филигранна украса от едри и дребни гранули, усукани и прави жички. Редица от плътно наредени едри гранули, перпендикулярна на кръжилото, маркира разделянето на всяка от сферите на две полусфери. Напречно на тази редица други шест редици от ситни гранули разделят повърхността на сферата на 6 полета, във всяко от които има по 4 свободни едри гранули. Редиците от гранули са фланкирани от прави или усукани тънки жички, а свободните гранули са поставени в двойно концентрични или единични кръгчета от прави жички. За да бъдат отдалечени сферите една от друга, от двете им страни върху кръжилото е навита тънка усукана жичка. Едрите гранули върху сферите, които са от двете страни на кръжилото, са с изтрита и загладена повърхност, което е резултат от продължителното носене на наушниците. Този вид наушници са произвеждани и носени през XIII и XIV в. както в нашата страна, така и далече от нея. Подобни са намирани в Пирдопско, Родопите, Румъния, Хърватско, Чернигов (Русия),[8] датирани в XIII—XIV в.

Друг чифт наушници (обр. 3 *б*) са по-малки — макс. диам. на усуканите от двойна тел кръжила 0,04 м. Изработката им е същата, както на първия чифт наушници, но има различия във формите. На всяко кръжило е надяната по една голяма кухa сфера с прорези, които имитират ажурна украса. Върху плътните полета има филигранна украса от по 40 едри гранули и тънки усукани жички. Сферата е разположена между две петстенни призми, образувани от припоени една до друга по-малки гранулки. Страничните едри гранули, както и при другия чифт наушници, са изтрити и загладени от продължително носене. Подобни наушници са известни от с. Акациево, Видински окръг, от София, Котул Мори (района на Яш в Румъния), датирани след XIV в., от Киев[9] и др.

Освен двата чифта сребърни наушници има и единичен (обр. 3 *в*). Той е най-малък (макс. диам. 0,032 м). Кръжилото е изработено в същата техника, както на описаните по-горе. На него има две четиристенни призми, образувани от по 52 гранули. Между призмите има две долепени кръгчета, съставени от по 8 такива гранули. Призмите са

отделени от кръгчетата чрез навита около кръжилото усукана жичка. Върху страничните гранули няма ясни следи от продължително носене на наушника. На него личи тънък пласт от позлата. Подобни наушници са известни от Враца, Луковит, с. Клисекьой (сега Златица, Софийски окръг)[10] и др.

Три обеци (обр. 3 *г*) са с гладки кръжила. На всяко от тях е нанизано по едно двойно конусовидно сребърно кухо тяло с позлата. Конусите са споени в основите. При основите и върховете им има филигранна украса от малки гранули, прави и усукани жички, а на две от обеците и от 6 халкички. Двойните конуси са между кръгчета, съставени от по два реда гранули. Обеци с такава форма има в находките от Белене при Свищов, датирани с монети на Иван Александър (1331—1371), от Мадара, Каварна (Бизоне), Войнещи (Румъния), Киев.[11]

5. Невестински венец (обр. 4). От този сребърен накит са запазени 12 кухи еднотипни прешлена, захванати помежду си с шарнир, и един, който е откъснат и има по-различна форма. Общата им дължина е 0,385 м. Дванадесетте прешлена представляват паралелепипеди със страни 0,025/0,022 м и деб. 0,006 м. На всеки прешлен пет от стените са гладки, а лицевата (горната) е богато орнаментирана. В средата ѝ е оставен кръгъл отвор с диам. 0,011 м, а около него има нисък бордюр. В отвора е поставено по едно седефено зърно. Четири пластинки, които са две по две срещуположно над отвора, не позволяват седефеното зърно да изпада. Основите на двете пластинки, които са по дължината на венеца, са украсени с по една гранула. Под седефените зърна са били поставени парченца от ленено платно. Сега останките от тях имат неопределен цвят. Личи, че са тъкани в сплитка „лито", т. е. нишките образуват квадрати.[12] Производството на ленени тъкани е традиционно от дълбока древност у траки и славяни и не само че е документирано с извори от времето на Второто българско царство,[13] но и в стенописите са изобразени облечени в ленени дрехи фигури,[14] а и в гробове от това време са намерани ленени тъкани.[15]

На лицевата страна на всеки прешлен освен отвора със седеф в четирите ъгъла се намира по една изпъкнала полусфера, оградена в основата с гладка жичка. Понеже полусферите са кухи, много от тях са огънати. Помежду им са поставени по две гранулки, около основата на които има по две концентрични кръгчета от гладки жички, отстоящи на 0,001 м. Основите на паралелепипедните прешлени са обиколени с усукана жичка, на късите страни завършваща с намотки. Те образуват тръбички, в които са пъхнати пръчките на шарнира.

Освен паралелепипедните в накита има триъгълен прешлен, изработен и украсен по същия начин. На лицевата му страна полусферите са 3, а гранулките в кръгчета — 8. Пред заострената му част се издава триъгълно езиче, украсено отгоре с гладки и усукани жички. На върха езичето завършва с усукана във вид на тръбичка жичка, която също служи за шарнир. Изглежда в двата края на накита е имало по един такъв триъгълен прешлен, но вторият е изгубен.

Вероятно този накит е бил невестински венец, поставян над челото. Подобен накит, чието място на намиране не е известно, се пази в Националния археологически музей, София. Неговите прешлени не са затворени и кухи — представляват плочки, на лицевата страна с филигранна украса без полусфери.[16] Познат е обичаят жените да украсяват главите си с метални накити. От гробни находки са известни метални пластинки, поставяни като диадема около главата (както се предполага за намерените при с. Радювене, сега с. Стояново, Ловешки окръг, датирани със сребърен грош от Иван Александър[17]) или зашивани за края на забрадката (както тези от Калиакра[18]). Този обичай е засвидетелстван и в стенописите в Земенския манастир — ктиторката Доя носи подобен накит.[19] Намираните пластинки от накити в погребенията показват, че те са били широко употребявани и от народните маси. Сложната изработка и високата художествена стойност на накита от Михайловград дават основание да се предположи, че е бил собственост на заможен притежател.

● *Обр. 3. Сребърни позлатени накити от съкровището от Михайловград, XII—XIV в.: а, б) чифтове наушници; в) наушник; г) обеци. Fig. 3. Parures en argent dorées du trésor de Mihajlovgrad, XIIIe—XIVe s.: а, б) paires d'oreillères; в) oreillère; г) boucles d'oreilles*

● *Обр. 4. Сребърен невестински венец със седефени зърна от съкровището от Михайловград, XIII—XIV в. Fig. 4. Couronne en argent de jeune mariée avec des grains en nacre du trésor de Mihajlovgrad, XIIIe — XIVe s.*

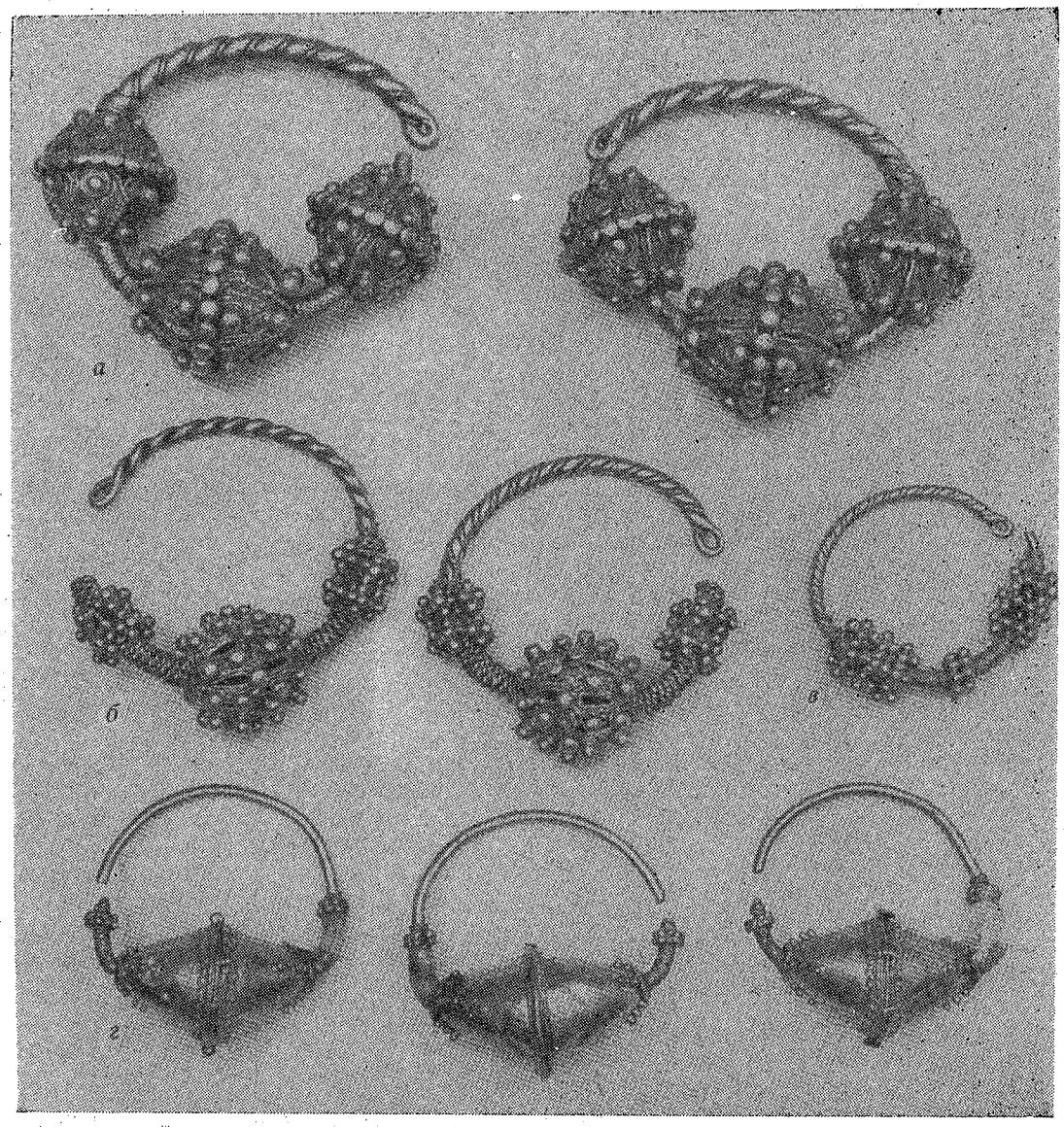

3

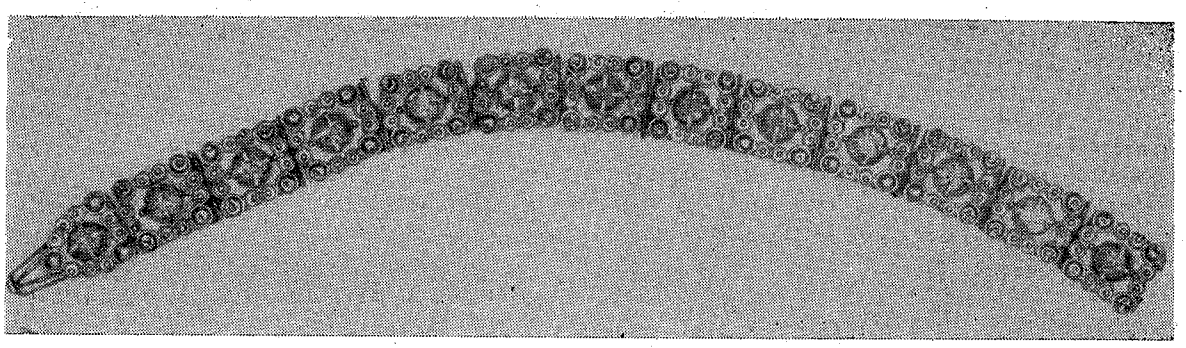

4

Коланни украси

1. Сребърни токи и краища на два колана (обр. 5). Двете токи са със заоблени ъгли и релефна украса. Украсата на първата (обр. 5 *а*) е само от вдълбани резки, докато на втората е по-сложна: в средата, където пада плоският език, е оформен животинска глава (на вълк или куче), а в ъглите на токата има други две неясни изображения. Токите са лети, като за всяка е захваната куха сребърна част (дълж. 0,065 м, шир. 0,025 м, деб. 0,003 м), в която е влизал единият край на тесен вълнен колан, захванат при първата с 4 нита, а при втората — с 4. По форма токите са близки до тези от Търново и Котул Мори (Яш, Румъния).[20]

Запазени са и сребърните краища на коланите. Те имат издължена езиковидна форма (дълж. 0,081 и 0,086 м) и същата дебелина и ширина, както сребърните продължения на токите. В тях се е пъхал противоположният край на колана. Накрайниците при единия колан (обр. 5 *б*) са гладки, а при другия (обр. 5 *а*) са с еднотипна украса. На лицевата им част в средата са врязани растителни орнаменти, а покрая геометрични форми от триъгълници, квадрати и точки. Върху украсените части личи тънък пласт от позлата. Сребърният край с част от вълнения колан е оставян да виси от токата надолу, както ясно личи на портрета на севастократор Калоян в Боянската църква.[21]

Навярно съкровището е било закопано направо в изровената в земята дупка, и то само на двадесетина сантиметра от повърхността. Атмосферните води почти винаги са достигали до него, поради което вълнената тъкан е изгнила с изключение на съвсем малки късчета в кухините на металните части, останали в резултат на предпазното действие на среброто. Вълнените нишки са в плитка „кепър" — разположени са диагонално. Ширината на коланите е била 0,024 м, а дебелината — 0,002 м, боядисани били с червена боя.[22]

2. Коланни апликации (обр. 6). Коланите са били със сребърни апликации в три различни форми. Всички са изпъкнали, от тънки пластинки и за да не се подгъват, са запълнени отвътре с твърда паста, запазена при повечето. Може да се предположи, че пастата е от някаква естествена смола, вероятно смесена с метален или мраморен прах.

Най-много (76) са апликациите с кръгла форма, леко изпъкнали (диам. 0,02—0,021 м). Върху някои от тях личи тънък пласт от позлата, а на всяка има по три нитчета за прикрепване към колана. Апликации със същата форма са известни от Котул Мори (северно от Яш, Румъния), датирани с монети и други материали в началото на XVI в.[23]

Втори по брой (35) са издължените апликации (дълж. 0,02 м, шир. 0,01—0,011 м) с форма на затворени тунелчета, отгоре с напречни жлебчета. Захващани са с по два

● *Обр. 5 а, б) сребърни позлатени токи и краища на колани от съкровището от Михайловград, XIII—XIV в. Fig. 5 a, б) boucles et bouts de ceintures en argent dorés du trésor de Mihajlovgrad, XIIIe—XIVe s.*

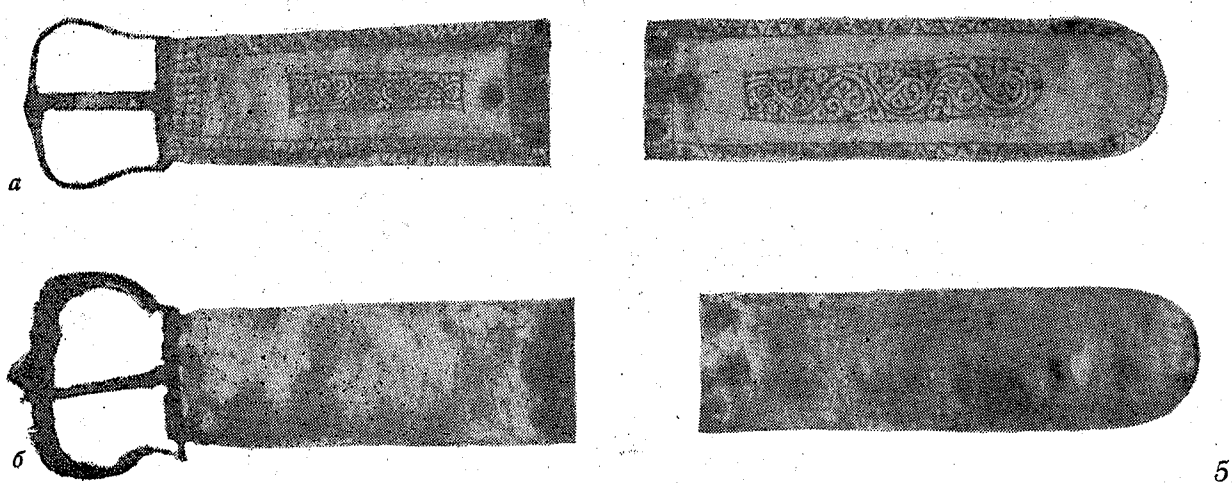

5

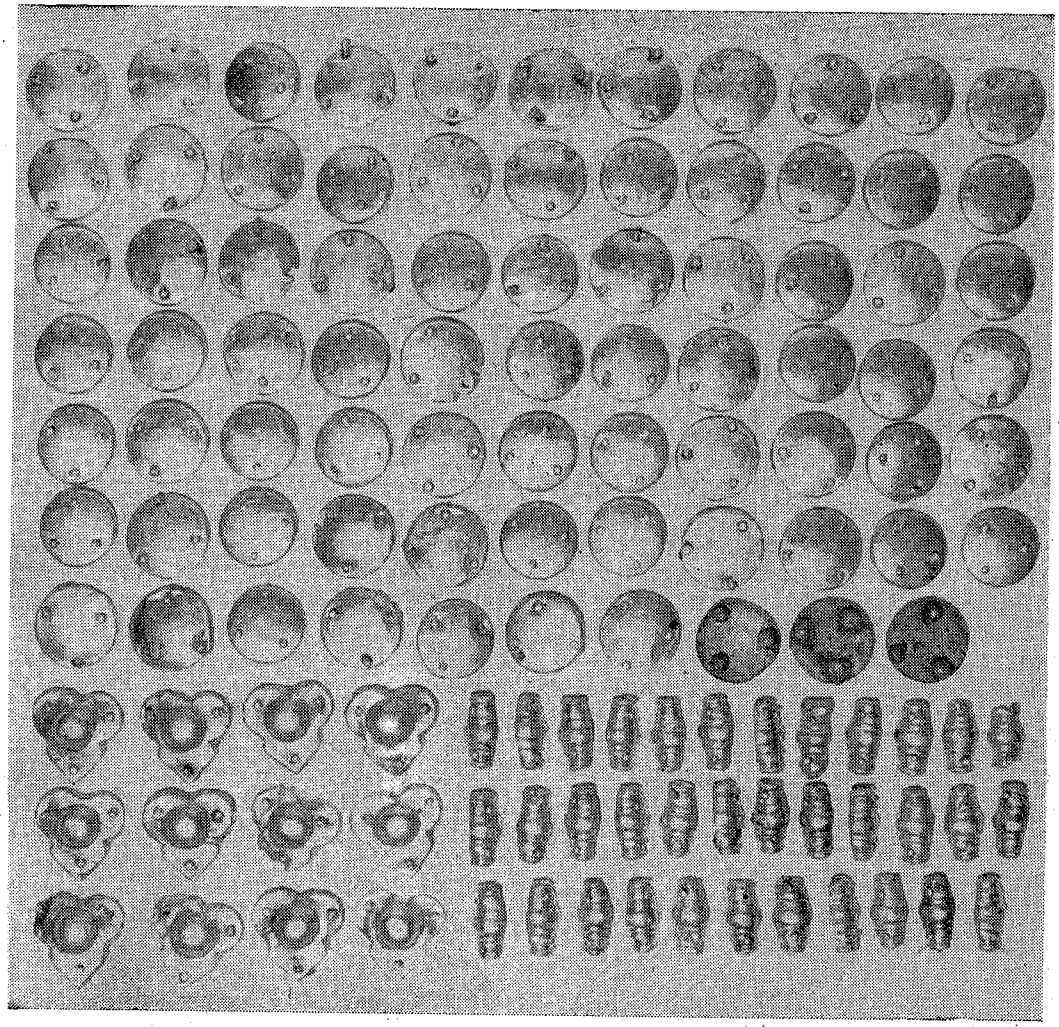

6

● *Обр. 6. Сребърни коланни апликации от съкровището от Михайловград, XIII—XIV в. Fig. 6. Appliques de ceinture en argent du trésor de Mihajlovgrad, XIIIe—XIVe s.*

нита и върху им личи тънък пласт от позлата.

Най-малко (12) са апликациите със сърцевидна форма (макс. шир. 0,025 м, вис. 0,025 м), в средата с изпъкнала полусфера като омфал. Те са без позлата и имат по три нитчета. Аналогични на последните два вида коланни апликации не са ни известни.

Апликациите са били закрепени на тъмночервения много плътен вълнен колан.[24] Златистият и сребристият им цвят се е откроявал ефектно върху червеното на колана.

Сребърните нитчета на апликациите са тънки и е можело лесно да се измъкнат от вълнения колан. Това е било предотвратено, като вътрешните им краища са удебелени и задържат по една кръгла медна пластинка. Традицията да се украсяват коланите е засвидетелствувана от Ибрахим-Ибн-Якуб, който през 965 г. пише: „българите носеха тесни дрехи и бяха препасани с дълги пояси, върху които бяха пришити златни и сребърни копчета."[25] Много ясно се виждат апликации върху колана на Крумовия войник от Менология на византийския император Василий II.[26] На стенописите в Боянската църква личат апликации по коланите на Константин Асен и севастократор Калоян.

От посочените съпоставки личи, че различните накити от Михайловградското съкровище са били изработени в периода XIII—XIV в. Плиткото му закопаване и липсата на части от накитите ясно показват, че то

е било укрито набързо. То е още едно доказателство за трагичните дни и години, изживени от нашия народ при нашествието на османските турци.

Този вид накити по форма и начин на изработване, погледнати в по-широк ареал, имат много общи черти с произведенията на приложното изкуство не само от нашата страна, но и с тези, изработвани далече на север или на запад. Правят впечатление близостта на формите и дори съвсем еднаквите елементи както с намираните в България накити, така и с тези от съкровището, открито в района на Яш (Румъния), датирано в XV—XVI в. Това навежда на мисълта за близостта на материалната култура на сродни народи от една епоха. Но фактът, че находките от Румъния са с един-два века покъсни, говори за продължаване и доразвиване на традицията, ясно подчертана в нашите земи. Това наблюдение съответствува на сведенията за приема, който намират в тази страна българските книжовници и произведения на литературата след падането на България под османско робство.

През XIV в. Видин (Бдин) израства като център и столица на Западното българско царство. В града имало занаятчийски работилници, в които били изработвани скъпи метални украшения за феодалната аристокрация. Значителен брой такива украшения са намирани около и във Враца, Плевен и, разбира се, Велико Търново.

От района на Михайловград, известен през античността като металодобивен и металообработващ център, досега нямаше подобни находки. В античността Монтана станала център на голям район (Регио Монтанензиум),[27] за чиято планинска част бил характерен интензивен рудодобив и металообработване. Намерените при разкопките в Михайловград и около града голямо количество железни предмети, олово, както и документираното обработване на сребро[28] доказват това. В най-големи размери бил развит златодобивът в горното поречие на р. Огоста.[29] Известното Якимовско съкровище[30], намерените златни украшения, медни апликации, бронзови предмети с художествени изображения са високи постижения в работата на тракийските майстори и тези от епохата на римското владичество.[31] Матрицата за изчукване на амулети или украшения с образа на Силен,[32] както и разкритата в античната вила № 3 край Михайловград инсталация за топене на метал потвърждават местния произход на много от металните предмети. В надпис от Монтана е споменат примискриниус (главен счетоводител) на една работилница, в която вероятно бил обработван метал.[33]

Традициите на металообработването са били предадени и на славяните. За това, че между славяните и завареното местно население били установени допирни точки, свидетелствуват пославянчените антични географски имена: Огоста (от augustus), Парта (може би от името на областта Parthia — тук е имало преселници от Мала Азия), Рикса (от ῥίχα), Непирче (от νέος πύργος). Това общуване дало положителни резултати в духовния живот, както личи не само от топонимията, но и от много предания, легенди, религиозни представи.[34] Тези връзки допринесли и за обогатяване на практическите умения на славяните в областта на металодобива и металообработването.

В създаденото раннобългарско селище върху развалините на крепостта Монтана бяха намерени железни оръдия на труда и оръжия, парчета шлака и крици, които потвърждават факта, че металообработването продължило и в раннобългарското селище Кутловица (Михайловград).

Добивът на злато, сребро и други метали в поречието на р. Огоста продължил и през XIII и XIV в. Известно е, че при Иван Асен II тук били разработвани рудните залежи.[35] Вероятно малко по-късно проникнали саксонски рудари, за което свидетелствува споменаваната в Чипровци до втората половина на XVII в. „Саксонска махала" (regio saxonum). Доказателство за разработването са залежите на някои находки в рупите (галерии), откъдето изкопавали руда,[36] както и писмените сведения на един френски монах от 1303 г.[37]

Трудно е да се определи мястото, където е изработено обнародваното тук съкровище от Михайловград. Но някои негови елементи виждаме по-късно в произведенията на Чипровската златарска школа, процъфтяла през XVI и XVII в. Тези традиции продължават в Михайловградски окръг и до днес .

[1] Г. Александров. Новооткрити праисторически селища в Михайловградски окръг. — ИМСЗБ, VI, 1981, с. 29—36.

[2] Ст. Станилов, Г. Александров. Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. — Археология, XXV, 1983, 3, с. 40.

[3] В. Нешева. Женският светски костюм през Втората българска държава. Канд. дисертация. С., 1975, с. 134.

[4] Ж. Въжарова. Славянският некропол в с. Букьовци, Врачанско. — Археология, I, 1959, 1—2, с. 21, обр. 7.

[5] С. Георгиева, П. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч. — ИАИ, XX, 1955, с. 314 и сл.; Ст. Станчев, Й. Чангова, Хр. Петков. Некрополът в местността „Кайлъка" при Плевен. — Археология, III, 1961, 1, с. 40, обр. 8; Ст. Станчев, Ив. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 88.

[6] Ст. Станчев, Ив. Начева. Цит. съч., с. 88, обр. 88—95; Д. Бучински. Един средновековен некропол до Враца. — ИАИ, XVII, 1950, с. 305—306, обр. 254 г; Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. — ИОМТ, I, 1962, с. 25, обр. 5; В. Миков. Гробни находки. — В: Мадара. I. С., 1934, с. 149, обр. 133.

[7] Разкопки на Ив. Сотиров, непубликувани.

[8] П. Мутафчиев. Кръстовидната църква в с. Клисекьой (Пирдопско). — ИАИ, V, 1915, с. 98, обр. 70 1—2; Хр. Джамбов. Средновековната църква и некропол при с. Хвойна. — ГНМП, VI, 1968, с. 90, обр. 14; Д. Теодору. Раннефеодальный клад украшений найденный в Войнещи (Ясси). — Dacia, V, 1961, с. 512, обр. 7 1—4, 8 1—2; Ј. Ковачевић. Средновековна нощња балканских словена, Белград, 1958, с. 152; Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова. — МИА, XI, 1949, с. 20—21.

[9] Й. Атанасова. Средновековни накити от Видин. — ИМСЗБ, I, 1977, с. 238, обр. 6; Ир. Щерева. Колективна находка от средновековни накити от София. — Археология, XV, 1973, 1, с. 39, обр. 2 и цит. лит.; E. Neamţu. Obiectele de podoaba diu tesaurul medieval de la Cotul Morii, poricani (Iasi). — Archeologia Moldovei, I, 1960, p. 285, fig. 1 1—2, 2; Н. Кондаков. Русские клады. I. С.-Пб., 1896, с. 103, обр. 61.

[10] Д. Бучински. Цит. съч., с. 305—306, обр. 254 б; Ст. Станчев, Ив. Начева. Цит. съч., обр. 9, 28; П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 96, обр. 70 3—4.

[11] Б. Филов. Новооткрити старини. — ИАД, II, 1913, с. 335, обр. 269. В. Миков. Цит. съч., обр. 136 а—е; М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне-Карвуна. — ГНМ, XIII, 1962, с. 98, обр. 76 1; Д. Теодору. Цит. съч., обр. 8; Л. Нидерле. Бит и культура древних славян. Прага, 1924, с. 245, табл. XIII 4, 16.

[12] Анализите на тъканите са направени от В. Инкова, завеждаща Консервационната лаборатория при ОИМ, Велико Търново, за които й изказваме благодарност.

[13] Д. Ангелов. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV в. — ИПр, VII, 1950—1951, 4—5, с. 438.

[14] Ек. Манова. Облекла и тъкани в живописта на Земенската църква. — Археология, II, 1961, 2, с. 1—7.

[15] Ст. Станчев, Ив. Начева. Цит. съч., с. 75.

[16] На накита ни обърна внимание Ив. Сотиров от АИМ при БАН, за което му благодарим.

[17] Кр. Миятев. Български могилни погребения от XIV в. при с. Радювене (Врачанско). — ИАИ, V, 1928/1929, с. 342.

[18] Л. Бобчева. Средновековен накит от Калиакра. — Векове, VI, 1977, 2/3, с. 97.

[19] А. Василиев. Ктиторски портрети. С., 1960, с. 50, обр. 23.

[20] С. Георгиева. Колонни украси от двореца на Царевец в Търново. — Археология, VI, 1964, 2, с. 39, обр. 1 б; E. Neamţu. Op. cit., p. 288, fig. 1 3, 5 5.

[21] А. Василиев. Цит. съч., обр. 7.

[22] Анализите са направени също от В. Инкова от ОИМ, Велико Търново.

[23] E. Neamţu. Op. cit., 289, fig. 1 10—12, 15—17.

[24] За вълнените тъкани вж.: В. Нешева. Тъкани в българския костюм през XII—XIV в. — Българска етнография, V, 1980, 2, с. 39 и цит. лит.

[25] Цит. по: Й. Иванов. Облеклото у старите българи. — Родина, III, 1941, 3, с. 11.

[26] Ив. Дуйчев. Страници от миналото. С., 1983, обр. 16 и сл., с. 352.

[27] Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. II. — ГСУ ИФФ, L, 1954, с. 80; В. Велков. Приноси към историята на римските градове в България. II, Монтана. — В: Чипровци 1688—1968. С., 1971, с. 105 и сл.

[28] Г. Александров. Латински надписи от Монтана (дн. Михайловград). — Векове, 1977, VI, 5, с. 52—53, обр. 2.

[29] G. Alexandrov. Goldgewinnung im Gebiet vom Montana in der Antike. — In: Actes du IIe congrès international de thracologie. Bucureşti, 1980, p. 289.

[30] Ив. Маразов. Съкровището от Якимово. С., 1979.

[31] Ат. Милчев, Д. Петков. Новооткрити находки от Михайловград (Монтана). — Археология, VII, 1965, 3, с. 43 и сл.

[32] Г. Александров. Монтана. С., 1981.

[33] E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906, № 169.

[34] Т. Тенев. Празнуването на Връбница, Младенци и Гергьовден в Чипровци. — СбНУ, XVI/XVII, 1900, с. 48 и сл.; Ев. Тодоров. Древнотракийско наследство в българския фолклор. С., 1972, с. 12, 22, 30—31; Г. Александров. Добив на злато в района на античната Монтана. — Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа. Варна, 1975, с. 125.

[35] История на България. I. С., 1961, с. 187.

[36] Г. Александров. Принос към средновековното минало на Северозападна България. — Сб. в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. Българско средновековие. С., 1980, с. 207.

[37] Д. Дечев. Едно средновековно описание на българските земи. — ГСУ ИФФ, XIX, 1923, 4, с. 1 и сл.

Trésor médiéval bulgare de Mihajlovgrad

G. ALEKSANDROV

(Résumé)

Le trésor médiéval bulgare de Mihajlovgrad a été découvert lors de fouilles archéologiques dans les ruines de la forteresse de Montana (act. Mihajlovgrad) en Mésie Inférieure. Il contient des perles (fig. 1 а), des perles en verre (fig. 1 б) et des parures en argent (fig. 1 в, 3, 4), des boucles et des bouts de deux ceintures en argent (fig. 5) et des appliques de ceinture (fig. 6). Les parures sont: oreillères (fig. 3 а—в), boucles d'oreilles (fig. 3 г) et des fusaïoles d'une couronne de jeune mariée (fig. 4) — certaines à mince couche de dorure. Elles possèdent une riche décoration en filigrane — granules, petits filaments droits et tortillés et demi-sphères. L'une des boucles de ceinture et l'un des bouts de ceinture sont ornés de motifs végétaux et géométriques incisés et d'une mince couche de dorure. Par leur forme les appliques de ceinture sont trois sortes: ronds, cordiformes et petits tunnels oblongs, tous étant tombés et remplis d'une pâte dure afin qu'ils ne se plient pas. Les deux premières ont par trois, tandis que la troisième — par deux goujons, au moyen desquels elles étaient fixées à une ceinture en laine rouge tissée ou tricotée. Les trouvailles sont datées par des analogies du temps du Deuxième royaume bulgare. Le trésor a été enfoui lors de l'invasion des Turcs ottomans et constitue un témoignage archéologique des jours et des années tragiques endurés par le peuple bulgare en ce temps.

Des parures et des appliques pareilles ont été trouvées en maints endroits dans nos terres et même loin au Nord et à l'Ouest. Quelques-unes sont produites au cours des XIIIe et XIVe s. et d'autres — plus tard.

Dans la région de Mihajlovgrad dès la plus haute antiquité se sont développées la production minière et la métallurgie qui n'ont pas cessé leur activité aussi bien pendant le Premier royaume bulgare que dans les siècles lorsque fut produit ce trésor pour s'épanouir dans l'école d'orfèvrerie de Ciprovci pendant les XVIe—XVIIe s. Ces traditions continuent ici encore en nos jours.

Паметници за култа на Либер и Митра от Ятрус (Долна Мизия)

КЛАУС ВАХТЕЛ, ВЪРБИНКА НАЙДЕНОВА

През последните години от разкопките в Ятрус бяха намерени няколко жертвеника, посветени на Либер и Либера и на едно божество, което носи епитета Invictus.[1] Тъй като според данните, получени от археологическото изследване на кастела, той вероятно е бил основан в началото на IV в.,[2] а каменните паметници датират от по-рано и не бяха намерени in situ, възниква въпросът дали те са пренесени от друго място и са използувани вторично като строителен материал, или произхождат от по-ранно военно укрепление, предшествуващо изграждането на късноантичния кастел.[3]

С култа към Либер и Либера са свързани два от паметниците.

1. Първият варовиков жертвеник (обр. 1) е намерен през 1975 г. Той е профилиран горе и долу, в горната част отчупен, а долу вдясно има голям кръгъл отвор. Посветителният латински надпис е в два реда. Размери: вис. 0,65 м, шир. 0,48 м, деб. 0,33 м, вис. на буквите 0,035 м. Датира се от II — първата половина на III в. Чете се:

Libero
et Liber(a)e

2. Вторият варовиков жертвеник (обр. 2) е намерен през 1980 г. От него е запазена само горната половина. Отгоре е украсен с две йонийски волути, като пространството между тях е грубо изчукано с длето. Под тях по лицевата страна минава пояс с растителен орнамент, над който в средата има неясно релефно изображение (волска глава?).[4] Размери: шир. 0,42 м, деб. 0,36 м, вис. на буквите: р. 1 — 0,03 м, р. 2 — 0,32 — 0,41 м, р. 3 — 0,032 м. Датира се от II — първата половина на III в. Запазеният латински текст е:

[Libe]ro patri et
[Libera]e SAM
[-----]RACO[---]
- - - - - - - -

Ширината на надписа се установява точно от запазената горна част на жертвеника и следователно отвесната хаста на P в patri (р. 1) лежи точно в средата на надписното поле. От нея до следите от T в десния край на същия ред разстоянието е около 0,135 м, а дължината на целия ред — 0,27 м. Като се съпоставят запазените букви с разстоянието, което остава за липсващите, става напълно възможно предложеното допълване на р. 1 и началото на р. 2. Останалите букви от р. 2 и 3, въпреки че са четливи, не позволяват текстът да бъде допълнен. Най-вероятно тук се касае за други епитети на божествата или за имена на посветителите.

Либер и паредрата му Либера[5] са божества от италийски произход. Либер е бил почитан от най-древни времена като божество, което дарява плодородие и изобилие. От церемониите, свързани с неговия култ, са известни само две, които били честувани през пролетта — Liberalia (на 17 март) и фалософорията — сезона, когато е най-подходящо да се поиска неговата помощ и закрила за богата реколта през годината.

От началото на Републиката в Рим бил въведен култът на триадата Церера, Либер и Либера, която е римска форма на Елевзинските божества Деметра, Якос—Дионис, Кора—Персефона. В тази латинизирана група Либер отговаря на Якос—Дионис и в основата си представлява персонификация на

2

● *Обр. 1. Варовиков жертвеник на Либер и Либера от разкопките в Ятрус, II—първата половина на III в. Fig. 1. Autel calcaire de Liber et Libéra des fouilles de Jatrus, IIe—première moitié du IIIe s.*

● *Обр. 2. Част от варовиков жертвеник на Либер и Либера от разкопките в Ятрус, II—първата половина на III в. Fig. 2. Partie d'un autel calcaire de Liber et Libéra des fouilles de Jatrus, IIe—première moitié du IIIe s.*

плодородието. Сливането на Якос с Дионис води вероятно и до по-късното отъждествяване на Либер патер с Дионис, тъй като за италийците той става бог на лозята и лозарството, докато Церера е главно богиня на зърнените храни. Либер патер заедно с Либера бил почитан от лозарите и на него бил посветен месецът на гроздобера октомври, когато в тяхна чест се правели възлияния с прясна шира. Тази негова функция обяснява и почитането на култа му от търговците на вино.[6]

Култът на Либер и Либера получава особено широко разпространение през императорския период. През това време той бил вече напълно отъждествен с култа на Дионис. Неговото име се присъединява дори към титлите на някои императори (например Елагабал) или към имената на божества (например Юпитер Либер, който имал свое светилище на Авентин в Рим, където бил честуван на 1 септември). Отделен храм на Либер и Либера се издигал на Капитолия.

Либер патер бил много почитан и в провинциите — в Испания, Галия, Северна Африка, крайдунавските провинции и особено в Панония и Дакия.

От Долна Мизия са известни сравнително малък брой паметници на Либер патер: 1 — от Трезмис (посветен на Юпитер Оптимус Максимус и Либер патер),[7] 1 — от дн. с. Згалево, Плевенски окръг,[8] 1 — от Улметум,[9] 1 — от Павликени, Великотърновски окръг,[10] 2 — от Нове.[11] Всички със сигурност могат да се свържат с култа към това божество. Колебанията в определянето на изобразителните паметници се дължат на обстоятелството, че Либер патер няма собствена иконография, а приема тази на гръцкия Дионис — млад, голобрад, с венец от лозови клонки или бръшлян, тирс, кантарос, пантера, сам или съпровождан от тиас. Поради това, когато имаме анепиграфски изображения, е невъзможно да се каже дали те са посветени на Либер патер или на Дионис. Тъй като последното божество е много по-разпространено в земите с тракийско население, повероятно е, че в повечето случаи тези паметници са свързани именно с Дионис. Подобна крайност в тълкуването на паметниците, която считаме за погрешна, допуска и Й.

3

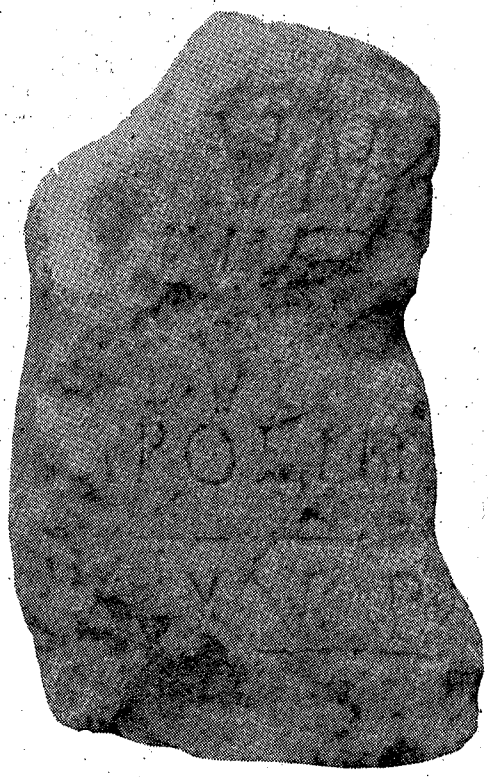

4

● *Обр. 3. Варовиков жертвеник на Митра от разкопките в Ятрус, края на I—началото на II в.*
Fig. 3. Autel calcaire de Mithra des fouilles de Jatrus, fin du Ier—début du IIe s.
● *Обр. 4. Варовиков жертвеник на Митра от разкопките в Ятрус, II—първата половина на III в.*
Fig. 4. Autel calcaire de Mithra des fouilles de Jatrus, IIe—première moitié du IIIe s.

Колендо.[12] Авторът приписва всички паметници с дионисови изображения, открити в Нове и неговата околност, на култа на Либер патер.

В обширното си изследване за произхода и разпространението на култа на Либер патер А. Брюл[13] разглежда култа на Либер и Либера и в дунавските провинции, като се присъединява към мнението на А. Домашевски,[14] който свързва разпространението му в долнодунавските области с рекрута на войници от местното население. Той счита, че под култа на Либер и Либера продължава почитането на някои местни божества и че неговото разпространение съответствува на общата тенденция на развитие през тази епоха. Силното влияние на местната традиция е особено подчертано от А. Бодор, който сравнява двойката Либер и Либера със Залмоксис и неговата паредра.[15] От това следва, че посветители на двата паметника могат да бъдат както войници,[16] така и цивилни лица.[17]

Намерените в Ятрус надписи на Либер и Либера подкрепят предположението, че каменните паметници могат да са от Нове. В Нове са намерени не само паметници на тези божества,[18] но в околностите му е открито и светилище на Дионис[19] и като имаме предвид, че паметниците на Либер и Либера са сравнително редки, тяхната връзка с Нове става все по-вероятна.

Останалите два паметника са свързани с култа към Митра.

3. Третият варовиков жертвеник (обр. 3) е открит през 1981 г. Запазена е само горната половина на паметника, като част от горния десен ъгъл липсва. Лицевата му страна горе завършва с профилирана рамка. Отгоре е оформен като кръгла подставка, сега силно очупена, в средата с отвор, в който е закрепвано изображение. По предната част на подставката и сега личат следи от релеф. Размери: вис. 0,65 м, шир. 0,48 м, деб. 0,33 м, вис. на буквите: р. 1 — 0,055 м, р. 2 — 0,06 м, р. 3 — 5 — 0,052 м, р. 6 — 0,055 м. Датира се от края на I — началото на II в. Посветителинят латински надпис гласи:

Invicto
Ti. Claudios (*sic*)
Ζηnodotos (*sic*)

sig(nifer) (centuriae) Iuni Pacati leg(ionis) I Ital(icae)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Още Х. Крумрай при публикацията на първия открит в Ятрус надпис, в който се среща епитетът Invictus, посочва, че той се отнася към много божества, но най-често придружава Митра. Поради това той предполага, че и в този случай жертвеникът е бил посветен именно на Митра,[20] въпреки че самостоятелно без името на божеството този епитет се употребява много рядко, но такъв тип надписи са известни точно от ареала на дунавските провинции.[21] Особен интерес в този надпис представляват имената на посветителя: както окончанията им, така и гръцката буква Н показват, че техният собственик, който е знаменосец в една центурия на I италийски легион, е от гръцки произход. Това се потвърждава и от третото му име — Зенодотос. Презимето и фамилното му име от своя страна позволяват да се предположи, че предците му са получили римско гражданство при император Клавдий и той е син или внук на този член от рода, който пръв е получил гражданството. Тези данни, както и относително внимателната и грижлива изработка на надписа позволяват и сравнително ранната му датировка — границата между I и II в.

4. Последният варовиков жертвеник (обр. 4) е открит през 1979 г. Запазена е долната му част, която в основата е профилирана. Надписното поле е силно очукано. Размери: вис. 0,40 м, шир. 0,22 м, дебелината не може да се установи, вис. на буквите: р. 1 — 0,05 м, р. 2 — 0,028 м, р. 3 — 0,031 м, р. 4 — 0,032 м, р. 5 — 0,035 м. Датира се във II — първата половина на III в. От латинския надпис е запазен следният текст:

---VM
I.VIC
.VLP
APOLIN
X V.P.

Ширината на надписа установяваме от р. 4. По нея съдим, че на р. 1 пред VM има място само за още една буква. Допълването му с N е естествено за началото на надписа. Така получената дума numini обикновено изисква генитив.[22] От р. 2 липсва една буква в началото на думата и две в края. От втората буква в началото е запазена само втората отвесна хаста, което позволява да предположим N. От предпоследната буква Т все още се различава левият край на хоризонталната хаста. Тези данни позволяват р. 2 да се допълни: [in]vic[ti]. Въпреки че разстоянието между р. 2 и р. 3 е голямо (около 0,035 м), не смятаме, че между тях е имало още един повреден ред, който да е съдържал името на божеството — Mithrae. Изглежда, че повредата на това място е по-стара и по всяка вероятност именно тя е причината за по-голямото разстояние между редовете при допълнителното изчукване на надписа.

На р. 3 преди VLP има място за една или най-много за две букви, така че допълването с М като начална буква на презиме е вероятно, ако имаме предвид фамилното име Ulp(ius), чието четене е почти сигурно, тъй като първата буква V е ясна, а след нея се виждат две отвесни хасти.

В последните р. 4 и 5 се чете личното име Apol(l)in(aris)[23] и обикновената посветителна формула ex v(oto) p(osuit). И така целият надпис би гласял:

[N]um(ini)
[I]nvic[ti]
[M ?] Ulp(ius)
Apol(l)in(ari)s
[e]x v(oto) p(osuit.)

Съчетанието Numini Invicti не е много често, но намира точен паралел в надпис от Апулум в Дакия.[24] Текстът върху този жертвеник, който и по размери (0,38/0,26 м) е близък до намерения в Ятрус, гласи: Numini/ [In]victi / Valer(ius). . .viv(?). . .p. Прави впечатление сходството на двата надписа както по съдържание, така и по разпределението на редовете.

С новооткритите надписи паметниците от Ятрус, свързани с култа към Митра, стават три, към които можем да отнесем още два фрагмента,[25] отнасящи се по всяка вероятност също към това божество.

В Долна Мизия култът към Митра е документиран досега с 89 паметника. Проникването му започва непосредствено с настаняването на римските легиони и помощни войски по долнодунавския лимес. Поради това и най-ранните паметници произхождат от територията, където ролята на разпространител на култа е играла на първо място войската, особено през първата половина на II в. Това се потвърждава не само от мястото на намирането на митраистичните паметници, които най-често произхождат от военните центрове, но и от епиграфските данни, показващи, че всред посветителите преобладават военни лица. Най-ранните паметници от проникването на култа на територията на провинцията се отнасят към границата между I и II в., като най-голям

разцвет той достига през втората половина на II и първата половина на III в. Епиграфските паметници, в които името на Митра е придружено от епитета Invictus или е използуван само той, се датират във втората половина на II в.[26]

По-труден за решаване е въпросът за произхода на разгледаните четири паметника. Многогодишните археологически проучвания в Ятрус установяват, че кастелът е съществувал в периода IV—VI в. Може да се предполага, както беше посочено по-горе, че част от по-ранните паметници, открити в Ятрус, са попаднали там като строителен материал, пренесен от Нове.[27] Втората хипотеза за тяхното откриване тук[28] предполага, че в периода от края на I в. на това важно стратегическо място, каквото е устието на р. Янтра, е било изградено някакво военно укрепление, което е защитавало подстъпите към вътрешността на провинцията по течението на реката. Такава впрочем е била функцията на кастела и през периода IV—VI в. То се е намирало някъде в близост до късноантичния кастел, но неговите останки не са открити, а е твърде възможно и да са безвъзвратно загубени от промяната на конфигурацията на речния бряг на това място. Може би именно такива тектонични промени са наложили и изместването на кастела през по-късната епоха. Като аргумент, че е съществувало по-ранно селище може да послужи и фактът, че в цяла Долна Мизия при устията на десните притоци на Дунав е имало различни по големина и значение кастели или постове, взели името на съответната река. Може да се предполага, че подобна военна част е била настанена и при устието на р. Ятрус (Янтра). Освен разглежданите в настоящата работа паметници от Ятрус произхождат и две стели с надписи на латински език, които Б. Геров[29] отнася към средата на II в. Предположеното тълкуване прави по-обяснима преупотребата на големи ранни каменни паметници в изграждането на късноантичния кастел.

Имаме още едно основание в подкрепа на твърдението, че е съществувало укрепление в периода I — III в. Това е фактът, че при разкопките в Ятрус е открит фрагмент от керамичен култов съд, по повърхността на който е апликирана релефно изработена змия, украсена с два успоредни надлъжни реда от врязани кръгчета.[30] Съдове с подобна украса и предназначение са известни и от други места в България, но не са специално изследвани. От Долна Мизия такива култови съдове са известни освен от Ятрус, от Нове[31] и от керамичните работилници в Павликени[32] — един от главните производители на типа. В Тракия такива съдове са намерени при тракийското светилище до с. Варвара,[33] Пазарджишки окръг и в пласта от римската епоха в Кабиле.[34] По-голямо количество фрагменти от този тип съдове са открити в съседна Дакия.[35] На тях специално внимание обръща Д. Алику.[36] Характерната украса на тези съдове, откривани из цялата Римска империя и особено в областите по Рейн и Дунав, отдавна е привлякла вниманието на учените. Всички са единодушни в мнението, че това са култови съдове, свързани с определени религиозни церемонии. Различията са по въпроса към култа на кое божество се отнасят. Най-старото схващане ги свързва с култа към Митра.[37] Други учени ги отнасят към култа на Сабазий.[38] Специално за съдовете от Дакия К. Дайкович предполага, че имат връзка с по-стари местни традиции.[39]

Ние сме далеч от мисълта тук да уточняваме принадлежността на тези съдове към даден култ, но държим да подчертаем, че например в Сармизегетуза фрагменти от такива са намерени в светилище както на Асклепий и Хигия, така и на Либер патер.[40] Публикуваната от Д. Алику таблица показва, че са открити в най-различни обекти — късни некрополи, терми, крайградски и селски вили, градове, светилища (освен посочените по-горе и в митреуми).[41] Особено съществен е фактът, че употребата им започва от втората половина на II в. и заключението, че дори ако в началото са били свързани с някакъв определен култ, постепенно добиват все по-широко разпространение и се използуват като съдове, свързани въобще с религиозните ритуали.[42]

От краткия преглед става ясно, че е възможно този тип съдове да са били свързани както с култа към Митра, така и с този към Либер патер, т. е. и с двете божества, паметници на които са открити в Ятрус. В случая по-важно е, че това не са обикновени съдове, свързани с бита, а такива използувани при определени религиозни ритуали именно от дохристиянския период. Трудно можем да си представим, че съдове с толкова конкретно и специално предназначение в употребата са били пренесени от Нове, както би могло да се предположи за разгледаните четири паметника. Още по-малко допустимо е някакво друго тяхно предназначение в християнския кастел Ятрус от късноантичната епоха. Много по-вероятно и до-

пустимо е откритият в него заедно с материали от 380—425 г. (период С) фрагмент да е попаднал в този пласт от развалините на поранното селище, както и другите преизползувани паметници.

Естествено, докато не бъдат открити сигурни данни за съществуването на по-ранно селище, въпросът за произхода на намерените в Ятрус паметници от I — III в. не може да се смята за окончателно решен.

[1] Общо в Ятрус досега са открити 15 антични надписа, вж.: H. Krummrey. Inschriften. — Klio, 47, 1966, p, 357—368; K. Wahtel. Inschriften. — In: Iatrus — Krivina, II, Berlin, 1982, p. 237 sqq.; K. Wahtel. Inschriften.—In: Iatrus—Krivina. IV, Berlin (под печат).

[2] J. Hermann. Die Siedlungsperioden von Iatrus und deren Datierung. — In: Iatrus—Krivina, I, Berlin, 1979, p. 11.

[3] В работата епиграфската част е разгледана от К. Вахтел, член на археологическата експедиция в Ятрус, а интерпретацията на паметниците е направена от В. Найденова, член на българския колектив, който проучва Нове.

[4] Подобна форма и украса има надгробен паметник с надпис на гръцки език от II—III в., открит в Серес, вж.: D. Samsaris. Trois inscriptions inédites de l'époque impériale trouvées à Serres. — Klio, 63, 1983, 1, p. 152—153, fig. 1.

[5] Общо за култа на Либер и Либера вж.: Ch. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines. III, 1904, p. 1189 sqq., p. 1191; H. J. Rose. The Oxford Classical Dictionary. Oxford, 1961, p. 502.

[6] CIL, VI, № 467, № 8826.

[7] CIL, III, N 7498 (=G. Točilescu. Inschriften aus der Dobrudscha. — AEM, VI, 1882, p. 44, № 89); Revista pentru istorie. I, Bucureşti, 1883, p. 293; Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия в първите три века след Христа. С., 1928, № 449.

[8] G. Kazarow. Antike Denkmäler in Bulgarien. — AA, XLII, 1927, p. 337, № 17; Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. — ГСУ ИФФ, XLVIII, II 2, 1952/53, № 377.

[9] CIL, III, № 12489; Я. Тодоров. Цит. съч., № 452.

[10] Б. Филов. Антични паметници от Народния музей. — ИБАД, III, 1912/1913, с. 25, № 21, обр. 21; Я. Тодоров. Цит. съч., № 451; Б. Геров. Цит. съч., № 403 — датира паметника от времето на Северите. От Павликени произхождат и други подобни статуарни групи на Дионис, но без посветителни надписи, вж.: Б. Филов. Цит. съч., № 22, 23, 24.

[11] G. Kazarow. Antike Denkmäler aus Nordbulgarien. — AB, XXVII, 1932, col. 122, № 8; Б. Геров. Цит. съч., № 54 — датира го от времето на Северите; CIL, III, № 750; Я. Тодоров. Цит. съч., № 450.

[12] J. Kolendo. Le rôle du primus pilus dans la vie religieuse de la légion, en rapport avec quelques inscriptions des Principia de Novae. — Archeologia, XXXI, 1980 (1983), p. 52, № 27 — посочени са подробно всички паметници с дионисов сюжет, произхождащи от Нове и неговата околност.

[13] A. Bruhl. Liber Pater. Paris, 1953, p. 213—220 (=Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et Rome, 175).

[14] A. v. Domaszewski. Die Religion des römischen Heeres. — Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, XIV, 1895, p. 1—128, особено p. 54 (=A. v. Domaszewski. Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte. Darmstadt, 1972' p. 134).

[15] A. Bodor. Der Liber — und —Libera Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen im römerzeitlichen Dazien. — Dacia, VII 1963, p. 211—239, особено p. 239. За култа към Либер в Дакия вж.: Al. Popa, J. Aldea. O nová inscripţie dedicata lui Liber Pater. — Studii şi comentării, XVIII, 1964, p. 109 sqq.; C. Pop, Z. Milea. Monumente sculpturale din Dacia Romana în legatura cu cultul lui Liber Pater. — Acta Musei Napocensis, II, 1965, p. 195 sqq.; C. Pop. Representări din Dacia dedicate lui Liber Pater şi acoliţilor săi. — Apulum, X, 1972, p. 173 sqq.; C. Petolescu, St. Chiţu, M. Ghigeami, J. Scuturici Monumenti votive din Dacia Inferior. — Apulum, XIII, 1975, p. 687 sqq. fig. 2—1,2.

[16] Срв. напр.: CIL, III, № 1091—1094, 3464, 7765.

[17] Срв. напр.: CIL, III, № 1303 (императорски роб), № 10377 (декурион), № 10434 (sevir). Изглежда, че повечето от посвещенията на Либер са направени от военни лица.

[18] В. Найденова. Култовете в Нове (Долна Мизия) I—III в. — В: България 1300. II, С., 1982, с. 109—114.

[19] Д. Митова-Джонова. Светилище на Дионис край Свищов. — Археология III, 1961, 2, с. 21—24 — намира се на около 10 км югозападно от лагера Нове, близо до дн. с. Царевец; връзката му с Нове в религиозен план е очевидна, но ако разглежданите от нас паметници на Либер и Либера са пренесени от него, разстоянието до Ятрус се увеличава с още 10 км.

[20] H. Krummrey. Inschriften. — Klio, 47, 1966, p. 360.

[21] M. J. Vermaseren. Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae. II, Hagae, 1960, № 2235—2240.

[22] F. Pfister. Numen. RE, XVII, 1937, p. 1276 sqq. — смята, че това е първоначалната форма, употребявана във времето на Август, но срещаща се и по-късно. За най-ранните споменавания на numen вж.: K. Latte. Römische Religionsgeschichte. München, 1960, p. 57. Срв. напр.: An. épig., 1952, p. 62: num(ini) Veneris. Едва от началото на императорската епоха numen означава самото божество и може да се свърже с датив. Вж. напр. случая в надписа от Монтана (дн. Михайловград): V. Božilova. Ex-voto des militaires romains au sanctuaire de Diana et Apollon près de Montana. — In: Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongress. Budapest, 1977, p. 477: Numin(i) sanct(o) deo . . . ; в надписа от Дакия: H. Daicoviciu. Inscriptii din Sarmizegetuza. — In: Acta Musei Napocensis, XIII, 1976, p. 95: Numini Aesculapio et Hygiae. В редица случаи не може да се разбере дали се касае за генитив или датив, срв. напр.: CIL, VIII, № 4483: numini Victoriae. За понятието numen срв. напоследък W. Pötscher. „Numen" und „Numen Augusti". — Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, II, 16. 1, Berlin — New York, 1978, p. 355—392.

[23] Срв. C I L, III, № 2005 (от Салона): Apolinaris; № 7457, p. 40 (от Долна Мизия): Apolinar.; № 10245 (от Панония): Apolinaris.

[24] M. J. V e r m a s e r e n. Op. cit., № 1963.

[25] H. K r u m m r e y. Inschriften. — Klio, 47, 1966, p. 363, № 2, 3; Erste Ergebnisse einer Lehrgrabung im niedermösischen Kastell Iatrus. — Das Altertum, 1963, IX, 1, p. 234.

[26] В. Н а й д е н о в а. Митраизм Нижней Мезии и Фракии (I—III вв. н.э.): Автореферат канд. дис. М., 1975, с. 1—23.

[27] Мнение на К. Вахтел.

[28] Изложена в работата от В. Найденова.

[29] Б. Г е р о в. Цит. съч., № 363, № 367.

[30] Открит е през 1968 г. при разкопките на южната колонада на виа претория, датирана от период С (380—425 г.), пол. инв. № Кг. 68/308. Сведенията дължим на Б. Бъотгер, комуто благодарим.

[31] Непубликувани материали от разкопките на българо-полската археологическа експедиция. В Градския исторически музей — Свищов се пази и случайно открит преди години в района на Нове такъв съд.

[32] Б. С у л т о в. Античен керамичен център Павликени. С., 1977.

[33] Д. Ц о н ч е в. Тракийско светилище при с. Варвара, Пазарджишко. — ГПНБМ, 1940/1941, с. 72, обр. 30.

[34] Ал. Д и м и т р о в а. Разкопки на базилика № 1 в Кабиле. — В: Кабиле. I. С., 1982, с. 154, № 35, табл. VIII 2 а, б.

[35] G. P o p i l i a n, P. B o r d e a. Nouvelles données concernant les cultes de Romula—Malva à la lumière des vases à relief d'applique. — SCIV, XXIV, 1973, 2, tab. I 1—2, II 1—5, III 1—3, IV 1—4; G. P o p i l i a n. Un quartier artisanal à Romula. — Dacia, XX, 1976, p. 235, fig. 7 6—8; Ceramica romană din Oltenia. Craiova, 1976, p. 72.

[36] D. A l i c u. Vases décorés de serpents, découverts à Sarmizegetusa. — Latomus, XXXIX, 3, 1980, p. 717 sqq.

[37] Ibidem, n. 9.

[38] Ibidem, n. 10.

[39] Ibidem, n. 17.

[40] Ibidem, p. 718.

[41] Ibidem, p. 722.

[42] Ibidem, p. 725.

Monuments du culte de Liber et Mithra de Jatrus (Mésie Jnférieure)

K. VAHTEL, V. NAJDENOVA

(R é s u m é)

Lors des fouilles du castel de la Basse antiquité Jatrus (IVe—VIe s.) furent découverts des monuments réemployés à l'époque romaine parmi lesquels également quatre autels (arae) aux inscriptions en latin. Les deux sont consacrés à Liber et Libéra et datent du IIe — la première moitié du IIIe s. (fig. 1, 2). Leurs dédicateurs pouvaient être aussi bien des militaires que des civils. Les deux autres autels (fig. 3, 4) sont liés au culte de Mithra, mentionné seulement avec l'épithète Invictus. L'un date de la fin du Ier — le début du IIe s. et est érigé par un porte-drapeau d'une centurie de la légio I Italica. Le second est d'une personne civile et date du IIe — la première moitié du IIIe s.

Les auteurs passent brièvement en revue la propagation des deux cultes dans la province Mésie Inférieure.

Sur l'origine des monuments sont émises deux hypothèses. K. Vahtel estime qu'ils sont transportés ainsi que d'autres matériaux de construction (briques et tuiles avec le sceau de la légio I Italica) de Novae (près de la ville de Svištov à environ 15 km à l'Ouest de Jatrus) et utilisés lors de l'édification du castel de la Basse antiquité. V. Najdenova émet l'opinion qu'à l'embouchure de la rivière Jantra (Jatrus) une fortification plus ancienne, défendant l'accès à l'intérieur de la province, avait existé. Elle a reçu son nom de l'appellation de la rivière comme s'était la pratique avec d'autres localités sur la rive droite du Danube. Les autels ainsi que certaines stèles du IIe s. proviennent précisément de cette localité plus ancienne. Le fragment d'un vase de culte en argile trouvé, décoré d'un serpent en relief, confirme également qu'un site y avait existé au cours de la période préchrétienne.

Дъговидни фибули от епохата на Великото преселение на народите

АННА ХАРАЛАМБИЕВА

В археологическия фонд на Окръжния исторически музей, Хасково[1] се съхраняват две дъговидни фибули[2] от епохата на Великото преселение на народите. Тъй като са случайни находки, интерпретацията им в настоящото съобщение ще се основава на вече направени класификации и датировки на аналогични екземпляри от дъговидни фибули от България, Балканите, Средна и Източна Европа.

Едната фибула (обр. 1) е отлята от бронз, допълнително гравирана и позлатена. Челната ѝ плочка е с полукръгла форма и от

периферията ѝ излизат два лъча (първоначално са били оформени пет). Запазените лъчи имат пластично набраздена шийка и полукръгъл завършек. Единият е инкрустиран с алмандин. Челната плочка е ограничена от изпъкнал бордюр от врязани триъгълничета. Вътрешното поле е украсено от два концентрични пояса, от спирални и есовидни орнаменти. Челната плочка минава в дъгата чрез равнобедрен гладък бордюр. Подобно е преминаването на дъгата към плочката на крачето. Дъгата на фибулата е силно изпъкнала, куха отзад, с оформено средно ребро с гравирани триъгълничета и около него два вертикални реда от спирални орнаменти. Плочката на крачето е с форма на неправилен многоъгълник. Върху нея са запазени три странични кръгли израстъка с инкрустация от алмандини. Въз основа на най-долния чифт частично отчупени израстъци можем да предполагаме, че те са представлявали силно стилизирани глави на птици с клюн и око от алмандин.[3] Израстъкът, с който плочката е завършвала, сега е отчупен. Вероятно е бил зооморфен, както при подобните фибу-

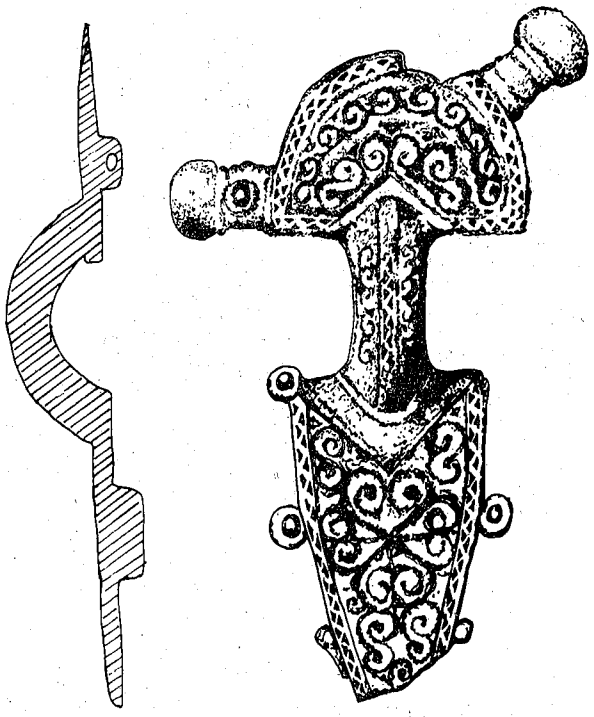

1

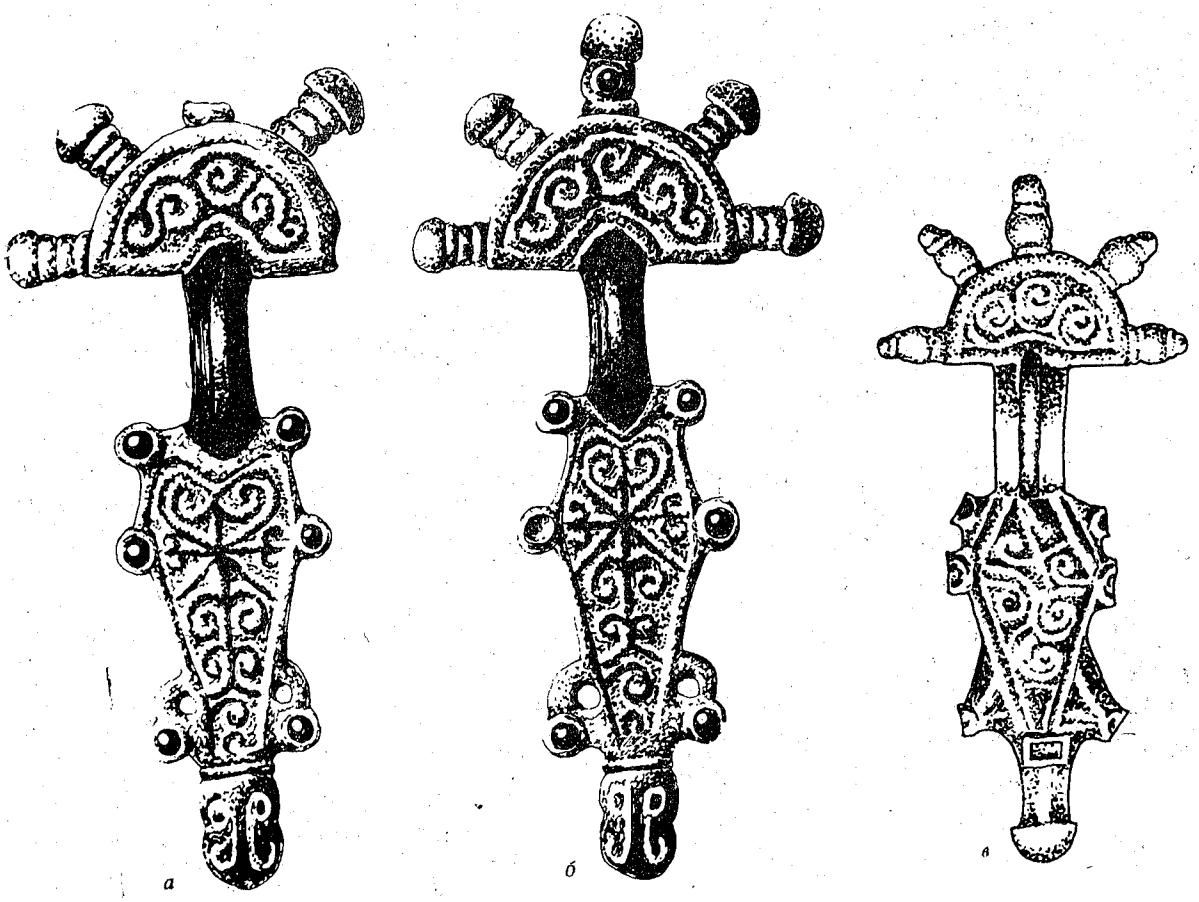

а б в

2

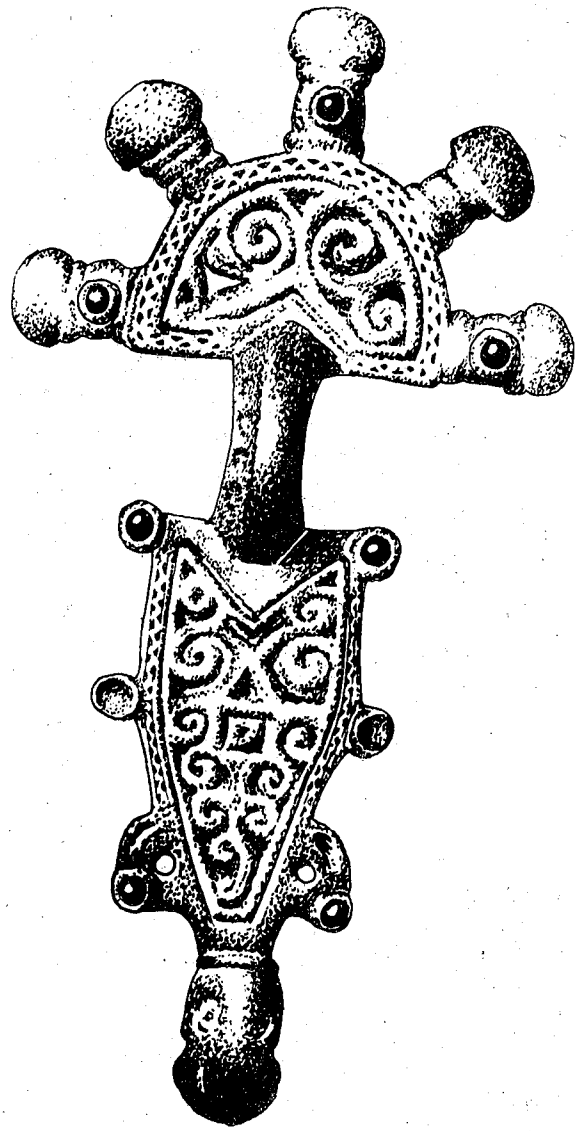

3

● *Обр. 1. Дъговидна бронзова позлатена фибула от Окръжния исторически музей, Хасково (инв. № А 1973), VI в. Fig. 1. Fibule arquée en bronze dorée du Musée historique départemental de Haskovo (No d'inv. A 1973), VIe s.*

● *Обр. 2. Дъговидни бронзови фибули от с. Арчар, Видински окръг, VI в., Национален археологически музей, София: а) инв. № 498; б) инв. № 499; в) инв. № 801. Fig. 2. Fibules arquées en bronze du village Arčar, département de Vidin, VIe s., Musée archéologique national, Sofia: a) No d'inv. 498; б) No d'inv. 499; в) No d'inv. 801*

● *Обр. 3. Дъговидна бронзова позлатена фибула от Националния археологически музей, София (инв. № 743), VI в. Fig. 3. Fibule arquée en bronze dorée du Musée archéologique national, Sofia (No d'inv. 743), VIe s.*

2

ли. Плочката на крачето е оградена с бордюр като този на челната плочка. Ограденото поле е украсено с осмолъча розета със спирални завършеци и есовидни орнаменти. На тилната страна на челната плочка е запазен шарнирът, а на стъпалната плочка иглодържателят. Челната плочка на фибулата е леко изкривена. На места силно са изтрити позлатата и украсата ѝ. Фибулата е случайно намерена по течението на р. Русенски Лом, южно от с. Красен, Русенски окръг. Дълж. 0,135 м, шир. 0,087 м, инв. № А 1973.

От описанието се вижда, че фибулата може да бъде отнесена към дъговидните фибули от европейския тип Аквилея по типологично-хронологичната класификация на Х. Кюн.[4] В този тип са разграничени няколко местни варианта, които се отличават помежду си по комбинациите и трактовката на декоративните елементи.

В България дъговидни фибули, които принадлежат към тип Аквилея, са намерени в градището на с. Арчар,[5] Видински окръг (обр. 2 *а, б, в*). В Националния археологически музей, София се пазят още три такива фибули с неизвестно място на намиране[6] (обр. 3, 4 *а, б*).

Характерно за посочените фибули и за описаната е, че те са отлети от бронз, гравирани, след това шлифовани и позлатени. Техните орнаменти са представени от груби и по-едри форми, което ги прави по плоски, различни от подобните панонски и италийски фибули.[7] Най-близка аналогия по отношение на формата и качеството на нашите фибули представя фибулата, намерена в Керч (Южна Русия).[8]

Въз основа на споменатите белези и на декорацията от следващи се спирални и есовидни орнаменти седемте фибули, намерени на юг от Долен Дунав, и тази от Керч можем да обособим в местен, условно наречен долнодунавски вариант на типа Аквилея.

В така обособения долнодунавски вариант се наблюдава вътрешно регресивно изменение на декоративните форми. С най-голяма точност в гравировката се отличават трите фибули от с. Арчар и тази от Хасково. Спиралните и есовидните орнаменти са ясни и добре разграничени. Фибулата от Хасково, от Националния археологически музей, София (инв. № 743) и от Керч са с подчертано уедрени форми. При последните две спиралните и есовидните орнаменти не са ясно изразени. В развоя на украсата на варианта следват двете фибули с неизвестно място на

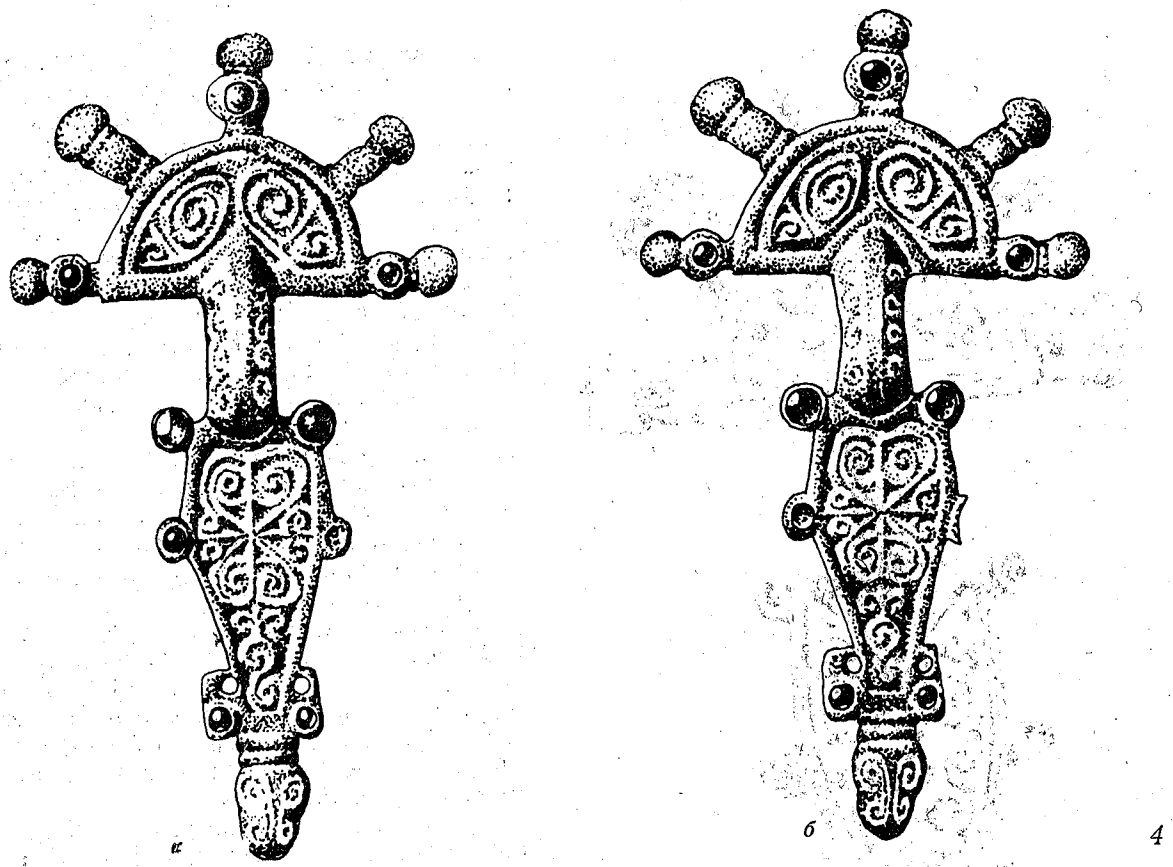

а *б* 4

● *Обр. 4. Чифт дъговидни бронзови позлатени фибули от Националния археологически музей, София, VI в. Fig. 4. Paire de fibules arquées en bronze dorées du Musée archéologique national, Sofia, VIe s.*

намиране. При тях се наблюдава изменение в пропорциите. Плочката над иглодържателя е сравнително по-малка и издължена, зооморфният край е силно подчертан. Палците са тесни и дълги, бордюрите без украса.

Според Х. Кюн дъговидните фибули тип Аквилея са разпространени там, където е преминала вълната на остготите, или там, докъдето е стигнало тяхното влияние.[9] Това мнение се споделя и от Й. Вернер.[10] Последният анализира формата, техниката на изработка и украсата на дъговидните фибули от сребърна ламарина и на тези, излети от бронз и рядко от сребро. Той изказва мнение за възможността за генетично единство между двата типа фибули, за претворяването и усъвършенстването на първите в следващите ги хронологически дъговидни лети фибули.[11] На този проблем се спира също Ф. Бирбрауер, който разграничава в развитието на остготските фибули от Панония преходна фаза Гава-Бачшордаш-Сремски Карловец и я датира във втората половина на V в.[12] Известно е, че в земите между Дунав, Тиса и Карпатите се обособява център на остготската ювелирна индустрия. Възможно е създадените там образци и декоративен стил да са послужили за модел на майсторите, създатели на долнодунавския вариант. Въпреки това долнодунавските образци се отличават със специфични черти.

Дъговидните фибули от долнодунавския вариант имат незначителна прилика с фибулите, открити в Крим. Кримско-готските фибули, наречени така от Й. Вернер, се отличават от долнодунавските с примитивната си форма и изработка, със схематичната си щемпелувана украса и вероятно произлизат от някое местно ателие. От известните фибули от Южна Русия единствено тук споменатата се оказа напълно аналогична с тези, намерени в България. Ето защо мнението на Й. Вернер, че фибулите от Арчар са изработени под художественото влияние на кримско-готските ювелирни центрове, не е твърде приемливо.[13]

На базата на така обособения долнодунавски вариант можем да приемем, че принадлежащите към него фибули не са изработени

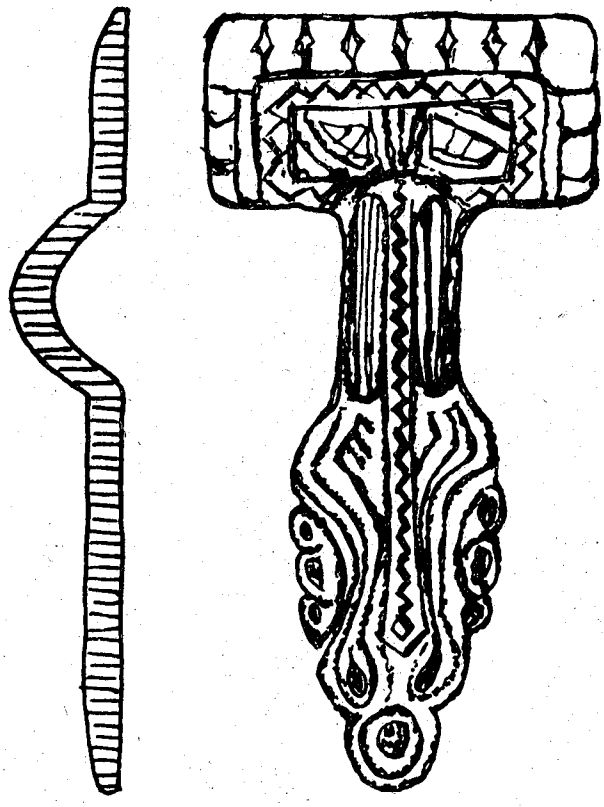

5

● *Обр. 5. Дъговидна сребърна позлатена фибула с правоъгълна челна плочка от Окръжния исторически музей, Хасково (инв. № А 2379), VI в. Fig. 5. Fibule arquée en argent dorée à plaquette frontale rectangulaire du Musée historique départemental de Haskovo (No d'inv. A 2379), VIe s.*

нито в Панония, нито в Крим. Те най-вероятно са продукт на местно ювелирно ателие, в което са били известни традициите на остготските майстори.

Не трябва да се забравя фактът, че близо един век в Долна Мизия и Крайбрежна Дакия живеят готски федерати и готската традиция се запазва.[14] Появата на този долнодунавски вид накити сред населението от остготските енклави по днешните български земи е станала в последните десетилетия на V в. В подкрепа на това предположение са и историческите факти. След 474 г. в Мизия около Нове, където Теодосий I в края на IV в. заселва първите готски федерати,[15] се прехвърлят остготите от Панония от племенното обединение на Амала-Теодорих.[16] Изглежда, че остготите на Теодорих донасят в Мизия панонската мода фибули и токи, отлети от бронз или сребро с гравирани орнаменти. Производството на тези накити в Южна Средна Европа продължава до края на тридесетте години на VI в., когато на Апенинския полуостров процъфтява държавата на Теодорих. Горната хронологична граница за ювелирното производство на Балканите не е твърдо установена. Вероятно в Мизия се е запазила по-продължително местната ювелирна традиция.

Втората също дъговидна фибула (обр. 5) е отлята от доброкачествено сребро и е позлатена. Челната ѝ плочка е с правоъгълна форма. Средното поле от трите външни страни е ограничено от две рамки. Външната рамка е украсена отстрани с насечки, а отгоре с ромбове. Вътрешната рамка е леко изпъкнала и заета от зигзаговиден орнамент. Централното поле е изпълнено с насечки в неопределена композиция. Дъгата е доста широка и изпъкнала. Гравирана е с две канелюри, а между тях с ребро от релефен зигзаговиден орнамент, който продължава и върху плочката на крачето. Нейната форма е неправилна и завършва с фестониран край. Личи мястото, където е бил прикрепен шарнирът. Фибулата е добре запазена. Не е известно мястото на намирането ѝ. Дълж. 0,066 м, шир. 0,031 м (инв. № А 2379).

Сред известните ни от България дъговидни фибули от епохата на Великото преселение на народите само фибулата, намерена в крепостта Августа край с. Хърлец,[17] Врачански окръг (обр. 6 *б*) и двете фибули с тока от с. Садовец,[18] Плевенски окръг (обр. 6 *а, в*) имат правоъгълни челни плочки. Фибулата от Августа принадлежи към Скандинавския тип фибули, разпространени от лонгобардите или други германски племена в Централна Европа. Фибулите от с. Садовец предполагаме, че са по-скоро изделия, създадени в мизийско ювелирно ателие, където са известни похватите и моделите на германското занаятчийство.

Фибулата от музея в Хасково можем да причислим към северногерманските ювелирни изделия. Тя има най-близки по форма и техника на изработка и украса аналогии от Средна Германия — фибулата, намерена в гроб в Либенау,[19] и случайна единична находка от Бремен-Мандорф.[20] Тези фибули Х. Кюн датира в първата половина на VII в. Някои елементи от украсата на фибулата от Хасково намират аналогии във фибулите, включени в типовете Мюнхен-Аубинг и Рихтерсдорф по класификацията на Х. Кюн. Те

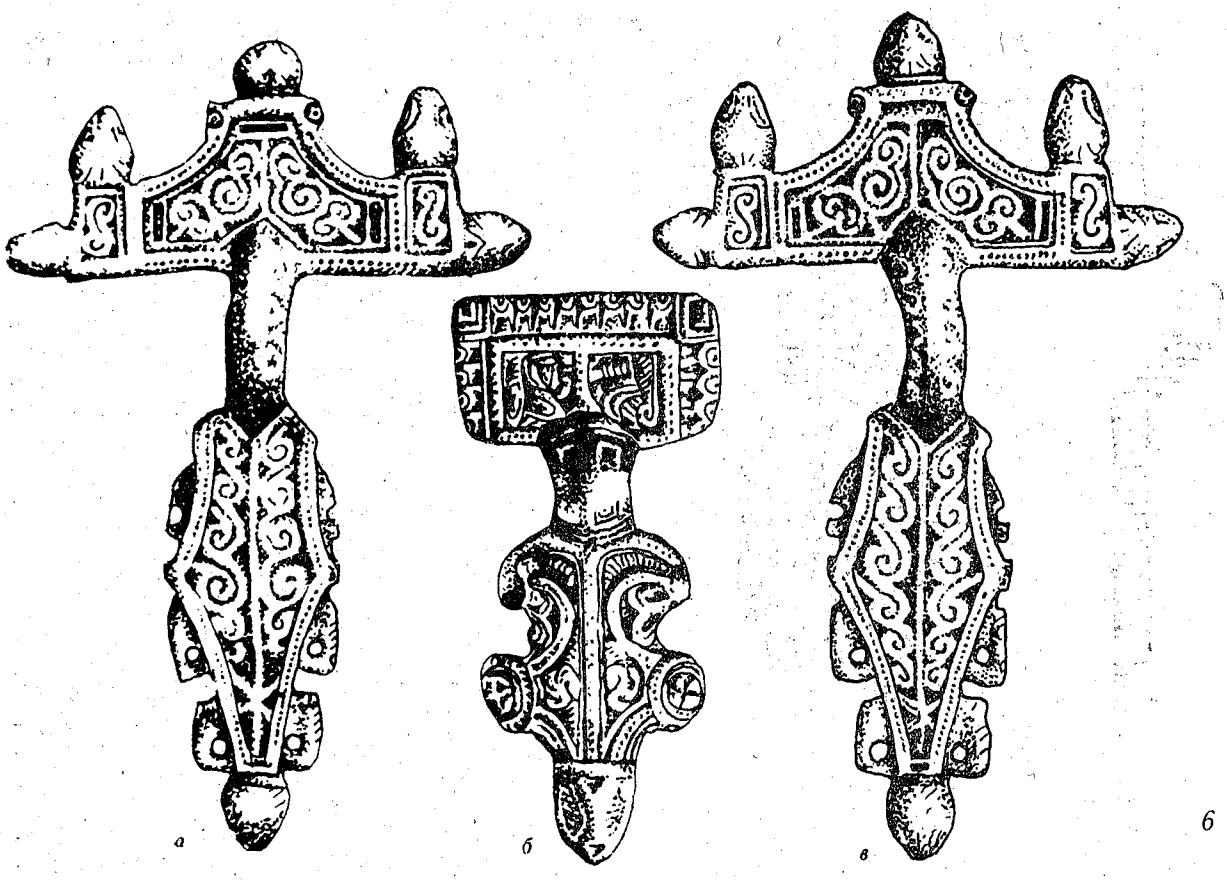

● *Обр. 6. Дъговидни сребърни фибули с правоъгълна челна плочка, VI в., от: а, в) с. Садовец, Плевенски окръг; б) разкопките на Августа при с. Хърлец, Врачански окръг. Fig. 6. Fibules arquées en argent à plaquette frontale rectangulaire, VIe s.: a, в) du village Sadovec, département de Pleven; б) des fouilles de Augusta près du village Härlec, département de Vraca*

ea богато украсени с геометрични и зооморфни орнаменти. Челни плочки, аналогични на разглежданата, имат фибулата от Фломборн (Южна Германия),[21] фибулата от Гюдинген (Рейнска област)[22] и фибулата от Берн (Норвегия)[23]. Според Х. Кюн двата, споменати по-горе типа фибули се датират във втората половина на VI в.[24]

Трудно е да се определи датата на фибулата от Хасково, но се знае, че производството и разпространението на аналогичните западноевропейски фибули е характерно за втората половина на VI в. Не е изключено тогава да е изработена и сребърната фибула от Окръжния исторически музей, Хасково.

Двете разглеждани фибули допълват археологическия изворов материал, свидетелствуващ за варварското и по-специално германското културно присъствие по днешните български земи в епохата на Великото преселение на народите. Тъй като почти всички дъговидни фибули са намерени без датиращ археологически материал и нямат стратиграфски данни (с изключение на фибулата от Августа), те не могат да бъдат основание за обстойно изследване на характера на германското присъствие по нашите земи. А тяхното тълкуване се изгражда с помощта на исторически сведения за остготското заселване на Балканите.

Представените дъговидни фибули са малко, но неоспоримо доказателство за германското присъствие на юг от Долен Дунав през последната четвърт на V в. и първите десетилетия на VI в. Те говорят за развиващата се тогава варварска художествена традиция по нашите земи.

[1] Авторката благодари на Д. Аладжов от ОИМ, Хасково за предоставените за публикуване фибули от фонда. Те са закупени от колекционер и сведенията за намирането им са предадени от Д. Аладжов.

[2] В научната литература на различните езици разглежданите фибули са определени с термините дъговидни, палчати, лъчеви, а съответните им елементи челна плочка, или плочка на главата; пълци, лъчи, или израстъци; плочка над иглодържателя, плочка на крачето, или стъпална плочка. В археологическата терминология на български език са използувани всички изброени термини.

[3] По-значими научни разработки, включващи такъв вид фабули са: B. S a l i n. Die altgermanische Thierornament. Stockholm, 1934; N. A b e r g. Die Goten und Longobarden in Italien. Uppsala, 1923; The Anglo-Saxons in England. Uppsala-Leipzig, 1926; J. W e r n e r. Slawische Bügelfibeln des 7 Jahrhunderts. — In: Reinecke-Festschrift. Mainz, 1950, p. 150—170; H. K ü h n. Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. II, 2. Wien, 1974; Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Wien, 1981; С. М и х а й л о в. Ранносредновековни фибули в България. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 37—60; Б. А. Р ы б а к о в. „Древные Русы". — СА, XVII, 1953, с. 23.

[4] H. K ü h n. Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland, p. 612.

[5] K. T a c k e n b e r g. Germanische Funde in Bulgarien. — ИАИ, V, 1928—1929, с. 263—272; С. М и х а й л о в. Цит. съч., с. 41, пазят се в НАМ, София, инв. № 498, 499, 801.

[6] K. T a c k e n b e r g. Op. cit., p. 267; С. М и х а й л о в. Цит. съч., с. 40—41, инв. № 743. Авторката благодари на Ив. Сотиров, който през 1978 г. предостави двете фибули за включване в дипломната й работа.

[7] H. K ü h n. Op. cit., p. 612—620, fig. 9.

[8] Ibidem, p. 617, tab. 244, 439.

[9] Ibidem, p. 612.

[10] J. W e r n e r. Op. cit., p. 164.

[11] J. W e r n e r. Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und Karpatenukraine. — Slovenska archeologia, VII, 1959, p. 422—438.

[12] V. B i e r b r a u e r. Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. Spoleto, 1975, p. III; Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. — Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelallterforschung, IV, 1980, p. 137.

[13] J. W e r n e r. Slawische Bügelfibeln, p. 164.

[14] V. B i e r b r a u e r. Zu den Vorkommen ostgotischer Blätter, 36, 1971, p. 188.

[15] H. W o l f r a m. Geschichte der Goten. München, 1979, p. 137—138.

[16] Ibidem, p. 335.

[17] С. М а ш о в. Ранносредновековни фибули от Августа при с. Хърлец, Врачански окръг. — Археология, XVIII, 1976, 1, с. 35—38, обр. 1 а, б — фибулите от Августа се отличават с украсата си от силно стилизирани зооморфни орнаменти, характерни за ранните варианти на първи стил на Салин: B. S a l i n. Op. cit., p. 226; N. A b e r g. Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit. Uppsala, 1922, p. 170. Аналогична украса имат фибулите от Сантосьолеш (Унгария) и Зееланд (Швеция): D. C s a l l a n y. Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568). — AH, XXXVIII, p. 210, tab. CCXLV; J. B o n a. Der Anbruch des Mittelalters, Gepiden und Longobarden im Karpatenbecken. Budapest, 1976, fig. 26. Посочената аналогия от Панония Д. Ксалани отнася към времето на гепидското господство в Панония (472—600); D. C s a l l a n y. Op. cit., p. 224. Аналогията от Скандинавия Б. Салин датира в VI в.: B. S a l i n. Op. cit., p. 226, fig. 19. Сп. Машов датира фибулата от Августа въз основа на придружаващия материал в VI или началото на VII в.: С. М а ш о в. Цит. съч., с. 37. Като имаме предвид горните датировки на аналогичните фибули от Зееланд и Сантасьолеш и стиловия анализ на фибулата от Августа, можем да приемем, че тя се отнася към стил I на Салин, датиран в първата половина на VI в.

[18] I. V e l k o v. Eine Gotenfestung bei Sadovetz (Nordbulgarien). — Germania, XIX, 1935, p. 145, tab. XVII — двете фибули имат зооморфни израстъци на правоъгълната челна плочка и на плочката на крачето, изработени в етил, близък до стил I на Салин.

[19] H. K ü h n. Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland, p. 206, tab. 48, 304.

[20] Ibidem, p. 96, tab. 15, 91.

[21] H. K u h n. Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland, p. 1054, 1148, fig. 64.

[22] Ibidem, tab. 311, 44, 1, 312, 44, 14.

[23] Ibidem, tab. 314, 44, 50.

[24] Ibidem, p. 1059, 1147—1148.

Fibules arqées de l'époque des Grandes Invasions

A. HARALAMBIEVA

(R é s u m é)

Dans le Musée historique départemental à Haskovo sont conservées deux fibules arquées de l'époque des Grandes Invasions. La présente communication contient la description de la fibule arquée à plaque frontale demi-circulaire, No d'inv. A 1973 (fig. 1) et de la fibule arquée à plaque frontale rectangulaire, No d'inv. A 2379 (fig. 5). Les deux fibules sont analysées dans un aspect typologique et chronologique.

La fibule arquée en bronze à plaque demi-circulaire, en prenant en considération sa décoration

d'ornements spiraux et en forme de S et leurs combinaisons, trouve en Bulgarie encore six spéciments analogues. Ces fibules appartiennent d'après la présente communication à la variante dite du Bas Danube du type Aquilée de la classification de H. Kühn. Parmi les fibules de la variante dite du Bas Danube on observe un changement régressif interne de l'ornement. Ces fibules sont datées dans les limites chronologiques absolues de 474 (l'abandon de la Pannonie par les Ostrogoths et leur apparition dans les Balkans) et les premières trois décennies du VIe s. Il est possible que la tradition d'orfèvrerie locale se soit conservée encore plus longtemps dans les enclaves gothiques au Sud du Bas Danube.

La fibule en argent à plaque frontale rectangulaire porte les traits de la tradition d'orfèvrerie germanique septentrionale. Pour notre territoire c'est une parure très rare. Elle est richement decorée d'ornements gravés. Etant donné le fait que la production et la propagation des fibules germaniques septentrionales avec des formes et d'éléments analogues quant à la décoration sont caractéristiques de la seconde moitié du VIe s., il n'est pas exclu que la fibule en argent du Musée historique départemental de Haskovo soit coulée aussi dans cette période.

Ces fibules sont un témoignage rare de la présence germanique dans les terres bulgares actuelles pendant l'époque des Grandes Invasions.

Аероархеологическо проучване на архитектурни комплекси от IX—X в.

ПАВЛИНА ПЕТРОВА

За по-пълното и по-точното изследване на обектите археологията ползува успешно методите на други науки, в това число и аерофотографското заснимане. Върху основните принципи за прилагане на този метод на проучване се спряхме в друга наша работа.[1] Предмет на настоящото съобщение са откритите през последните години по метода на аерофотозаснимането следи от историческата топография на четиринадесет архитектурни комплекса в нашите земи. Дванадесет от тях се намират в района на Външния град на столицата Плиска (обр. 1), един бе открит северно от Шумен в м. Струмба и един — на няколко километра във вътрешността на страната около средната част на пограничния землен вал Еркесия в Югоизточна България.

Това са паметници, намиращи се в обработваеми площи на Националния аграрно-промишлен съюз, от които на повърхността на земята не е запазен никакъв релеф. Те се забелязват по получените аномалии в оцветяването на пръстта и растителността. Някои от тях са практически незабележими без наблюдения от въздуха. По направените аероснимки създадохме предварителни макети на техните планове, при което бяха взети под внимание редица важни условия: местонахождение, конфигурация, размери, наситеност на тона и структура на фотоизображението;[2] използувани бяха примери за дешифровка от международната практика на аероархеологията;[3] съобразени бяха закономерностите в плановите концепции на този вид паметници;[4] анализирани бяха откритите при обхождане на местата битови и строителни материали, които очертаха социално-битовата обстановка и времето, към което те принадлежат.

Получената археологическа информация дори без разкопки дава вярна и достатъчно точна представа за новооткритите паметници.[5] Трябва да се има предвид и фактът, че направените проверки на терена установиха паметници, застрашени от пълно обезличаване, които чрез аероснимките са вече документирани, ситуирани и могат да бъдат запазени.[6] По същество това е основната задача и цел на аероархеологическите изследвания — скоростно проучване, равно поне на тази бързина, с която съвременната земеделска и строителна дейност унищожават историческото ни наследство. Не е маловажен фактът, че получените от въздушните снимки данни осигуриха бърз, максимален и високоефективен резултат в последния етап на изследването — археологическите разкопки.

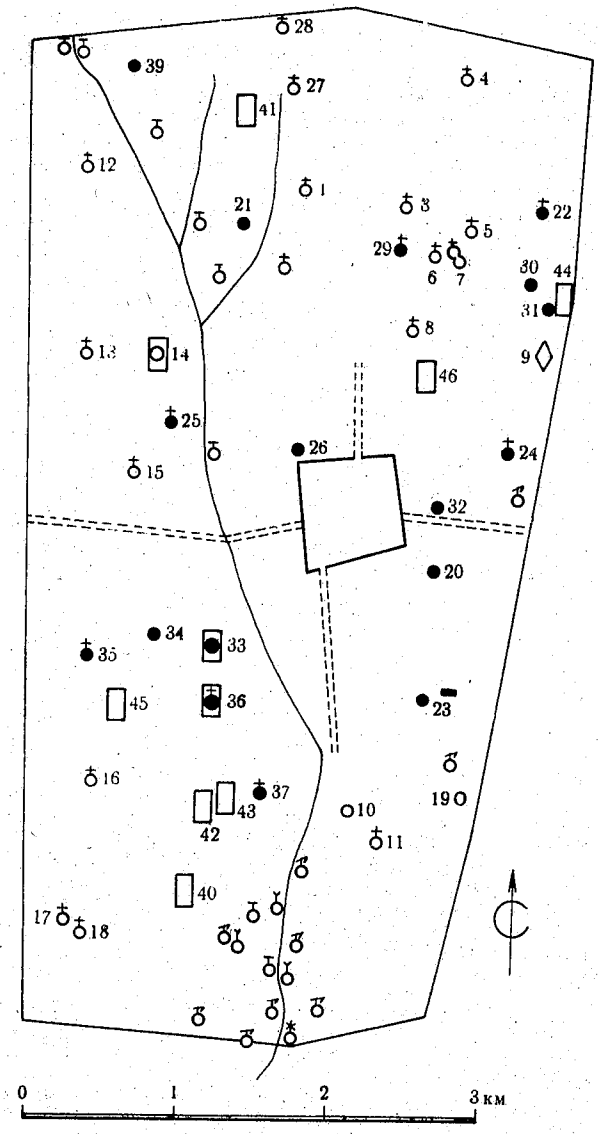

1

● *Обр. 1. Археологическа карта на Външния град на столицата Плиска. Fig. 1. Carte archéologique de la Ville extérieure de la capitale Pliska*

Тъй като най-общата датировка на откритите ансамбли е IX—X в., за изходна точка ползуваме вече установената за това време планово-обемна композиция с разполагане на жилищната част около вътрешен двор, който от своя страна е вписан в друг, оформен от верижни постройки и ограда.[7] На принципа на концентрично застрояване са подчинени столиците Плиска и Преслав, аулът до с. Хан Крум, Шуменски окръг, поголяма част от езическите капища. Смята се, че с други елементи в конструкцията, които имат различна функционална характеристика, тези планове отразяват някои общи космологични възгледи.[8] Тази така разпространена схема се разчита върху аероснимките на много от новооткритите комплекси. Еднообразието в използуваните елементи при изграждането на архитектурните ансамбли[9] налага разграничаването им по предназначение да се извършва според тяхното място в общия архитектурно-градоустройствен план. Те са съобразени с териториално-пространствената характеристика на всеки отделен комплекс, а от друга страна се подчиняват на общи градоустройствени изисквания.[10] Различните съчетания на тези елементи дават възможност за различни планови решения,[11] които виждаме отразени в новооткритите обекти.

Двете основни групи — вътрешна и външна — в комплекса от м. Струмба са с неправилна форма на правоъгълник и ориентировка изток—запад (обр. 2). Източната външна страна (обр. 2 *а*) е очертана от каменна ограда с дебелина 1 м[12] (обр. 3). Нейната линия не е разчленена от допълнителни помещения. В южния сектор се забелязва прекъсване за вход, който е без охранителна съоръжения (кули).

Почти цялата северна страна (обр. 2 *г*) е начупена от сгради, съединени помежду си под ъгъл. Досега у нас е известна само една постройка с подобен план. Тя се намира североизточно от оградата на малкия дворец в Плиска. Въз основа на архитектониката и находките Н. Мавродинов я тълкува като кравярник.[13] Ст. Ваклинов изказва друго мнение за нейното предназначение — предполага, че е била жилищна сграда, за което съди по материалите и по близостта ѝ с дворците.[14]

Ясно се вижда, че в архитектурния комплекс в м. Струмба се очертават три групи помещения, съединени под ъгъл. Непосредствено след последното западно помещение започва верижна сграда (*г'*),[15] дълга около 30 м. Мястото на тези постройки в цялостния архитектурен план ги определя предимно като стопански. Сградите по линията на оградата с лице на юг може да са били свързани с отглеждането на домашни животни — обори, кошари, конюшни, помещения за пазачите им, плевни.[16]

Пряко свързан с комплекса е черният път, забелязващ се само върху някои от снимките. Мястото на входа, към който е насочен този път, трябва да се търси в последното по-

мещение от разчупената външна страна на комплекса. Западната линия на ансамбъла е очертана от сграда и верижни постройки (обр. 2 *в*). Съдейки по мястото им и по огромния двор пред тях, можем да смятаме, че са били свързани със земеделските работи на стопанството. Тонът на фотоизображението, който в южната половина е по-слабо контрастен, подсказва за наличието на паянтов градеж. Останалата част (обр. 2 *б*) от външния пръстен е неясна, закрита от друг вид растителност. Ширината на ивицата дава основание да се мисли, че към оградата са били долепени отделни сгради.

По-сложно е вътрешното застрояване, което според териториално-пространствения принцип е свързано с представителната, жилищната и битовата част на владението.[17] От север (обр. 4), запад и юг постройките образуват редица, заобикаляща вътрешния двор. Еднообразният им характер, въпреки различното предназначение, се определя от характерната за епохата архитектура.[18] Откритите късове желязна шлака и конкреции, образувани от попаднали в пръстта отломки при обработката на желязо, дават основание все-

● *Обр. 2. Схема (копирана от аероснимка) на архитектурния комплекс в м. Струмба при Шумен. Fig. 2. Schéma (copie d'aérophoto) de l'ensemble architectural au lieu-dit Strumba près de Šumen*

● *Обр. 3. Част от останките от източната ограда на комплекса в м. Струмба при Шумен. Fig. 3. Partie des ruines de la clôture est de l'ensemble au lieu dit Strumba près de Šumen*

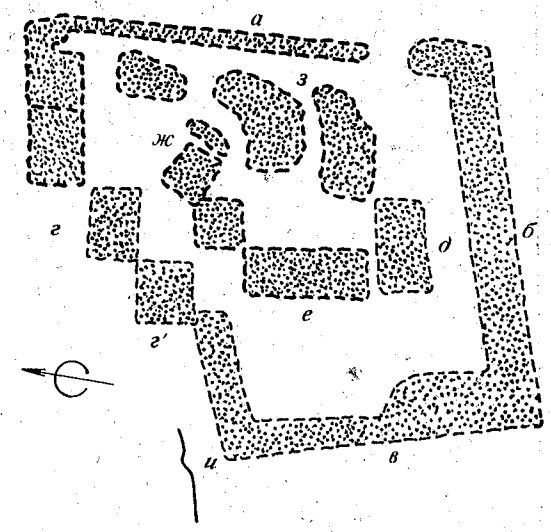

2

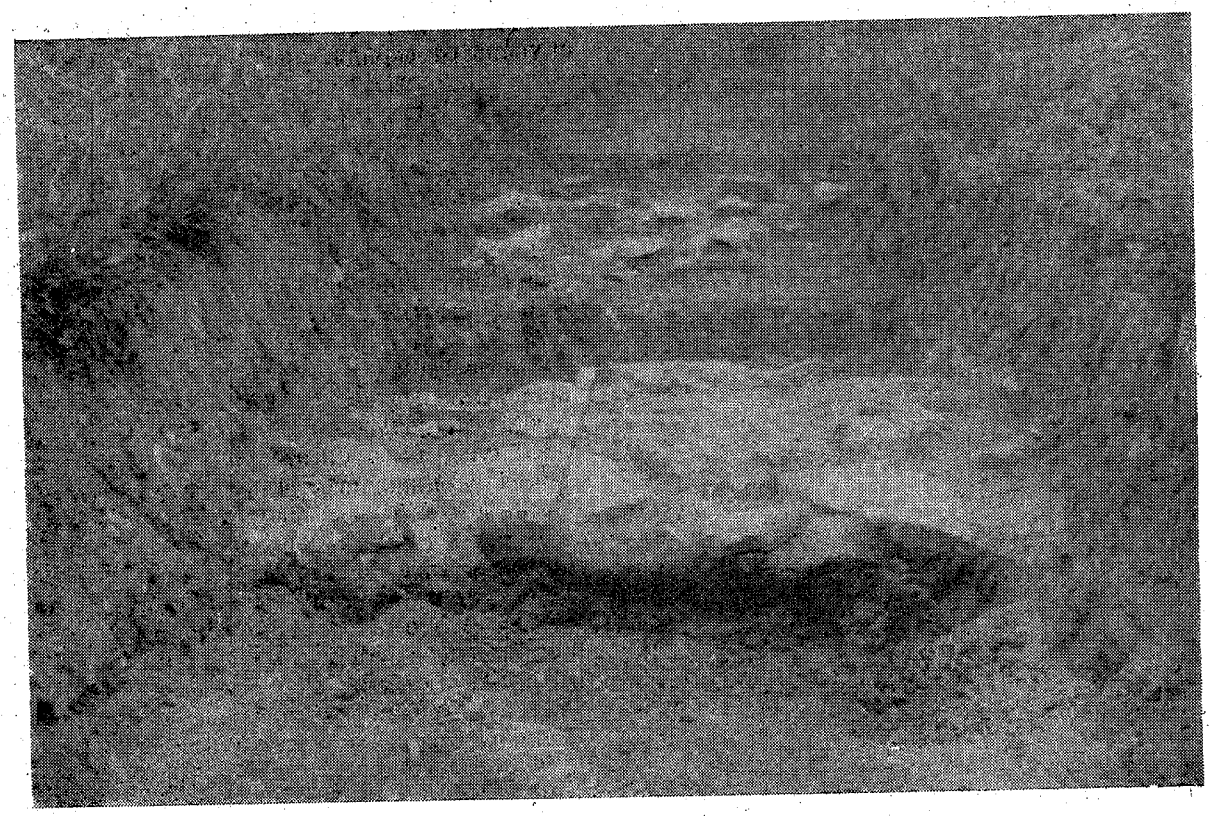

3

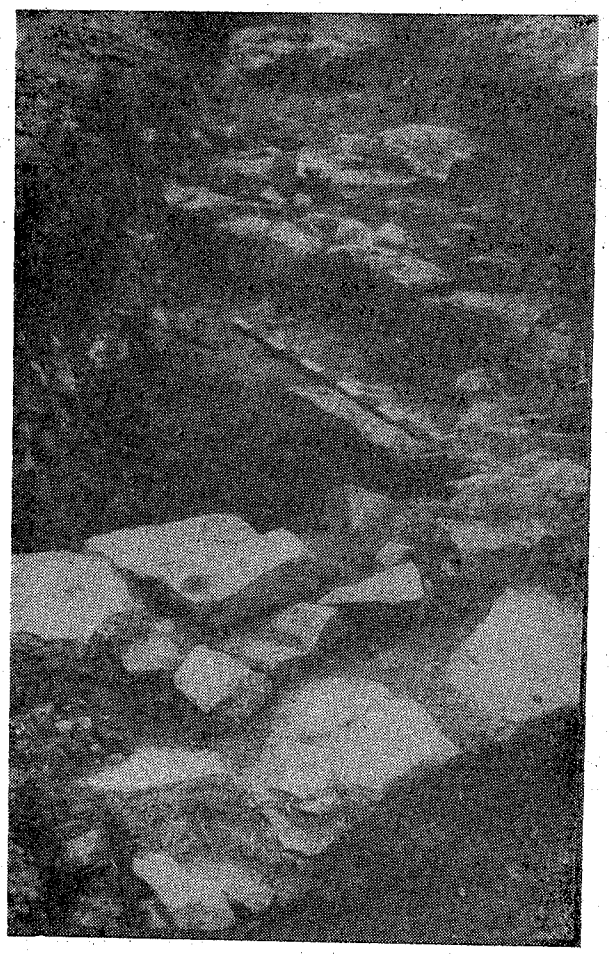

● *Обр. 4. Част от сградата в сектор е на комплекса в м. Струмба при Шумен. Fig. 4. Partie de l'édifice dans le secteur e de l'ensemble au lieu-dit Strumba près de Šumen*

верозападния ъгъл да се търси железарска работилница.

По-особена е структурата на източния сектор (обр. 2 *з*). Градежите на това място са мащабни, извън установения ред на познатата верижна планировка. Разположени са свободно в двора, а около тях има широки незастроени площи. Изчистената линия на източната ограда, към която не са долепени стопански постройки, и широкият вход показват, че тук е била фасадата на комплекса. Това обяснява и предопределя особената застройка на този сектор. Сградите, образуващи представителната част на целия комплекс (обр. 5), очевидно са имали светски характер, както се съди по намерените при разкопките материали. Това се вижда и от петната от постройки на цяло селище около него. Наличието на два ясно обособени двора определя земеделско-скотовъдния характер на стопанството.[19] Неговата приблизителна площ е 14 дка.

Много сходен по план и по размери е комплекс 41 от Външния град на Плиска[20] (обр. 6). Той се намира в северозападния ъгъл на укреплението между Асардере и Дениздере. От това място в миналото били извозвани късове желязна шлака и лимонитизирани пирит-марказитови корекции.[21] Правоъгълен двор, ориентиран в посока изток—запад, е затворен от ограда (обр. 6 *в, г*) и долепени към нея постройки на страните (обр. 6 *а, б*). В него се оформя жилищен ансамбъл (обр. 6 *е*). От изток са очертанията на голяма сграда (обр. 6 *д*), а в противоположна страна към оградата са пръснати безредно петната на отделни градежи (обр. 6 *ж*). Срещу голямата сграда се забелязват пет светли квадратни петна (обр. 6 *и*), получени от запълването на ями с изкопана преди това светла подпочва.[22] Тези изображения влизат в невидимата граница на спектъра, където конструкциите се улавят само върху фотохартията. Още четири квадратчета със същите размери (5/5 м) се откриват вън от северната ограда на комплекса. Очевидно това са старите сондажи на Н. Мавродинов, с които той е търсил по тези места железарски работилници.[23] Редицата на тези петна е почти успоредна на малка река (обр. 6 *з*). Очертанията ѝ върху фотохартията се дължат на наносната пръст, с която се е запълвало пресъхналото русло.[24] Конфигурацията на изображението изключва предположението за изкуствен ров. На места край двата бряга на потока е имало дървета. На снимката се виждат светли кръгове, получени от изваденатa на повърхността подпочва при изкореняването им.[25]

В комплекса липсват прилепени постройки по северната линия, където са най-подходящите места за отглеждане на животни.[26] Описанията на Н. Мавродинов дават основание да търсим в него железарски работилници. Подобно разпределение имат сградите на разкопания занаятчийски комплекс 31 в Плиска.[27]

Принципът на концентрично застрояване е приложен и при обект 36 (обр. 7). Той се намира между югозападния ъгъл на вътрешната крепост и земления ров. Каменната ограда затваря двор (размери около 90/100 м). В него, изместен на север, е вписан друг

5

● *Обр. 5. Зид на сградата, разкрита под южното петно на сектор з от схемата на комплекса в м. Струмба при Шумен. Fig. 5. Mur de l'édifice, découvert sous la zone sud du secteur з du schéma de l'ensemble au lieu-dit Strumba près de Šumen*

двор с големина приблизително 40/50 м. Неговата източна страна (обр. 7 *д*) е почти изцяло скрита под храсти. В свободния сектор се забелязва дъга, която разширява пространството на двора навън. Петното (*г'*) в западната част на външната ограда подсказва възможното място на портата.[28] Западната линия на външния зид (обр. 7 *в*) прави чупка при средата, като се измества в северната си част с около 0,5 м навън. Петната (обр. 7 *е*) се дължат на изкоренени дървета.

На мястото на съществуващата сега растителност (обр. 7 *д*) е била разкрита църква, известна под № 36. Размерите ѝ са 12/8 м — колкото е площта на петното с растителността. Разкопвачът е забелязал, че храмът е свързан с ограда, дебела 1 м. Описал е онази част от трасето ѝ, която се очертавала от каменния трошляк: „западно, северозападно от църквата и южно от западната страна". В северозападната част личала порта, широка 3,27 м.[29] Ст. Михайлов не е забелязал външната ограда, която опасва църквата, а само прибавения от запад към нея двор. Трудно обяснима засега е сградата, която е конструктивно свързана с комплекса, но остава извън неговите очертания и встрани от портите му (обр. 7 *ж*).

Плановата концепция с два вписани двора получава своя завършен вид при комплексите със строително ядро в центъра. Това е схемата на първите български столици, на капището в цитаделата в Плиска. Тъй като на аероснимките изпъква общата планировка, а детайлите се губят в пръстта, откроява се сходството в идеологически аспект. Организацията на архитектурните ансамбли отразява разграничаването на различните по характер и предназначение населени площи. Вътрешните застроени части, открити в още неразкопаните, но четливи по аероснимките архитектурни комплекси, могат да се обяснят с особената роля на централния квадрат в езическото капище и на цитаделите в Плиска и Преслав.[30]

Комплекс 40 (обр. 8) се намира в югозападния сектор на Външния град. При

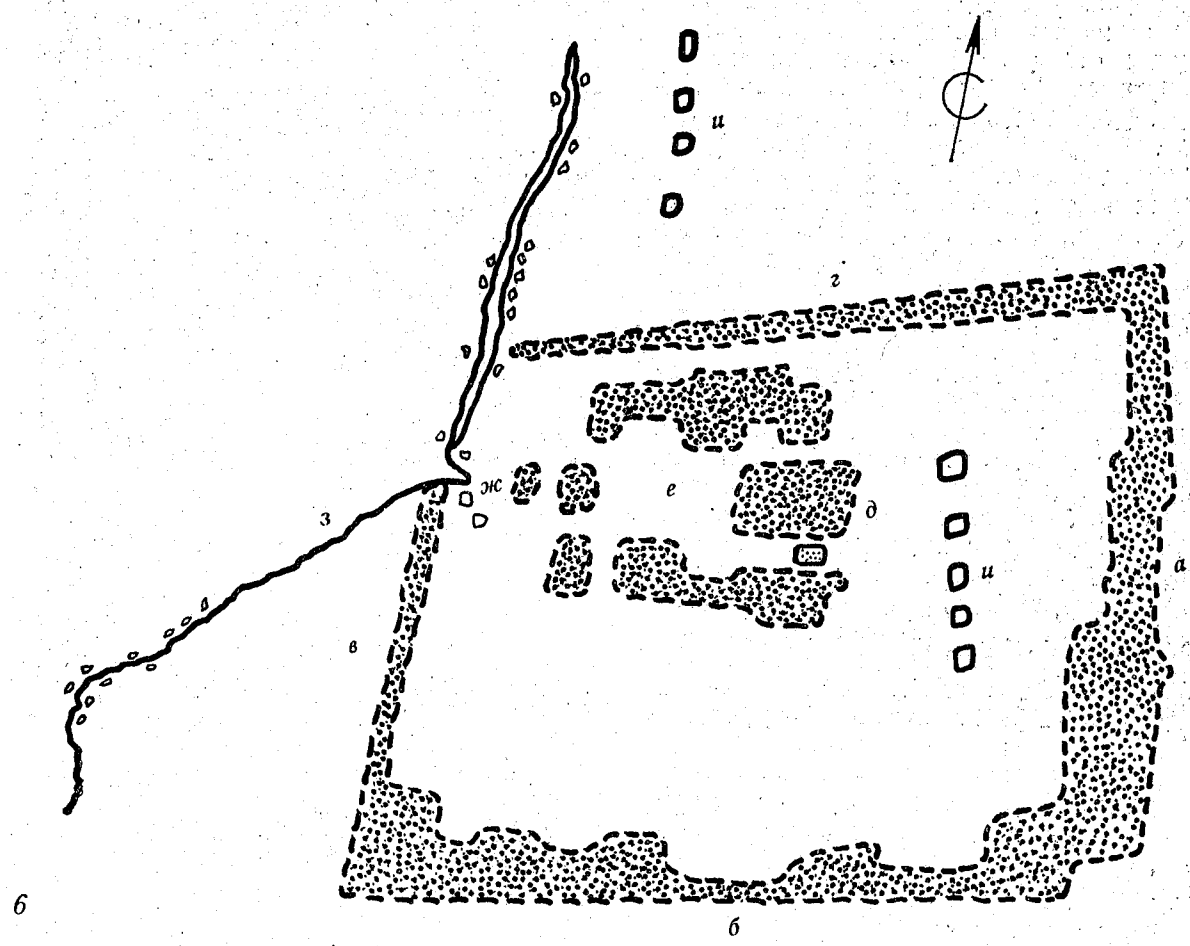

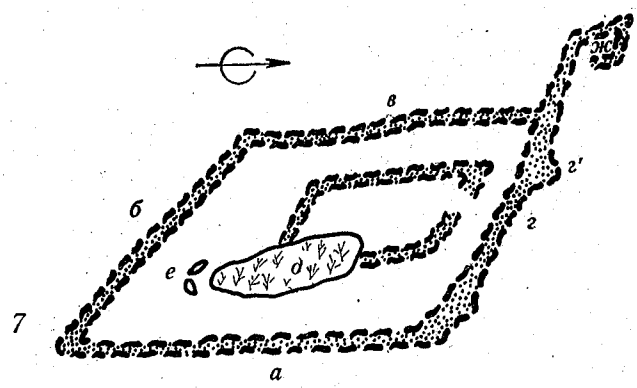

● *Обр. 6. Схема (копирана по аероснимка) на комплекс 41 от Външния град на Плиска. Fig. 6.Schéma (copie d'aérophoto) de l'ensemble 41 de la Ville extérieure de Pliska*

● *Обр. 7. Схема (копирана по аероснимка) на обект 36 от Външния град на Плиска. Fig. 7. Schéma (copie d'aérophoto) de l'ensemble 36 de la Ville extérieure de Pliska*

него е запазена центричната планировка с три вписани правоъгълника и се повтаря най-вече схемата на капището, но различното предназначение на аналогичните елементи придава друг облик на комплекса. Както при останалите стопански владения, ансамбълът е ограничен от изток със зид (обр. 8 *а*), върху който приблизително на една трета от север се очертава петно. То показва мястото на входа, който бе разкрит при проведените сондажи през 1982 г.[31] Трасето на оградата не е било предварително очертано. Затова се е получило изкривяване, което, за да се избегне чупката в стената, е компенсирано при портата. На други места правата линия на зида не е нарушена.

Северната стена на оградата (обр. 8 *г*) спазва права посока. На места към нея са долепени постройки с каменни основи. Отличават се със слаб контраст на фотоизображението, дължащ се на по-тънките подземни

конструкции и ползуването на прегради от плет с глинена мазилка. Поради това количеството на запазения под земята камък е малко, а оттам и образуваните на повърхността петна са по-слабо изявени. Западната страна (обр. *8 в*) на външния двор е затворена от начупената линия на сгради, чийто контраст е още по-слаб. Това се обяснява с дебелия пласт пръст над тях.[32] Както се съди по тона на петната, и тук зидовете са тънки. Освен камък са използувани и други материали като тухли и плет. Без съмнение към двете огради са били изградени стопански постройки.

Конструкцията на южната фасада е била по-различна (обр. 8 *б*), но тя е била също така представителна, както и източната. В средата се вижда вход, отдясно със сграда, излизаща извън правата линия на оградата — може би стражева постройка. По споменатите по-горе причини и тази страна, очертаваща външния двор, не е права, а е под ъгъл с връх при входа. Неговото място се определя също от тъмните ивици на двата пътя (обр. 8 *и*), видими единствено върху фотохартията.[33] Те се събират при входа и продължават вече с общо трасе през вътрешния двор, насочено към централния квадрат (обр. 8 *ж*). По дължината на цялата ограда са долепени верижни постройки, които в източния сектор имат солидни каменни конструкции. Съобразно местоположението и очертанията може да се очаква на това място разкопките да разкрият работилници. Почти в линията на описания вход се вижда прекъсване на градежите от вътрешния пръстен, което води към източния вътрешен двор (обр. 8 *д*). Това разминаване на проходите дава основание да се допусне, че сградата, която се намира точно срещу входа, има пряка връзка както с външния двор, така и с централния квадрат (обр. 8 *ж*). Мястото на този квадрат определя постройката като най-представителна. Образувалата се поредица от строежи разделя вътрешния двор на източен и западен (обр. 8 *д, е*).

Светлите петна (обр. 8 *з*) от външния ансамбъл срещу източния вход бележат местата на самостоятелни градежи. Размерите на комплекса са около 12 дка.

Подобен план на комплекс открихме на аероснимките на земления вал Еркесия.[34] Тъй като снимките са от много голяма височина, долавят се само най-общите елементи — два вписани правоъгълника, от които вътрешният е разделен на две части — източна

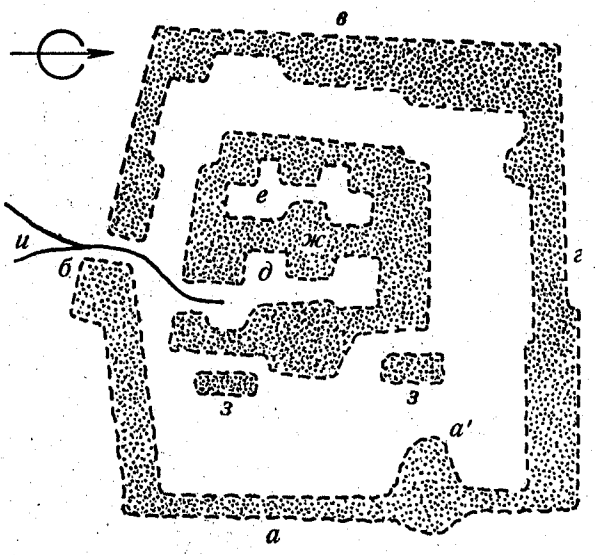

8

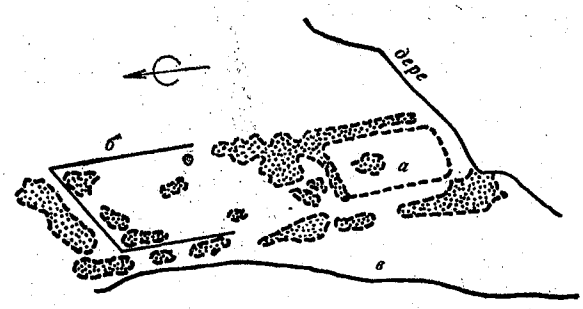

9

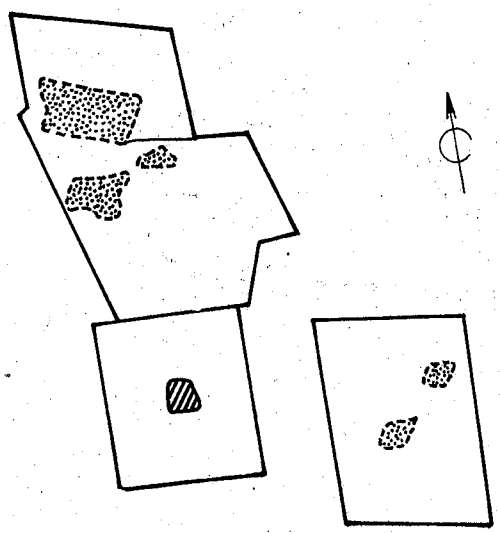
11

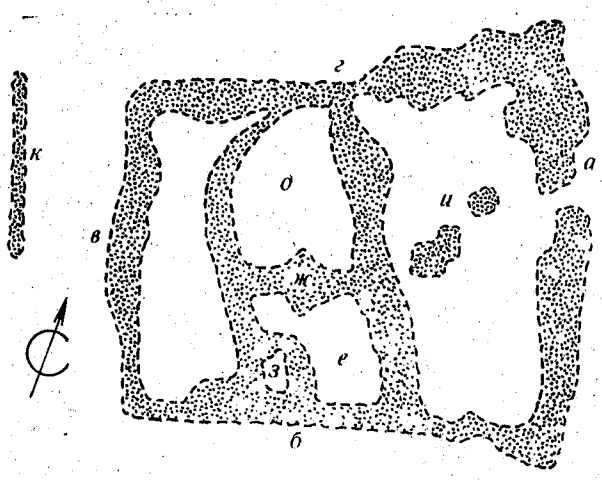

10

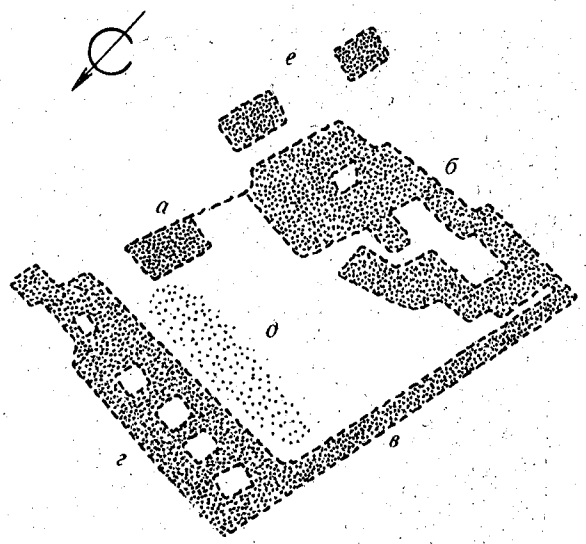

12

● *Обр. 8. Схема на комплекс 40 от Външния град на Плиска.* Fig. 8. *Schéma de l'ensemble 40 de la Ville extérieure de Pliska*

● *Обр. 9. Схема (копирана по аероснимка) на византийски архитектурен комплекс край Шумен, края на IV—VI в. Fig. 9. Schéma (copie d'aérophoto) d'un ensemble architectural byzantin aux environs de Šumen, fin du IVe—VIe s.*

● *Обр. 10. Схема на комплекс 42 от Външния град на Плиска. Fig. 10. Schéma de l'ensemble 42 de la Ville extérieure de Pliska*

● *Обр. 11. Схема (копирана по аероснимка) на обект 14 от Външния град на Плиска. Fig. 11. Schéma (copie d'aérophoto) de l'ensemble 14 de la Ville extérieure de Pliska*

● *Обр. 12. Схема (копирана по аероснимка) на комплекс 44 от Външния град на Плиска. Fig 12. Schéma (copie d'aérophoto) de l'ensemble 44 de la Ville extérieure de Pliska*

и западна. Освен че двата комплекса са аналогични по план, те са функционално свързани със съседните им землени укрепителни съоръжения, а това определя датировката им несъмнено в границите на IX—X в.[35]

Безспорно и в провинциалната византийска архитектура се срещат образци с аналогична композиция. Едно доказателство за това е комплексът от края на IV—VI в. край Шумен (обр. 9), открит чрез въздушни снимки на 1 км северно от средновековното имение в м. Струмба. На това място теренът е риголван за лозе. Като се има предвид дълбочината, на която се откриват строежите, изследвани с аероснимки, трябва да се предположи, че този обект е почти унищожен. Изчистен от детайли, планът му представлява в най-общи черти правоъгълник. Не се забелязва деформация на нито една от страните или ъглите на двора, в който е вписан квадратът на масивна сграда (обр. 9 *а*). На север тъмни ивици от път (обр. 9 *б*) очертават също правоъгълник. От двете му страни се виждат размазаните следи на неголеми постройки. Ивицата от запад (обр. 9 *в*) е от пътната мрежа на средновековното селище. Очевидната разлика между комплекса от края на IV—VI в. и тези от IX—X в. се открива по конфигурацията, която при византийската и римската архитектура няма изкривявания,[36] и по комуникациите, които имат съвършено прави линии.[37]

Много бегло се виждат почти неуловимите следи на комплекс 43 в Плиска, който се намира западно от стопанския двор на сегашния град. Оградата му очертава трапец, чиято дълга основа е на север. До североизточния ъгъл се намира широко отворен вход. В средата на двора се очертава неправилно плътно петно, определящо мястото на сграда с масивна каменна конструкция. Размерите на целия комплекс са около 2 дка. Тази схема с почти квадратни дворове и самостоятелни постройки в центъра и със същите размери се повтаря при още три ансамбъла, построени един до друг непосредствено до източния отбранителен вал и на около 400 м южно от обект 31. Липсват податки за точното определяне на тяхната функция. Може би това са само отделни малки домакинства.

Недалече от строежите на обект 43 в западна посока се намира един от най-големите комплекси на Външния град на Плиска — комплекс 42 (обр. 10). Дължината му е над 200 м. По оградата и особено

към североизточния и северозападния ъгъл са долепени стопански постройки. Почти в средата — там, където западният външен зид чупи в тъп ъгъл навън, се открива петно от някакво съоръжение към каменната ограда (обр. 10 *в*). Вероятно това е вход от типа на откритите при комплекс 40. Друг, но вече неохраняем вход се забелязва на противоположната страна (обр. 10 *а*). Във вътрешния ансамбъл се очертават няколко двора, отделени от сгради с помощно-битов характер и от жилища. Средната част на комплекса наподобява по замисъл групата в комплекс 40. Образувани са вътрешни дворове — северен и южен (обр. 10 *д*, *е*). Разграничаващите ги строежи са разположени от квадратното петно на сграда (обр. 10 *ж*). И тук, както при комплекс 40, можем да предположим, че сградата е била жилището на феодала — своеобразна цитадела в неговото владение.

Разделянето на оградената площ на северна и южна част, по-скоро визуално, продължава и в източния външен двор посредством няколко строежа (обр. 10 *и*). Неясен и като че ли без връзка с имението остава дългият над 50 м зид (обр. 10 *к*), който се намира на няколко десетки метра успоредно на западната му фасада.

През лятото на 1982 г. един от изкопите на „Водстрой" пресече ъгъла на този комплекс. Открити бяха зидове (на дълб. 0,30 м), градени от ломени мергели и запазени само в един или два реда.

Наред с белезите, доближаващи го до плановите концепции на ансамблите с центричен план, комплекс 42 показва сходство и със стопанствата на Преслав, за които са характерни многобройни дворове, получени чрез постепенно долепване до по-ранната група.[38] Разликата е тази, че при комплекс 42 различните дворове са образувани чрез разделянето на едно предварително очертано пространство на по-малки части.

Към комплексите, сходни с преславските, спада обект 14, в който е включена разкритата сграда № 14.[39] Очертават се отчасти няколко двора (обр. 11). На места в центъра им ясно се виждат петната на сгради, а в други случаи постройките са долепени до някоя от страните на ограда или са в ъгъла на двор. При обект 14 за разлика от всички разгледани дотук комплекси липсва единство в композицията. Развитието на групата дворове в квартал е ставало постепенно, като добавките се извършвали в зависимост от характера на терена и от икономическите възможности на новия собственик. Високата тераса в ъгъла между Асардере и неговия десен овраг, както беше и при комплекса в м. Струмба, се оказала много удобна за заселване и застрояване.

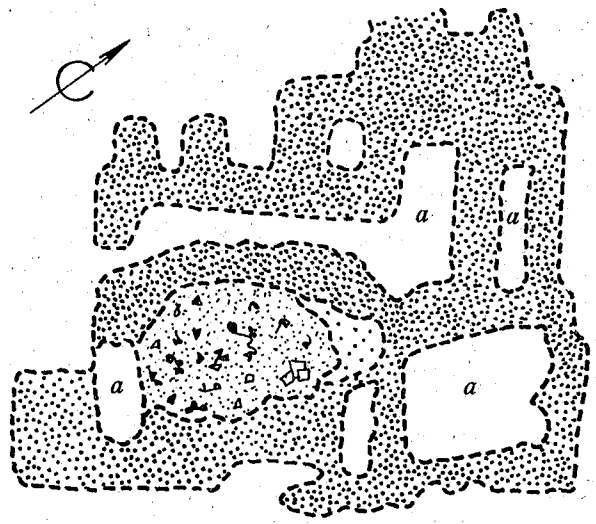

13

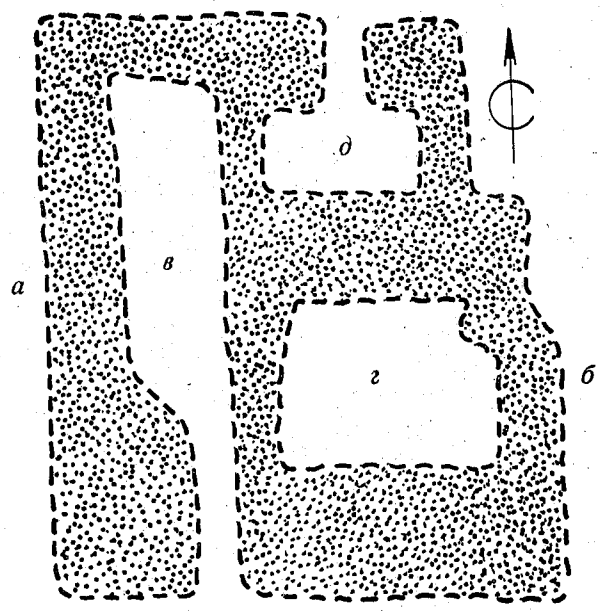

14

● *Обр. 13. Схема на комплекс 33 от Външния град на Плиска. Fig. 13. Schéma de l'ensemble 33 de la Ville extérieure de Pliska*
● *Обр. 14. Схема на обект 46 от Външния град на Плиска. Fig. 14. Schéma de l'ensemble 46 de la Ville extérieure de Pliska*

Археологическите проучвания в Плиска разкриха центрове на занаятчийското произ-

водство. Към тази група може да се отнесе комплекс 44 (обр. 12). През 1981 г. на изток от керамичния център 31 беше проследена дълга ограда.[40] В новооткрития комплекс липсва познатото обособяване на отделни дворове. Следователно е налице отклонение от плана на земеделско-скотовъдните стопанства. Тъй като изследваните комплекси се отнасят към определен период от време, можем да допуснем, че такива промени в традиционната схема са наложени от функционалните особености на всеки отделен ансамбъл. Като имаме предвид непосредствената близост на обект 31, който е център за керамично производство, и единния характер на композицията, очертана от каменна ограда, намираме, че нейната структура се доближава до тази на производствен център. По дължината на цялата северна линия се проследява верижна сграда (обр. 12 *г*), каквато има и на противоположната страна (обр. 12 *б*). От запад комплексът е затворен от дълъг ограден зид (обр. 12 *в*), а от изток — от отделни постройки. В южната половина на двора личат петната на масивни каменни основи, а в останалата му част се откриват следи от леки постройки (обр. 12 *д*). Единствено в центъра остава малка незастроена площ.

В съседство с обект 44 и южно от комплекс 31 се намират няколко отделни сгради с каменни основи (обр. 12 *е*).

В центъра на архитектурния ансамбъл 33 (обр. 13) са строежите, означени с № 33 на археологическата карта на Плиска. Те предизвикват особен интерес сред паметниците на средновековната българска архитектура. Както предположи Ст. Михайлов, те се оказаха част от граждански комплекс.[41] Той се различава по характер от описаните феодални имения по отсъствието на големи дворове, необходими за селскостопански нужди. Тук се отделят и няколко незастроени площи (обр. 13 *а*), подчинени на друг вид териториално-пространствено решение, при което комплексът прилича повече на извънградска вила. Целият има размери около 80/60 м — чувствително по-малки, отколкото известните феодални имения със земеделско-скотовъден характер. Вероятно не е без значение, че само на 150 м южно се намира обект 36 (обр. 1).

Последният от изследваните тук архитектурни обекти, открити в Плиска чрез аерозаснимане, е сграда 46, която е от типа на болярските жилища (обр. 14). Състои се от две крила. Западното има дълъг коридор (обр. 14 *в*) с посока север—юг, а другото е съставено от две помещения (обр. 14 *г*, *д*). Това са най-изявените сектори. Възможно е при допълнителни въздушни проучвания да се открият нови подробности от архитектурата ѝ.

Изследваните обекти по метода на аероархеологията се характеризират като затворени ансамбли (стопански, производствени и др.). Застрояването на терена около тях ги прави центрове на по-големи селищни групи. Като се има предвид характерът на епохата (IX—X в.) и нейната социално-икономическа характеристика, документираните архитектурни паметници дават основание да се говори за добре изявени феодални черти, дали своето отражение върху архитектурата на първата българска столица и по-специално върху поселищното устройство на Външния ѝ град и непосредствените му околности.

Извършените наблюдения показват, че въз основа на тях и на други разкрити, документирани или само ситуирани обекти въздушните изследвания откриват добра възможност за изработване на достатъчно пълен и точен ретроспективен план на Външния град на Плиска, чрез който би могла да се получи по-пълна представа за неговата стопанска и административна структура.

[1] П. Петрова. Приложение на въздушната фотография за археологическо проучване. — Интердисциплинарни изследвания, IX, 1982, с. 57—70.

[2] Г. В. Господинов. Дешифрирование аэроснимков. М., 1961, с. 12.

[3] К. В. Шишкин. Применение аэрофотосъемки для исследования археологических памятников. — СА, 1966, кн. 3, с. 14 и сл.; Actes du IIe symposium international de photo-interprétation, Paris — 1966. Paris, 1967; L. Deuel. Flights into yesterday; the story of aerial archaeology. London, 1971; Science and archaeology. Cambridge, Massachusetts, 1971; Research Report of the Council for British Archaeology, XII, 1975; G. Timothy. The midle Thames Valley. Reading, 1975. В цялата литература по тази тема са поместени резултати от наблюдения и дешифровка на снимките на различни видове археологически обекти. Срв. и: Н. И. Игонин, А. Х. Халиков. Опыт применения авиации при изучении Билярского городища и его окрестностей. — СА, 1975, кн. 1, с. 105 и сл.

[4] К. Миятев. Архитектурата на средновековна България. С., 1965, с. 38; Й. Чангова. За гражданските постройки в Преслав. — В: Преслав. I. С., 1968, с. 144; К. Константинов. Гражданската архитектура в средновековна България (VIII—XI в.). Автореферат на канд. дисертация. С., 1978, с. 14; Д. Овчаров. Възникване

и оформяне на Преслав като средновековен град (IX—X в.). — В: Средновековният български град. С., 1980, с. 107.

[5] През 1982 г. бяха направени сондажи на комплекса в м. Струмба до Шумен и на обект 40 в Плиска, които потвърдиха аероархеологическото проучване. Разкопките предложиха нови данни, които могат да бъдат използувани като еталони в бъдещите въздушни изследвания.

[6] Както при сондажите, така и при изкопите от „Водстрой", които пресякоха някои от обектите, бяха установени зидове, запазени само в един и рядко в два реда. Дълбочината, на която бяха разкрити (0,20—0,40 м), ги прави уязвими от следваща земеделска обработка.

[7] К. Константинов. Граждански комплекси в Плиска и Преслав—В: Средновековният български град. С., 1980, с. 117.

[8] Ж. Аладжов. Символ на света в някои прабългарски паметници. — Археология, XXII, 1980, кн. 1, с. 41 и сл.

[9] Й. Чангова. Цит. съч., с. 154.

[10] Д. Овчаров. Цит. съч., с. 107.

[11] К. Константинов. Гражданска архитектура, с. 14.

[12] Източният край на сондаж № 5 пресече оградния зид и беше установена точната дебелина.

[13] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 53.

[14] С. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1949 г. — ИАИ, XX, 1955, с. 190—192.

[15] Сондаж № 4 пресече само вътрешния зид на сградата. Подновените през 1983 г. разкопки откриха и външния.

[16] В подкрепа на предположението могат да се посочат редица етнографски паралели, вж. Л. Пенева. Добавъчни поминъци. — В: Добруджа. С., 1974, с. 44.

[17] К. Константинов. Цит. съч., с. 11.

[18] Й. Чангова. Цит. съч., с. 154.

[19] К. Константинов. Цит. съч., с. 14.

[20] Откритите от нас обекти бяхме означили с букви. Но за да спазим възприетия от изследвачите принцип за отбелязване на новооткриваните обекти във Външния град на Плиска, тук ги означаваме с номера, следващи тези от археологическата карта на Плиска: 40 — за комплекса А, 36 (по номера на известната отпреди църква) — за обекта Б, 33 (по номера на известния отпреди обект) — за ансамбъла В, 42 — за комплекса Г, 43 — за комплекса Д, 44 — за комплекса Ж, 41 — за комплекса З и т. н.

[21] Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска. — РП, III, 1948, с. 164.

[22] Срв. за това: К. В. Шишкин. Цит. съч., с. 16.

[23] Формата и най-вече подреждането на петната имат други обяснения.

[24] По този въпрос вж. С. П. Толстов, Б. В. Андрианов, Н. И. Игонин. Использование аэрометодов в археологических исследованиях. — СА, 1962, кн. 1, с. 4—5.

[25] D. Wilson. Some pitfals in the interpretation of air photographs. — Research Report of the Council for British Archaeologi, XII, 1975, p. 59.

[26] Л. Дуков. Животновъдство. — В: Добруджа. С., 1974, с. 68.

[27] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—1951 г.). — ИАИ, XX, 1955, с. 118; Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 7.

[28] Подобна конфигурация на фотоизображението се открива на аероснимките на комплекс 40 в Плиска. Със сондажа на това място беше открита и разчистена източната порта: Д. Овчаров, Ж. Аладжов, П. Петрова. Разкопки на комплекс А във Външния град на Плиска. — В: Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, с. 101.

[29] Ст. Михайлов. Археологически материали, с. 51—52.

[30] D. Ovčarov. Emergence développement de la ville de Preslav IXe—Xe siècle. (Quelques problèmes et aspects). — Bulgarian historical review, VII, 1975, 2, p. 51—61.

[31] Д. Овчаров, Ж. Аладжов, П. Петрова. Цит. съч., с. 101.

[32] Тази страна на външния пръстен беше пресечена от един изкоп на „Водстрой". На места зидовете се намират с 0,10—0,15 м по-дълбоко от разкритите при разкопките.

[33] Срв. К. В. Шишкин. Аэрометод как источник для исторической топографии Ольвии и ее окрестностей. — СА, 1982, кн. 3, с. 239.

[34] Снимките се пазят във фонда на Националния военноисторически музей, София (филм 58, поза 43).

[35] Д. Овчаров. Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал Еркесия в Южна България. — ГСУ ФИФ, LXIII, III, 1971, с. 443 и сл.

[36] С. П. Толстов, Б. В. Андрианов, Н. И. Игонин. Цит. съч., с. 13.

[37] Вж. и аероснимките на Рациария във фонда на Института по геодезия и картография.

[38] К. Константинов. Граждански комплекси, с. 118.

[39] От проф. Ст. Михайлов, непубликувана.

[40] Т. Балабанов. Разкопки на обект 31 в Плиска. — В: Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 64.

[41] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 56 и сл.

Etude aéroarchéologique d'ensembles architecturaux du IXe—Xe s.

P. PETROVA

(Résumé)

L'auteur présente l'analyse de prises de vue aéroarchéologiques de 14 monuments architecturaux. Douze d'entre eux se trouvent dans la Ville extérieure de Pliska, un — près de Šumen et un — près du remblai frontalier ancien-bulgare Erkesija en Bulgarie du Sud-Est. Sur la base de maintes données elle essaie de faire des schémas des ensembles étudiés dont aucun relief n'est conservé au-dessus de la terre. Leurs constructions sont déterminées d'après les anomalies qu'ils ont causées sur la végétation et la terre au-dessus d'eux.

En utilisant comme point de départ la composition planifiée-volumétrique répandue au IXe—Xe s. à disposition de la partie locative en chaîne autour d'une cour intérieure, les ensembles sont étudiés d'après leur conception territoriale-spatiale. Sur cette base et en utilisant les données des ensembles déjà étudiés par des fouilles archéologiques et du matériel recueilli sur la surface, l'auteur essaie d'établir la caractéristique fonctionnelle des différentes parties des ensembles et des chantiers comme un tout.

La véracité des schémas élaborés d'après des aérophotos a été confirmée par les excavations de sondage effectuées en 1982 dans deux des ensembles étudiés sur des photos, ainsi que par des fouilles partielles effectuées il y a des années. La présence de certains ensembles fut confirmée lors des excavations pour des canaux modernes de „Vodstroj".

Les études effectuées contribuent essentiellement à l'éclaircissement de l'aspect économique et administratif de la première capitale bulgare Pliska.

Стеатитов релеф от Търговище с рядко изображение на св. Артемий

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

В Окръжния исторически музей, Търговище, се пази фрагмент (инв. № МТг/562 А) от многофигурна стеатитова икона. Неговият произход е неясен — знае се само, че е намерен в околностите на близкото с. Вардун. Оцелялата част (обр. 1) е от долния десен ъгъл на иконата и има приблизителни размери 0,05/0,06 м. Тя е изработена от стеатит със синкавозелен оттенък, като мекият камък е издялан в доста висок релеф, сега силно изтрит.

На фрагмента се виждат две човешки фигури, показани лицево. Лявата представлява торс на светец, облечен с двойна туника и химатий, чийто край е преметнат върху едната ръка. В другата светецът държи пред гърдите си кръст — явен белег на мъченичество. Лицето е много повредено, но все пак личат правилните черти. То е обрамчено от дълги коси, а в долната част завършва с красива брада. Тялото също е добре пропорционирано — дрехите се спускат свободно около него и със своите дипли подчертават формите му. Подобно е изпълнението на втората фигура, но от нея е запазена незначителна част — дясното рамо и малко от ръката.

Отстрани на фигурите във вертикални колонки са отбелязани имената на светците. Надписът около лявото изображение е запазен почти напълно: [Ὁ Ἅγιος] Ἀρτέμιος. От името на втория светец са останали само три букви — ΗΜΗ, но и те са достатъчни, за да се възстанови [Ὁ Ἅγιος Δ]ημή-[τριος].

Както споменахме, публикуваният фрагмент е част от многофигурна икона. Изображенията са били разположени в хоризонтални редове. Може да се предполага, че в горната част е била развита някаква композиция. Такива са две многофигурни стеатитови икони от колекциите на Бьорн в Па-

риж[1] и на Ермитажа,[2] датирани в периода XI—XII в. и много близки до разглежданията паметник. Сходството се изразява както в прецизната техника на изработка, така и в иконографските особености — редиците от фронтално изправени светци, облечени в свободно спускащи се дрехи и държащи кръстове в десните ръце. Тези белези ни насочват да определим откритият предмет към блестящия константинополски стил в стеатитовата пластика от XI—XII в., който показва тясна връзка с изящните образци от слонова кост.[3]

Върху стеатитовия релеф от Търговище могат да се направят някои иконографски наблюдения. Изобразеният тип светци е общ за цяла група образи върху стеатит (освен споменатите по-горе икони трябва да се прибавят няколко иконки от Лувър, изображението на св. Терапонт от Регенсбург и др.).[4] Посоченият тип е използуван в пластиката от XI—XII в., но води началото си от предишната епоха. Показателно в това отношение е развитието, което претърпяват изображенията на светците-воини. Хронологически най-ранен е образът на воина-мъченик — често срещан в произведенията от слонова кост. В каменната пластика обаче този образ не е типичен. Към втората половина на XI в. той се измества от образа на воина в пълно бойно снаряжение.[5] Ето защо в паметниците от стеатит, чието производство процъфтява през това време, изображенията на светци-воини като мъченици се откриват много рядко.

Илюстрация на тези процеси в изкуството и по-специално в дребната пластика от XI—XII в. е развитието в иконографско отношение на образа на св. Димитър. Както и въобще при изображенията на светците-воини, типът мъченик в произведенията от камък е рядко срещан. Например така светецът е показан върху един релеф от Ксеропотаму (Атон).[6] В крайна сметка към края на XI в. воинският тип измества мъченическия (макар и да остават единични прояви на втория). Етапите на тази промяна бяха добре проследени на времето от А. Ксингопулос[7] и са свързани с постепенното проникване в иконографията на св. Димитър на елементи от образа на светския военачалник-аристократ — явление, присъщо на изкуството през средния византийски период. По такъв начин изображението на св. Димитър като мъченик върху стеатитовия релеф от Търговище вече подсказва някои хронологически граници на паметника.

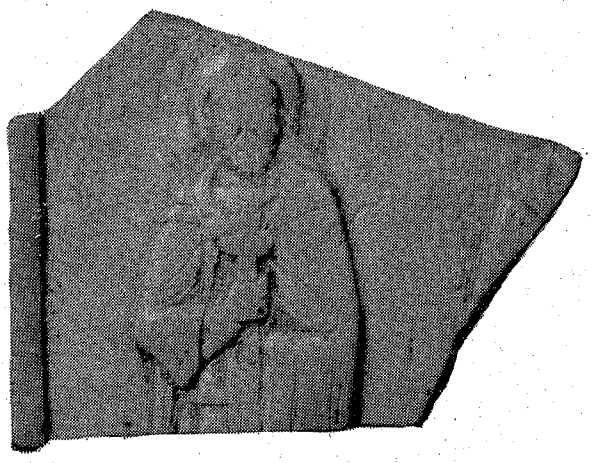

1

● *Обр. 1. Фрагмент от стеатитова икона, намерен при с. Вардун, Търговищки окръг, с изображение на св. Артемий, XI—XII в. Fig. 1. Fragment d'une icone en stéatite trouvé près du village Vardun, département de Tărgovište, à représentation de St Artemios, XIe—XIIe s.*

Известно уточняване на датировката може да предложи изписването на буквите. Поконкретно става въпрос за начертаването на буквата М. Според нас то отразява междинен етап в нейната графика[8] и в случая може да се отнесе към средата на периода XI—XII в. Към същия извод ни насочва и изписването на буквата А.

Другият интересен момент в разглежданията стеатитов релеф от Търговище е свързан с присъствието на рядък персонаж от източнохристиянската агиография — св. Артемий. Този светец има твърде неясен произход и по всяка вероятност е сборен образ от няколко исторически личности. За него се споменава в няколко исторически извора от различни епохи („Чудесата на св. Артемий", „Константинополски църковен празничен календар", „Житие на Йоан Родопски"). Макар да не могат да създадат цялостна представа за канонизирания образ на светеца, те разкриват редица негови способности, заради които култът му прониква в Константинопол.[9] Във византийската столица е съществувала църквата „Св. Йоан Продром" (предполага се, че е издигната от император Анастасий I), където наред с патрона на храма бил почитан и св. Артемий. Там били съхранявани мощите на светеца, а в стенописната украса бил включен цикъл с неговите Деяния. Към същата църква била пристроена клиника за лекуване на херния и венерически болести. Лечението се извършвало от самия св. Артемий, който се явявал на болните

през нощта и им разкривал начина за оздравяване.[10]

Църквата „Св. Йоан Продром" днес не е оцеляла, но от култа към св. Артемий в Константинопол са се запазили някои следи. В двора на арменската църква „Св. Архангел Михаил", построена върху руините на по-стар византийски храм, се намира каменен релеф с изображение на светеца. Релефът е вграден в стените на свещената чешма, каптираща лечебен минерален извор и посветена още от древността на св. Димитър.[11] Изображението на св. Артемий се датира от края на X в. и представлява преизползуван античен паметник. Интересно е, че е преправена само главата на фигурата, докато позата и дрехите (свободно спускащи се около тялото) са оставени в първоначалния им вид. Така изображението е в дух с антикизиращите тенденции на епохата и по иконография е близко до мъченическия тип.

Освен този случай съществуват още няколко изображения на св. Артемий, които дават възможност да се направи схема на развитието на образа. От една страна, светецът се появява като мъченик, загинал за християнската вяра (посочените примери, миниатюра в Менология на император Василий II). От друга, в по-късните си изображения той е вече светец-воин и се показва в пълно бойно въоръжение заедно с други военни светци — Меркурий, Никита и др. Със сигурност трябва да приемем, че типът воин за св. Артемий е по-късен от типа мъченик и се налага, след като последният става нехарактерен.[12] Смяната на двата типа вероятно е станала едновременно с тази при типичните воини-светци, т.е. към края на XI — началото на XII в. Това потвърждава направената по-горе констатация за епохата, в която е изработен стеатитовият релеф от Търговище.

Изобразителната схема на образа на св. Артемий е силно повлияна от приписваните му функции. Светецът се явява като воин, защото е бил приживе военачалник (според легендите той е управлявал някога в Египет като префект). Но воинската му функция има и друго значение — за отблъскване на злите сили и бесове. Тук тя се преплита с лечебната, тъй като именно тези сили са носители на болестите и страданията (ненапразно военните светци винаги запазват апотропеично значение в много широк смисъл). Най-сетне, св. Артемий се изобразява заедно с двама „професионални" лекари — светците Козма и Дамян (реликвиар от XI в.).[13]

Всичко това позволява да заключим, че стеатитовата икона от Търговище е имала предпазно предназначение срещу болести, опасности, уроки. Съседството на св. Димитър и св. Артемий намира пълен паралел със споменатото сведение за лечебен извор в Константинопол, където силите на двамата светци били обединени с една цел — лекуването на хората. В нашия паметник обаче безспорно са присъствували и други персонажи. Би могло да се направи сравнение с други произведения на дребната пластика. Например в иконата „Деисис и светци" от Ермитажа, за която вече стана въпрос, на един ред са поставени светците Козма, Дамян, Димитър, Георги и Теодор.[14] Съчетаването на воинската и лечителската сила в една тук е явно. Вероятно и разгледаната икона наред със св. Артемий и св. Димитър е представяла и други от главните светци — воини и лечители.

[1] G. Schlumberger. Deux bas-reliefs byzantins. — Monuments E. Piot. IX. Paris, 1902; É. Coche de la Ferté. L'antiquité chrétienne au Musée du Louvre. Paris, 1958, No 60, p. 113.

[2] А. Банк. Искусство Византии в собраниях СССР. II. М., 1977, № 622.

[3] А. Банк. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М., 1978, с. 94.

[4] Пак там, с. 103.

[5] Н. Овчаров. Към иконографията на някои светци през X—XIV в.—Археология, 1982, 2, с. 43—51.

[6] R. Lange. Die Byzantinische Reliefikone. Recklinghausen, 1964, p. 79—80.

[7] Ἀ. Ξυγγόπουλος. Βυζαντινὸν περίαπτον. — Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, IV, 1927, p. 257—264.

[8] Следващата фаза от развитието на буквата M е не по-ранна от края на XII в., вж.: А. Банк. Некоторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденные в Константинополе, Херсонесе и Болгарии. — Byzantinobulgarica, VII, 1981, с. 118.

[9] Дори в някои случаи той е известен като Артемий от Константинопол, вж: L. Reau. Iconographie de l'art chrétien. III. Iconographie de saints. I. Paris, 1958, p. 143.

[10] P. Maas. Artemioskult in Konstantinopel. — Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher. I. Berlin, 1920, p. 377—380.

[11] K. Lehman. Ein Reliefbild des Heiligen Artemios in Konstantinopel. — Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher. I. Berlin, 1920, p. 381—384.

[12] Lexikon der Christlichen Ikonographie. V. Freiburg—Rom—Basel—Wien, 1973, p. 254.

[13] N. Bees. Weiteres zum Kult des Heiligen Artemios. — Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher. I. Berlin, 1920, p. 384—385.

[14] А. Банк. Искусство Византии, № 622.

Relief en stéatite de Tărgoviště à représentation rare de St Artemios

N. OVČAROV

(Résumé)

On publie un fragment d'une icône en stéatite, trouvé dans les environs de Târgoviště (dimensions 0,05/0,06 m). Sur la partie conservée (fig. 1) on voit les représentations de deux saints — St Artemios ([Ὁ ἅ]ΓΙΟC] ΑΡΤΕΜΙΟC) et St Dimitri (dont est conservée seulement l'épaule droite et une pa rtiede la main et de l'inscription — [Ὁ ἅΓΙΟC Δ]ΗΜΗ-[ΤΡΙΟC]). D'après ses particularités stylistiques, iconographiques et paléographiques le relief en stéatite de Târgoviště peut être daté dans la période XIe—XIIe s. et ceci vers son milieu.

Un intérêt particulier suscite la figure de St Artemios. C'est un personnage rare dans l'iconographie et l'art chrétien orientaux, créé sur la base de différentes légendes. Pendant le Moyen Age le culte de St Artemios pénètre à Constantinople où l'on lui attribue des vertus curatives. La représentation étudiée remonte à la première étape de l'iconographie du saint lorsqu'il était représenté comme martyr (plus tard il est représenté comme guerrier).

За точно използуване на археологическите данни

В публикувана в сп. „Археология“ статия върху вила рустика в кв. Обеля, София, в бележка под линия[1] изразяваме учудване от начина, по който Д. Николов привежда като доказателство за своята теза за датирането на вилите в българските земи три наши статии, които съвсем не подкрепят тази теза, изразена в случая с фразата: „Към II в. се датират и вилите в Софийско[35]“.[2]

В отпечатаната в сп. „Археология“ критика на Д. Николов върху тази наша публикация посоченото от нас несъответствие е отминато без дума.[3] Но авторът се залавя да докаже, че вилата в Обеля се датира именно във II в., а не в IV и първата половина на V в., към каквато дата ни насочват данните от проучването. Той оспорва не само правилността на такова датиране, но и много от тълкуванията на устройството, развитието и предназначението на постройките, на отделни съоръжения и пр.

В следващите редове няма да се впускаме в защита на онова, което сме изложили вече в публикацията си. Смятаме, че въпреки неголемия й обем сме се опитали да изложим ясно и прегледно фактите и да ги изтълкуваме, доколкото намираме опора за това в археологическите наблюдения.

Ще си позволим обаче да посочим няколко примера как Д. Николов оперира с фактите от публикацията. Отхвърляйки нашите наблюдения, че постройките на вилата имат първоначално отворен към реката П-образен план, а по-късно е построено крило, което затваря четириъгълника, Д. Н. казва, че основания за това твърдение не са посочени (Д. Н., с. 74). Но те са ясно посочени на с. 53 и 54 в нашата публикация. Според Д. Н. (с. 74) входът към външния двор на вилата с проход за коли и пешеходци би бил безсмислен, ако сградите са били отначало отворени към реката. Но ние обясняваме връзката на този вход с близкия път към Сердика (М. Ст., с. 58—59) — къде в реката би трябвало да вървят колите с продукцията на стопанството? Все настоявайки, че вилата още отначало е изградена като затворен четириъгълник, Д. Н. вижда доказателство за това във факта, че в крилото към реката (което според нас е пристроено по-късно) „са поместени банята и кухнята на комплекса, без които той не би могъл да съществува“ (Д. Н., с. 74). Но П-образната първоначална сграда също е имала баня — помещения 2 и 3. И понеже това не съвпада с настояването на Д. Н., че всичко е строено наведнъж, той направо отхвърля нашето определение на помещения 2 и 3 като бански и казва: „Най-вероятно е хипокаустът да е свързан с някакво производство“ (Д. Н., с. 75).

По-нататък следват цяла редица корекции на нашите обяснения на различни археологически факти, направени без каквито и да е лични наблюдения на обекта от Д. Николов. Определеното от нас като склад помещение 19, съседно на кухнята, Д. Н. превръща в аподитерий и фригидарий, защото баня от две помещения (20 и 21) била „отклонение от канона“ (Д. Н., с. 75). Отхвърля нашето тълкуване на тухлените корита, защото: „При разкопките на вилата в Чаталка ние открихме идентични тухлени площадки, които се намираха на нивото на по-късни къщички, строени върху развалините на вилата. Те недвусмислено бяха определени като огнища“ (Д. Н., с. 75). Тук Д. Н. не само поставя под съмнение възможностите на автора на разкопките и публикацията за вилата в Обеля да различи огнище от друг вид тухлено съоръжение, но освен това заявява, че тези огнища са били в по-късно устроени жилища, „чиито стени не са засвидетелствувани от разкопвачите“ (Д.Н., с. 76).

Много други заявления и заключения се правят с учудваща увереност. Според нас обитателите на вилата са черпели чиста вода от реката, а добре устроеният канал, който минава под входа, е извеждал нечистите води от двора. Според Д. Н. пологично било каналът да е насочен също към реката и да започва от „някакъв водоизточник в двора, най-вероятно кладенец, който разкопвачите не са открили“.

Все по този начин Д. Н. пренебрегва изложените наблюдения за цели рухнали стени и покривни конструкции при опожаряването на вилата, които дават много сигурни данни за височината на сградата и за покрива й, и противопоставя своя реконструкция на вилата на два етажа (при дебелина на стените до 0,68 м).

След като сваля датировката на вилата в I или началото на II в., Д. Н. изгражда по-нататъшната история на това място по своите предположения, настанява тук селища от отделни къщи и обори, свързва с тях скелетите на животните, пренебрегвайки всички наши наблюдения и тези на проф. Стефан Иванов, свързани с нападението над вилата, убиването и одирането на животно, загиването на млад индивид под покрива на банята и пр.

Но рецензията е изградена не само върху пренебрегването или отричането на наблюденията на разкопвача. В нея неведнъж се говори за незабелязване, пропускане, неправилно интерпретиране. Употребява се дори такава фраза: „Повече доказателства или не са регистрирани, или не са съобщени от авторката . . .“ Няма да коментираме.

Вилата в Обеля бе разкопана в продължение на три нормални археологически сезона. По наше мнение тя е една от най-грижливо изследваните вили около София. Нейното развитие така, както го отра-

зяват археологическите факти, съответствува на развитието на Сердика през същата епоха. Още преди доста години изложихме в кратка статия някои интересни факти от изследването на две вили край Сердика.[4] Едната от тях (в кв. Стефан Караджа) е разрушена при готското нашествие от средата на III в. и върху развалините ѝ за пръв път у нас бяха установени новоустроените малки жилища на заселили се там тракийски селяни. Другата вила (при Обеля) възниква не по-рано от края на III в. и загива в средата на V в. при хунското нашествие без следи от ново обитаване след това.

Но това не са единствените две вили около Сердика, които имат различна дата, различно устройство, които отразяват различен етап от развитието на общественоикономическите отношения и различни исторически събития. Като се почне с богато украсената със скулптури ранна вила, открита при Александровската болница, и се завърши с укрепената с кули вила при Орландовци, сердикийските вили разкриват в развитие живота в района на Сердика за близо цели пет столетия. Разбира се, те са изследвани при различни условия и в различна степен. Но изследванията, направени на вилата в Обеля, са между тези, чиито резултати са надеждна опора за тълкуването им. С лека ръка те не могат да се оборват само защото изводите не отговарят на твърде обобщените концепции на Д. Николов за вилите в нашите земи.

Впрочем публикациите в сп. „Археология" са на разположение на тези, които искат да сравнят сами фактите и тяхната интерпретация.

[1] М. Станчева. Вила рустика в кв. Обеля в София. — Археология, 1981, кн. 1—2, с. 52—71, бел. 27.

[2] Д. Николов. Едрите поземлени владения в римска Тракия. — МПК, 1975, кн. 1—2, с. 8.

[3] Д. Николов. Някои бележки по интерпретацията и датировката на вилата в кв. Обеля в София. — Археология, 1982, кн. 3—4, с.74—76.

[4] M. Stantschewa. Epanouissement et disparition de deux villae rusticae près de Serdic. — Actes du I Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. Sofia, 1970, p. 535 sqq.

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

ANCIENT BULGARIA. PAPERS PRESENTED TO THE INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE ANCIENT HISTORY AND ARCHAEOLOGY OF BULGARIA, UNIVERSITY OF NOTTINGHAM, 1981. Part 1, Part 2. Edited by A. G. Poulter. Nottingham, 1983. 332 p., 293 p.

През 1981 г. университетът в Нотингам, Англия, организира и проведе много успешно международен симпозиум, посветен на античната история и археология на българските земи и на ранносредновековната археология на българската държава. Този симпозиум бе едно от най-значителните мероприятия в Англия, посветени на честването на 1300-годишнината от създаването на България. Участвуваха към 150 учени от 10 страни. Изнесени бяха 33 доклада, които именно са публикувани в разглежданите два тома „Древна България", издание на Нотингамския университет. Те са подготвени за печат от д-р А. Г. Пултър, един от главните организатори на симпозиума, сам много добър познавач и изследовател на паметниците на римската провинция Долна Мизия.

Заседанията на симпозиума протекоха в две паралелно заседаващи секции: в първата се разглеждаха проблеми на праисторията, на античната археология за периода до новата ера — тракийската култура и културата на елинските колонии. Във втората — проблемите на римската, късноримската, византийската и ранносредновековната археология. В този ред са групирани и публикациите в двата тома: т. I съдържа докладите от първата, а т. II — докладите от втората секция.

Дж. К. Шепман проучва много подробно проблеми на погребалните обичаи като отражение на социалната структура на населението на балканските земи в епохите на неолита и халколита („Значение и илюзия в изследването на погребенията в балканската праистория"), с. 1—42; Х. Г. Букколц в много подробна студия, в която е използуван изцяло известният материал от балканските земи, изследва „Двойните брадви и въпроса за балканските взаимоотношения с Егейския културен кръг", с. 43—134; К. Кънчев, който по здравословни причини не е могъл да присъствува, е разгледал „Оръдията на труда от епохата на неолита в България", с. 135—153; Ив. Иванов — „Халколитната епоха в България в светлината на находките от некропола във Варна", с. 154—163; А. Ф. Хардинг — „Регионалният контекст на бронзовата епоха в българските земи", с. 164—180; Б. Николов — „Развитието на халколита в Западна България", с. 181—187; А. Г. Шерат — „Енеолитният период в България в неговия европейски контекст", с. 188—198; Петер Г. ван Сосберген — „Тракийска" ономастика в микенското линеарно писмо Б", с. 199—212; А. Фол — „Траките", с. 213—216 с оглед на основните научни направления, по които протича изследването на траките: етнологическа и демографска характеристика на балканското население през античността, трако-пелазгийската етнокултурна общност, етнокултурни взаимоотношения между Тракия и Мала Азия през I хилядолетие пр. н. е., тракийския орфизъм; Дж. Г. Грифит е проучил основно „Митът на Ликург, царят на тракийските едони, отразен в литературата и изкуството", с. 217—232; В. Велков е разгледал „Тракийският град Кабиле", с. 233—238 в светлината на последните археологически раз-

копки; Х. В. Метингли — „Най-ранните отношения на Рим с Византион, Хераклея Понтийска и Калатис“, с. 239—252; Дж. Г. Ф. Хинд тълкува „Сцената върху златната амфора от Панагюрското съкровище“, с. 253—274. Той счита, че има смесване на темата Тезей и Едип от тиванския цикъл, отразена в един епизод от трагедията „Едип в Колон“ като предсказание за завладяването на Тива от Александър Велики. Н. Секунда разглежда „Ромфеята, вид тракийски меч от елинистическата епоха“, с. 275—288; М. Чичикова — „Тракийският град Севтополис“, с. 289—303; З. Х. Арчибалд изследва проблемата за „Гръцкия импорт: някои аспекти на елинистическото влияние в Тракия“, с. 304—315, за произхода на редица вносни стоки и за тяхното райониране около определени племенни групи и за характера на някои произведения на занаятчийското производство от IV в., открити в България, които са възникнали под влияние на подобни материали от други части на егейския свят.

Вторият том, който включва изследвания върху историята и археологията на територията на България за времето от I до IX в., започва със статията на Б. Геров за „Аспектите на поземлените отношения в римска Тракия и Мизия през I—III век“, с. 1—10; М. Чичикова разкрива резултатите от „Разкопките на римския лагер и на ранновизантийския Нове в Долна Мизия“, с. 11—18; Д. Джорджети разглежда „Рациария„ и нейната територия“, с. 19—39; Н. В. Ранков — Военната и административна история на Монтана“, с. 40—73; А. Г. Пултър се е спрял подробно на редица проблеми по темата „Градът и селото в Долна Мизия“, с. 74—118. Тук особено внимание заслужава неговият опит да възстанови планировката на града Никополис ад Иструм по данни от известните досега аерофотоснимки; Б. Султов е разгледал „Типологията и хронологията на провинциалната римска керамика от Долна Мизия“, с. 119—128; Т. Иванов — „Римските градове в Мизия и Тракия в границите на НР България“, с. 129—154; П. Георгиев — „Архитектурни и археологически проблеми на римските терми в Одесос, дн. Варна“, с. 155—164; Г. Л. Дънкан — „Монетната циркулация по Дунавския лимес на провинция Крайбрежна Дакия“, с. 165—176; В. Велков — „Тракия и Долна Мизия през късната античност, IV—VI в.“; с. 177—193; А. Минчев — „Късноримската фина керамика, импортирана по Западното Черноморие“, с. 194—201; Л. В. Барнард изследва два въпроса по проблематиката на Сердикийския събор — за мястото в града, дн. София, където евентуално се е състоял, и за точната му дата — есента на 343 г. По негово мнение това е сградата, чиито основи днес се виждат източно от църквата св. Георги, зад днешния хотел „Балкан“, с. 215—231;

Последният раздел обхваща няколко статии по проблемите на ранното българско средновековие. Д. Ангелов разглежда „Византийската империя и средновековната българска държава“, с. 202—214; С. Рънсимън — „Именникът на българските царе“, с. 232—241; Дж. Д. Хауард-Джонстън — „Градският континюитет на Балканите през ранното средновековие“, с. 242—254; Р. Рашев — „Плиска, първата столица на България“, с. 255—269; Р. Ф. Ходинот — „България през IX век между Изтока и Запада“, с. 270—282 с оглед на влияния върху църковната архитектура.

Прегледът на публикациите показва, че на симпозиума са били разисквани основни въпроси от историческото развитие на българските земи през праисторията, античността и ранното средновековие. Особено внимание заслужават редица от тях, посветени главно на съвременното състояние на проучванията на най-значимите археологически обекти в България, придружени с пълни библиографски данни. Това превръща тази част от двутомника в сериозен справочник относно археологията на България. Публикациите показват и големия интерес на чужди учени към проблемите на древната и средновековна история и археология на България. Вярно и правилно е посочено мястото на нашите древни и средновековни култури в историческото развитие на Югоизточна Европа. Разбира се, по много от повдигнатите в отделните публикации въпроси може да се спори и да се изтъкват и други становища, но това са проблеми на бъдещи конкретни изследвания по съответната тематика.

В предговора (т. I, с. XV) е посочено, че „Малко са тези области, където забележителни археологически открития през последните години стимулираха такъв голям интерес у изследователите на класическата древност и ранносредновековна Европа като България“. И заслуга е на нашите английски колеги от Университета на Нотингам, че организираха този симпозиум и че успяха своевременно да публикуват научните резултати, които, без съмнение, ще дадат още по-голям тласък за по-нататъшното проучване на нашето минало.

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ

XXIX национална археологическа конференция в Смолян

От 7 до 12 май 1984 г. Археологическият институт и музей при БАН, Дирекция „Музеи" при Комитета за култура, Окръжният съвет за култура и Окръжна дирекция „Културно-историческо наследство" в Смолян организираха XXIX национална археологическа конференция. Бяха отчетени резултатите от археологическите разкопки и проучвания през 1983 г.[1] На конференцията бяха обсъдени въпроси, свързани с ролята на археолозите в осъществяването на Националната научноизследователска програма „Родопи", мястото на интердисциплинарните проучвания в археологическата наука, проблемите на археологията и съвременното строителство.

XXIX национална конференция бе открита от проф. В. Велков, зам. директор на Археологическия институт и музей, който прочете и приветствието към участващите от акад. Д. Ангелов, директор на АИМ. Бе поднесено приветствие от името на ОК на БКП и ИК на ОНС в Смолян.

Работата на конференцията започна с доклад на проф. Страшимир Димитров, председател на Научнокоординационния съвет на Националната програма „Родопи", посветен на проблемите и задачите на тази програма. Н. Дамянов (Смолян) говори за археологическите постижения и открития в областта на Средните Родопи. Открити са много тракийски некрополи и селища, също и некрополи от средновековието. Особен интерес представя разкопаният средновековен некропол при с. Борино, от чиито материали е изграден и музей в селото.

Предобедното заседание на 8 май бе изцяло посветено на археологическите постижения в Родопите, и то във всички окръзи, които те обхващат. Ст. Иванова (София) докладва за проучванията на палеолита и мезолита в Родопите, Д. Райчев (Чепеларе) докладва за кремъчните суровини и палеолитни находища на територията на Смолянски окръг, А. Радунчева (София) — за проучванията на новокаменната и меднокаменната епоха в Родопите, Хр. Вълчанова (Смолян) — за резултатите от разкопките в пещерата „Харамийска дупка" край с. Триград, Смолянски окръг, М. Ковачева, Цв. Вълков и В. Калчева (София) — за резултатите от археомагнитното изследване на обекта „Харамийска дупка", Ив. Панайотов (София) — за металургията през къснобронзовата епоха в Родопите, К. Кисьов (Смолян) — за тракийските могилни некрополи от ранножелязната епоха в Средните Родопи. Прочетени бяха докладите на Д. Гергова (София) — за тракийските некрополи в Западните Родопи и на М. Домарадски (София) — за тракийските светилища в Родопите.

На следобедното заседание на 8 май продължиха докладите на родопска тематика. Н. Дамянов докладва за средновековни некрополи в Средните Родопи, М. Вакринова (София) и В. Танкова (Пловдив) — за последните проучвания около Червената църква при Перущица, Н. Гиздова (Пазарджик) — за средновековни крепости в Пазарджишки окръг, Б. Цветков (Благоевград) —за средновековните крепости в Западните Родопи, Р. Морева (Пловдив) — за строежи в Родопите от времето на Гр. Бакуриани, Ж. Аладжов и Н. Овчаров (София) — за сондажни проучвания, при които са били открити следи от светилище при с. Горна крепост, Кърджалийски окръг.

На това заседание бяха изнесени доклади от членовете и сътрудниците на Проблемната група по интердисциплинарни изследвания към Археологическия институт. Те показаха големия напредък в използването на съвременни методи за получаване на по-обилна информация от археологическите находки. Л. Кавгазова и П. Боев (София) докладваха палеоантропологични данни от археологически разкопки в Родопите, Н. Кондова, П. Боев, Сл. Чолаков (София) — също палеоантропологични данни от родопската област Чеч, В. Начева (София) говори за консервацията и технологията на реставрацията на керамични материали, получени от разкопките на праисторически некропол при с. Дуранкулак, Толбухински окръг, Й. Йорданов (София) — за някои одонтологични изменения (кариес) по материали от некропола при Дуранкулак. Той е констатирал у някои индивиди и наличие на меден пръстен около кучешкия зъб, което още не може да бъде обяснено задоволително. Я. Бояджиев (София) докладва за калибрацията на датите, получени по метода C_{14}, с помощта на дендрохронологичния метод, П. Вълев (София) — за откритите от него геометрични построения и пропорции в плана на гробницата при с. Свещари, Ил. Катевски (София) — за геофизични проучвания в тракийски могилен некропол при с. Свещари, Разградски окръг, П. Петрова (Шумен) — за възможностите на аерофотозасниманото при проучване на останки от сгради в района на Плиска и в други обекти в Шуменски окръг.

Предобедното заседание на 9 май бе посветено на проблемите на праисторията — на старокамен-

ната, новокаменната и меднокаменната епоха. Резултатите от тези проучвания бяха представени в обобщителни доклади: Н. Сираков (София) — за проучените палеолитни обекти през 1983 г., М. Чохаджиев (Перник) — за неолитните обекти с особено внимание върху разкопките на селищната могила при с. Гълъбник, Пернишки окръг, Н. Попов (Шумен) — за разкопките на селищната могила край Смядово, Шуменски окръг, и Ив. Вайсов (София) — за разкопаваните обекти от меднокаменната епоха през изтеклата 1983 г.

Следобедното заседание на 9 май обсъди резултатите от разкопките в областта на тракийската археология, в които се включва и проучването на обекти на бронзовата епоха. В. Мацанова (Пазарджик) докладва за проучванията върху бронзовата епоха през 1983 г., П. Делев (София) — за проучванията върху ранножелязната епоха през 1983 г., а М. Домарадски — върху късножелязната. В. Велков (София) докладва за резултатите от проучванията през последните години в тракийския град Кабиле и особено във военния лагер, който през II—III в. е бил разположен край града. Б. Чапъров (Смолян) говори за откритата и проучена от него тракийска каменна гробница при гр. Маджарово, Б. Николова (Казанлък) — за разкопки на могила от некропола на тракийския град Севтополис от самия край на IV в. пр. н. е.

Бе изнесен доклад от Ж. Въжарова (София) от името на полевата комисия с констатации за редица слабости в изготвянето на теренната документация и с предложения за тяхното отстраняване в бъдещата работа.

Предобедното заседание на 10 май разгледа докладите за резултатите от разкопките на антични обекти — гръцки колонии и римски градове в Мизия и Тракия. М. Лазаров (Варна) докладва за спасителните разкопки в центъра на Варна, при които са открити следи от най-ранния период на съществуването на Одесос. Прочетен бе докладът на В. Любенова (Перник) за спасителните разкопки в околностите на Радомир, при които е била разкрита сграда от III в. със запазени стотици произведения от метал, кост и злато, предназначени вероятно за продаване. Ел. Кесякова и З. Каров (Пловдив) докладваха резултатите от спасителните разкопки в центъра на Пловдив, между които особено място заемат добре запазените мозайки от II—III в. Хр. Буюклиев (Ст. Загора) разгледа откритата също при спасителни разкопки голяма обществена сграда в центъра на Стара Загора. Обобщителен доклад върху разкопаваните антични обекти през 1983 г. изнесе Г. Кузманов (София). Особено място на това заседание зае докладът на М. Станчева (София) относно проблемите на археологията и съвременното строителство. Разгледана бе методиката на спасителните разкопки и бяха направени някои предложения пред Археологическия институт и музей за подобряване работата в тази насока.

Следобедното заседание на 10 май бе посветено на проблемите на средновековната археология. Р. Василев (София) изнесе обобщителен доклад за проучванията на ранносредновековната епоха (VI—XI в.), а В. Нешева (София) — за проучванията на късното средновековие (XI—XVII в.). Р. Рашев (Шумен) и Ст. Станилов (София) докладваха за разкопките на ранносредновековното селище при с. Хума, Разградски окръг, Р. Рашев — за току-що приключили разкопки на култов обект в Плиска, Ж. Аладжов и П. Петрова (Шумен) — за съкровище от златни византийски монети от Плиска. Интерес предизвика докладът за Преславската архиепископия и направените възстановки на сградата от Д. Овчаров, Ж. Аладжов и Н. Овчаров. Единственият доклад, посветен на обект от късното средновековие — манастирския комплекс от XVI—XVII в. при Чипровци — бе изнесен от Ив. Сотиров (София) и Ил. Луканова (Чипровци).

В XXIX национална конференция взеха участие 275 археолози и музейни работници от Археологическия институт и музей, Института по тракология, катедрите по археология в СУ „Климент Охридски“ и ВТУ „Кирил и Методий“, от около 30 окръжни и градски исторически и археологически музеи, от Националния исторически музей, Музея за история на град София. В теренна дейност са участвували към 200 археолози, работено е на около 180 обекта.

Закривайки конференцията, проф. В. Велков подчерта големия принос на българската археология в разкриването на паметници от всички изследвани периоди. Обърна особено внимание на успехите на археолозите в проучването на Родопската област, при което са направени важни открития в областта на праисторията, античната и средновековната археология. Подчерта значението на докладите по проблемите на интердисциплинарните проучвания, чрез които се разширяват възможностите за повече информация, извличана от археологическите разкопки и от откриваните паметници. На високо научно ниво бяха обобщителните доклади, изнесени предимно от млади учени.

Участниците в конференцията се запознаха с новата експозиция на Окръжния исторически музей, Смолян. За сравнително кратък период от време засилените археологически проучвания в Средните Родопи са натрупали разнообразен и богат материал, датиращ от праисторията до късното средновековие. Интересната и подредена на съвременно ниво изложба разкрива богатата история и култура на този район на Родопите.

Участниците в конференцията посетиха и праисторическите обекти в района на с. Триград — пещерата „Харамийска дупка“ и т. нар. Ягодинска пещера. Тук са направени сериозни открития за най-ранното население в Родопите.

Между Окръжния народен съвет, Смолян и Археологическия институт и музей бе подписан договор за по-нататъшно ускорено археологическо проучване на територията на Смолянски окръг.

[1] Публикувана е брошура с резюмета на отчетите: Археологически открития и разкопки през 1983 г. XXIX национална конференция по археология. Смолян, 1984. 168 с.

Книгопис

Общи съчинения

Беневски, Мирослав и Маргарита Николова. Земеделието по българските земи през вековете. — Почвозн. и агрохим., 1981, № 5, 140—146.

Велков, Велизар. Симпозиум по проблемите на древна България (септември 1981 г., Нотингам, Англия). — Сп. БАН, 1982, № 3, 91—92.

Гавазов, Георги. Великият град Търнов. — Родна реч, 1981, № 10, 2—4.

Историята на града през вековете.

Иванов, Йордан Н. Местните имена между Долна Струма и Долна Места (Принос към проучването на българската топонимия в Беломорието). С., БАН, 1982. 240 с. с к. (Бълг. ономастика. Кн. 4).

История на България. Т. 1. Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки. С., БАН, 1979. 471 с.

Рец.: Владимир Попов. — Векове, 1982, № 1—2, 148—150.

Карагитлиев, Атанас. Видни и самокови. Рударство и металодобив в околностите на София. — София, 1982, № 5, 38—40.

Исторически преглед от античността до началото на XX в.

Кираджиев, Светлин. София на старите карти. — София, 1982, № 7, с. 9.

От XVI до XIX в.

Колчин, Борис. Ролята на естествените науки в изучаването на историята на древното производство. — МПК, 1982, № 1, 16—20.

Константинов, Илия. Постоянни и временни столици и главни градове на НР България. — География, 1981, № 10, 5—8.

През средновековието и след освобождението от турско робство.

Медникаров, Стоян. Въглени в пепелта. Варна, Г. Бакалов, 1981.

Исторически очерк за с. Разпоповци, Великотърновски окръг.

Нейновски, Панайот. Черепиш. С., Медицина и физкултура, 1982. 50 с. с ил. (Малка туристическа библиотека).

Прави исторически обзор на миналото на селището.

Николов, Васил. Строителство с абсиден план в българските земи. — Бълг. етнография, 1982, № 1, 29—37.

От бронзовата епоха до XX в.

Овчаров, Димитър. Византийски и български крепости V—X век. С., БАН, 1982. 172 с. с ил.

Станчева, Магдалина. Архитект Сава Бобчев на 90 години. — София, 1982, № 10, с. 40.

Станчева, Магдалина. Мъдростта и мярката на вековете. — София, 1982, № 5, 10—12.

За съдбата на археологическото наследство на съвременна София от античността и средновековието.

Станчева, Магдалина. Перспективи на Софийската археология. — София, 1982, № 10, 4—6.

Neues aus der Alten Welt . . . Bulgarien. — Das Altertum, 1982, N 1, p. 62.

За разкопките на праисторическото селище при м. Кременик, западно от Сапарева баня и нумизматичните находки от античната епоха.

Taylor, Timothy. Ancient Bulgaria. — Antiquity, 1982, N 216, p. 57—58.

Симпозиум, посветен на 1300-годишнината от основаването на Българската държава, състоял се в Нотингам, Англия, от 25—27 септ. 1981 г.

Праистория

Балагури, Э. А. Новые данные об изучении памятников конца III — начала II тыс. до н. э. в Верхнем Потисье (восточнословацкая курганная группа). — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 209—220.

Василев, Васил. Сравнителные исследования роли животноводства и охоты для праисторических поселений в Болгарии. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 301—310.

Збенович, В. Г. Сложение трипольской культуры на территории СССР. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 45—61.

Иванов, Иван. Новые данные о погребальном обряде Варненского энеолитического некрополя. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 81—85.

Ковачева, Мери. Датировка чрез физични методи. Археомагнитни изследвания в България. — МПК, 1982, № 1, 20—24.

Кынчев, Митьо. Поселение эпохи поздней бронзы у с. Асеновец, Сливенского округа. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 259—269.

Николов, Богдан. Эпоха ранней бронзы в Северо-Западной Болгарии и некрополь у села Тырнава. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva. 3. S., 1982, 192—200.

Тодорова, Хенриета и Мая Авpамова. Праисторическо изкуство в България. [Изследване]. С., Бълг. художник, 1982. 80 с. с ил.

Черныш, Е. К. Пути расселения трипольско-кукутенских общин в IV—III тыс. до н. э. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 19—22.

Шмаглий, Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 62—69.

Bandi, Gabor. Der Zusammenhang der Lebensweise mit der Siedlungsgeschichte in der ungarischen Frühbronzezeit. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 221—230.

Bouzek, Jan. Relations between the Aegean and Europe during the Bronze Age — a methodical Approach. — Archeol. rozhledy, 1982, N 1, 56—62.

Buchvaldek, Miroslav. Zum Problematik der Beziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa im Jüngäneolithikum- und Frühbronzezeit. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 201—208.

Černych, Evgenij Nikolaevič. Die ältesten Bergleute und Metallurgen Europas. — Das Altertum, 1982, N 1, 5—15.

Разглежда металургията в балкано-карпатския район през праисторическата епоха, вкл. и в българските земи.

Comşa, Eugen. Contributions à l'étude de la continuité des cultures néo-énéolitiques du sud-est de la Roumanie et de leurs rapports avec les cultures avoisinantes vers le nord. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 10—18.

Detev, Petăr. Le système d'agglomérations préhistoriques dans le bassin de la Marica. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 189—191, 1 k.

Ecsedy, Istvan. Some Steppic and Aegean Components of the Early Bronze Age in South-East Europe. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 119, 131.

Furmanek, Vaclav. Medzinarodna konferencia o strednej a mladšej dobe bronzovej. — Slov. archeologia, 29, 1981, N 2, 459—460.

Участвуват с доклади и български археолози.

Hänsel, Bernhard. Siedlungskontinuität im spätbronzezeitlichen und frühheisenzeitlichen Nordgriechenland. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 270—287.

Häusler, Alexander. Zu den Beziehungen zwischen dem nordpontischen Gebiet, Südost- und Mitteleuropa im Neoliihikum u5d in der frühen Bronzezeit und ihre Bedeutung für das indoeuropäische Problem. — Przegled Archeologiczny, 29, 1981, 101—149.

Häusler, Alexander. Zum Problem des Vorgringens früher Steppenelemente im Neolithikum Mittel-und Südosteuropas. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 98—118.

Kalicz, Nandor. Nemzetközi tanacskoas az eneolitikum es bronzkor kerdeseilor Verona — Lazisében 1980-ban. — Archaeologiai ertesitö, 108, 1981, N 1, p. 102.

С участието на български археолози, изнесли доклади за енеолита и бронзовата епоха в българските земи.

Katinčarov, Rumen. Sur la synchronisation des civilisations de l'âge du bronze ancien en Thrace et dans la région d'Egée et d'Anatolie. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 132—149.

Kopacz, Jerzy. Archaeological Abstracts — The Neolithic of East-Central Europe. Bulgaria. — Sprawozd. archeol., 33, 1982, 245—248.

Koukouli-Chrysanthaki, Chaido. Late Bronze Age in Eastern Macedonia. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 231—258.

Kovačeva, Mery, Grigori Zagnij, Dušan Veljovič et Helmut Becker. L'archéomagnetisme et la chronologie relative. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 288—291.

Kovacs, Tibor. Neuere bronzezeitliche Goldfunde in Ungarn. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 320—328.

Machnikowa, Anna Dzieduszycka. Aus den Forschungen über die Wirtschaft der Endphase der Polgar-Kultur in Kleinpolen. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 292—300.

Marinescu-Bilcu, Silvia. Le début et les étapes de la culture Precucuteni ainsi que ses relations avec la culture de Tripolje. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 23—44.

Müller-Karpe, Hermann. Handbuch der Vorgeschichte. Vol. IV: Bronzezeit. München, Beck, 1981. 3 vols.: I, text 496 p.; II, text 220 p., register 250 p., 2 tables, 10 maps; III, 602 pls.

Сведения за българските земи на много места във всички томове.

Nemejkova-Pavukova, Viera. Periodisierung der Badener Kultur und ihre chronologischen Beziehungen zu Südosteuropa. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 150—176.

Novotna, Maria. Zur Stellung einiger Kupferdolchen am mittleren Donau. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 311—319.

Ottaway, B. S. Frühes Arsenkupfer im nordalpinen Raum. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 177—188.

Patay, Pal. Gesellschaftliche Fragen der Kupferzeit der Ungarischen Tiefebene aufgrund der Analysen der Gräberfelder. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 86—97.

Pauli, L. On stratification in Bronze Age Europe. — Current Anthropology, Chicago, 1981, N 2, p. 180.

Studia Praehistorica. 1—2. Die Nekropole in Varna und die Probleme des Chalkolithikums. Internationales Symposium 19—21 April 1976. S., 1978. 256 p. ill.

Rez.: Dragomir Popovici. — Suceava, 8, 1981, 575—576.

Todorova, Henrieta. Zur Frage von Kontinuität und Diskontinuität in der Entwicklung des Neolithikums, Äneolithikums und der frühen Bronzezeit auf der Balkanhalbinsel. — In: Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 5—9.

Weisshaar, Hans-Joachim. Varna und die Ägäische Bronzezeit. — Archäol. Korrespondenzblatt, 1982, N 3, 321—329.

Wijnen, M. H. J. M. N. The early neolithic I Settlement at Sesklo: an early Farming Community in Thessaly, Greece. Leiden, University Press, 1981. 144 p. ill. (Analecta praehistorica Leidensia, XIV).

Разглежда въпроса за възможните контакти между Югозападна Азия и Югоизточна Европа, респ. и балканските земи (Караново, Веселиново).

Xirotiris, N. I. Die Neolithisierung Südost-Europas — ein anthropologischer Annährungsversuch. — In: Centar za balkanoloska ispitivanja. Materijali. Sarajevo, 1981, Кп. 17, p. 5—12.

Античност

Боев, Петър и Славчо Чолаков. Антропологично проучване на тракийски могилен некропол при Кабиле. — В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, 86—89.

Будинова, В. П. Передвижение готов в Северном Причерноморье и на Балканах в III в. (по данным писменных источников). — ВДИ, 1982, № 2, 155—174.

Велков, Велизар. Кабиле. Местоположение, проучвания, извори. — В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, 7—17.

Велков, Велизар. Тракийският град Кабиле. — Векове, 1982, № 1—2, 12—20.

Гетов, Людмил. Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле. — В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, 40—78.

Григорова, Кунка. Бронзова статуйка на Хермес. — София, 1982, № 4, с. 10.

Открита при археологическите разкопки в София. Съхранява се в Музея на София.

Данов, Христо М. Траки. [Истор. очерк]. 2. изд. С., Нар. просв., 1982. 184 с. 16 л. ил.

Димитрова, Александра. Разкопките на базилика № 1 в Кабиле. — В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, 115—157.

Златков, Йордан. Антична сграда. — София, 1982, № 5, с. 13.

Открити рушевини на ъгъла на ул. „Жданов" и „Г. Вашингтон" през 1931 и 1949 г.

Золотович, Георги и Асен Попов. Анализ на съдържанието на бронзов съд, намерен в тракийски могилен некропол при Кабиле. — В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, 79—85.

Иванов, Румен Т. Римският император Максимин Тракиеца. — Военноистор. сб., 1982, № 2, 157—169.

По писмени извори, епиграфски паметници и нумизматични материали.

Иванов, Теофил. Укрепителната система в Тракия през римската епоха (I—III в.). — Военноистор. сб., 1982, № 3, 115—126.

Иванов, Тотьо. Тракийски бронзов релеф. — Изкуство, 1982, № 3, 33—35.

Крайнов, Иван. Дар за Артемида. — София, 1982, № 10, с. 14.

Малък олтар с посвещение на гръцки език.

Лапушнян, Л. В. Ранные фракийци X — начала IV в. до н. э. в лесостепной Молдавии. Кишинев, 1979. 141 с. с ил.

Rez.: P. Múdry. — Archeol. rozhledy, 1982, N 2, 234—235.

Маразов, Иван. Класически шедьоври от дъното на морето. — Изкуство, 1982, № 2, 43—44.

Край гръцкото и южноиталийското крайбрежие.

Мегалитите в Тракия. Ч. 2. Тракия Понтика. Ред. А. Фол. С., Наука и изкуство, 1982. 544 с. с ил. 64 л. ил. (Тракийски паметници. Т. 3).

Авт.: Ив. Венедиков и др.

Мирчева, Симона. Живата история на разкритото от древна Сердика. — София, 1982, № 2, 41—42.

Разговор с арх. Сава Бобчев за археологическите открития в София.

Младенова, Весела. Вила рустика в квартал Обеля. — София, 1982, № 7, с. 11.

Проучена през 1961—1964 г.

Попов, Димитър П. Тракийската богиня Бендида. С., Наука и изкуство, 1981.

Русева-Слокоска, Людмила П. Пауталия. Топография, градоустройство и укрепителна система. Автореферат на дис . . . „канд. на истор. н." С., 1980. 29 с.

Спиридонов, Тошо. Тракийският град Бине. — Векове, 1982, № 1—2, 117—121.

Идентифицира тракийския град Бине у Теофраст с кастела Биеос у Прокопий и го локализира на мястото на античното селище в м. Царичина при с. Голямо село, Кюстендилски окръг.

Тачева, Маргарита. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. — IV в. от н. е.). Автореферат на дис . . . „доктор на истор. н.". С., 1982. 25 с.

Фол, Александър. Десет години институт по тракология. — Векове, 1982, № 1—2, 73—77.

Шалганов, Константин. С археологически адрес: ул. Генерал Гурко № 13. Старохристиянската гробница. — София, 1982, № 5, с. 23.

Разкопана през 1909 г. при строителни работи.

Яйленко, В. П. Всесоюзный симпозиум „Античная балканистика". — ВДИ, 1982, № 3, 195—202.

Състоял се от 2 до 4 дек. 1980 г. в Института по славяноведение и балканистика при АН СССР, Москва.

Berciu, D. Contribution à l'étude de l'art thraco-gête. Bucureşti, 1974. (Bibliotheca Historiae Romaniae. Monographies, 13).

Rez.: Tibor Kemenczei. — Archaeologiai ertesitö, 108, 1981, N 1, p. 118.

Brukner, Olgo. Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Beograd, Pokraijnski zavod za zaštitu spomenika kulture sap Vojvodine, 1981. 194 p. 176 ill. (Dissertationes et monographiae, 24).

Разграничава мизийско-дакийска група керамика. Привлича паралели от находки от българските земи.

Culică, Vasile. Zei şi evocări de mituri greco-romane pe obiecte de plumb din teritoriul municipiului Durostorum. — SCIV, 1982, N 1, 109—118.

Fitz, Jenö. Cultura romana in Pannonia nel terzo secolo. — La parola del passato, 35, 1980, N 190, 28—41.

Отиася се и за дунавските земи и Долна Мизия.

Gočeva, Zlatozara et Manfred Oppermann. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. 1. Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Šumen. Leiden, E. J. Brill, 1981. IX. 176 p. 442 ill.

Gočeva, Zlatozara et Manfred Oppermann. Monumenta Orae Ponti Euxini Bulgariae. (Corpus Cultus Equitis Thracii, 1). Leiden, E. J. Brill, 1979. 122 p. ill., 72 ill., 1 c.

Rez.: Lucia Criscuolo. — Epigraphica, 1981, N 43, 300—301.

Hamparztumian, Nubar. Moesia Inferior (Roman Section) and Dacia (Corpus cultus equitis Thracii, IV). Leiden, E. J. Brill, 1979. 128 p. ill, 1 c. (Etudes préliminaires aux réligions orientales dans l'Empire Romain, 74).

Рец.: Златозара Гочева. — Археология, 1981, № 3, 64—66; D. M. Pippidi. — SCIV, 1982, N 1, 151—152.

Hoddinott, R. F. The Thracian. London, Thames and Hudson, 1981. 192 p. ill.

Рец.: Растко Васић. — Старинар, 32, 1981, с. 96.

Kultury i ludy dawnej Europy. Red. S. K. Kozlowski. Warszawa, 1981. 300 p.

Mihăescu, H. Romănitatea în sud-estul Europei. — In: Academia RS România. Secţia de Ştiinţe filologice, literatură şi arte. Memoriile. Ser. 4. T. 1, 1977—1978. Bucureşti, 1980, 9—14.

Mihailov, Georgi. On the problem of a thracian versinn of the Gospels. — Филология, 1981, № 8—9, 3—7.

Muşeţeanu, Crişan. Bijuterii romane de la Durostorum. — SCIV, 1982, N 1, 125—129.

Novae — Sektor zachodni 1976, 1978. Wyniki badan wykopaliskowych ekspedycji archeologicznej Uniw. A. Mickiewicza w Poznaniu. Red. St. Parnicki-Pudelko. Poznan, 1981. 241 p. ill. (Prace Uniw. im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Ser. Archeologia, 18).

Oppermann, Manfred. Zum Problem von Kunst und Gesellschaft in den römischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior. — Wissenschaftliche Zft. Univ. Halle, 30, 1981, N 5, 113—126.

Petolescu, C. C. Relaţiile economice ale Daciei romane. — Revista de istorie, 34, 1981, N 4, 703—713.

Обхваща и Долна Мизия.

Poulter, Andrew. The End of Scythia Minor: The Archaeological Evidence. — In: Internat. Conference on Byzantine History and Archaeology. Birmingham Univ., 1981. Birmingham, 1981, 198—204.

Press, Ludwika, Tadeusz Sarnowski et Waldemar Szubert. Les travaux de l'expédition archéologique polonaise à Novae — Secteur Ouest, dans les années 1975 et 1977. — Archaeologia Polona, 20, 1981, 255—270.

Press, Ludwika. III kongress Trakologiczny w Wiednin 2—6 czerwca 1980 r. — Kwartalnik historii kultury materialnej, 29, 1981, N 2, 265—267.

Reho-Bumbalova, Maria. Eros e il gioco dell'ephedrismos su una lekythos di Sofia. — Babesch. Bulletin antieke beschaving, 56, 1981, 153—156, 2 ill.

Reho-Bumbalova, Maria. Eros e del fino su di una lekythos di Apollonia Pontica. — Mededeelingen van het Nederlands Inst. te Rome, Deel XLIII, N. S. 8, 1981, 91—99, 2 ill.

Ruprechtsberger, Erwin M. In legătură cu unele bronzuri romane din Dobrogea. — SCIV, 1981, N 3, 455—458.

Публикува броизови предмети от римската епоха от Дуросторум, Извоареле и други места по мизийския Дунавски лимес.

Thomasson, Bengt E. Laterculi praesidium: Moesia, Dacia, Thracia. Göteborg, Bokförlaget Radius, 1977. 69 p. ill.

Rez.: D. M. Pippidi. — SCIV, 1982, N 1, 150—151.

Tomaschek, Wilhelm. Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Unverändeter Nachdruck. Vien, Verlag der ÖAW, 1980. 130+70+103 p.

Rez.: D. M. Pippidi. — SCIV, 1982, N 1, p. 152.

Trohani, G. et L. Nemoianu. Istoria politică a geto-dacilor in secolele VI—II i. e. n. — Revista de istorie, 34, 1981, N 2, 271—283.

И за земите в днешна Добруджа.

Tschanewa-Detschewska, Neli. Frühchristliche Architektur in Bulgarien. Résumés des communications. Xe congr. internat. d'archéologie chrétienne. Thessaloniques, 1980, 95—96.

Velkov, Velizar. Der XV Internationale „Eirene"-Kongress der klassischen Studies. — Eirene, 18, 1982, 178—181.

Vulpe, R. Le processus de romanisation sur toute l'étendue des pays géto-daces. — In: Nouvelles études d'histoire. 1. Bucureşti, 1980, 71—80.

Отнася се и за Добруджа и Долна Мизия, I—II в.

Средновековие

Ангелов, Валентин. Българската дърворезба от XV в. до началото на XVIII в. — Пробл. изкуството, 1982, № 2, 47—52.

Антонова, Вера. И направи изкусно малкия стан . . . — Плиска, Мадара, Преслав, № 12, юли 1982, с. 9.

Аулът на хан Омуртаг на р. Тича.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981. 165 с. с ил.

Рец.: Тотю Тотев. Ценен научен труд за прабългарите. — Плиска, Мадара, Преслав, № 12, юли 1982, с. 9; Анани Стойнев. — Пробл. култ. 1981, № 5, 105—107.

Бойчева, Къна. Българските възрожденци за столицата Преслав. — Плиска, Мадара, Преслав, № 12, юли 1982, с. 5.

Бояджиев, С., Н. Чанева-Дечевска и Л. Захариева. Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., БАН, 1982. 260 с. с ил.

Венедиков, Иван. Военното и административното устройство на България през IX—X век. [Изследване]. С., Воен. изд., 1979. Рец.: Ал. Бурмов. — Пробл. култ., 1981, № 5, 95—98.

Вълов, Вълo. Археологически проучвания в югозападната част на ранносредновековното укрепено селище при Стърмен (сектор II). — В: Ранносредновековното селище при село Стърмен [Русенски окръг]. С., 1982, 70—113.

Георгиев, Павел. Старобългарската крепост Мундрага. — Плиска, Мадара, Преслав, № 12, юли 1982, с. 10.

Гергова, Иванка. Един интересен паметник от XVIII век. Старата църква „Св. Николай" в с. Царевец, Врачанско. — Изкуство, 1982, № 7, 43—47.

. Строена в края на XVI — началото на XVII в., обновена през 1747 г. според надписа.

Гочева, Златозара. Античното наследство в ранната българска култура. — ИПр., 1982, № 1, 30—41.

Гочева, Лилия. Аспаруховият календар. — Физика, 1981, № 6, 24—29.

Съдържа и приноса на Борис Рогев за възстановяването му.

Грабар, Андрей. Избрани съчинения. Т. 1. С., 1982.

Съдържа: Стенописите в черквата „Свети четиридесет мъченици" във В. Търново, с. 21—37; Българските черкви-гробници, с. 38—52; Отражение на латинския свят в едно изображение на Балканите от XIII век, с. 53—59 (в стенописите на Боянската църква); Базиликата в Белово, с. 60—69; Стенописите в параклиса на апостолите в киевската катедрала „Света София", с. 70—76; Стенописите по стълбището на „Света София" в Киев и византийската императорска иконография, с. 77-89; Многосъставни катедрали и групиране на църкви в Русия, с. 90—111; Религиозното изкуство и Византийската империя в епохата на Македонската династия, с. 112—131; Няколко мощехранителници на свети Димитър в мартириума на светеца в Солун, с. 132—153; Една нова мощехранителница на свети Димитър, с. 154—159; Гръцко-ориенталски миниатюри, с. 160—167; Един ръкопис с поучения на свети Йоан Златоуст в Атинската национална библиотека (Cod. Atheniensis 211), с. 168—206; Иконографската схема на Петдесетница, с. 207—220; Изобразяване на интелигибилното в средновековното византийско изкуство, с. 221—233; Плотин и колените на средновековната естетика, с. 234—251.

Джингов, Георги. Археологически изследвания в западната част на укрепеното селище при Стърмен сектори I, III, V и VI. — В: Ранносредновековното селище при село Стърмен [Русенски окръг]. С., 1982, 9—69.

Джурова, Аксиния. 24 миниатюри от Томичовия псалтир. Албум. С., Бълг. художник, 1982. 24 с. 12 цв. ил.

Димитров, Божидар. Средновековна България и морето. Истор. очерк — Море, 1981, № 2, 219—231.

Димова, Виолета. Разкопки на сектор IV. — В: Ранносредновековното селище при село Стърмен [Русенски окръг]. С., 1982, 114—117.

История на България. Т. II. Първа българска държава. С., 1981.

Рец.: Йордан Андреев. — Векове, 1982, № 1—2, 151—155.

Йорданова, Таня. Изображения на животни в старобългарското изкуство. — Природа, 1981, № 5, 9—16.

Каменова, Дора. Стенописите на Кремиковския манастир. — София, 1982, № 3, 10—11.

Коледаров, Петър. О местонахождении средневекового города Девол и пределах одноименной области. Ч. 1: Об имени „Девол" и местонахождении областей Большой и Малый Девол. — Старобългаристика, 1982, № 1, 87—101.

Милчев, Атанас. Средновековна българска култура. — Пробл. висш. образ., 1981, № 6, 5—11.

Михайлов, Стамен. Общ поглед върху укрепеното селище при Стърмен и мястото, което то заема в развитието на ранносредновековния български град. — В: Ранносредновековното селище при с. Стърмен [Русенски окръг]. С., 1982, 118—143.

Николова, Татяна. Турско фаянсово блюдо от XVI век. — София, 1982, № 6, с. 33.

Николова, Янка. По някои проблеми на материалната култура в Средновековна България (края на XII—XIV век). Велико Търново, ВТУ „Кирил и Методий", 1982. 246 с. 20 л. ил.

Овчаров, Николай. Идеалистическа и реалистическа тенденции в средновековното европейско изкуство. Някои проблеми в развитието на византийското изкуство. — Пробл. изкуството, 1982, № 1, 8—18.

Овчаров, Николай. Стенописите от XIV в. в църквата „Св. Илия" на крепостта Урвич. — Изкуство, 1982, № 4, 28—33.

Овчаров, Николай. Стилът на преславската рисувана керамика. — **Плиска, Мадара**, Преслав, № 12, юли 1982, с. 11.

Попов, Атанас Ив. Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. (Моногр.). Отг. ред. Васил Гюзелев. С., БАН, 1982. 167 с. с ил. 1 л. пл.

Рашев, Рашо. Юбилеят и разкопките в Плиска. — Плиска, Мадара, Преслав, № 12, юли 1982, с. 10.

Рошковска, Анна. Българският костюм — отражение на историческото ни развитие. Национални мотиви в детското облекло. — Текст. пром., 1981, № 9, 422—423.

Рошковска, Анна. Българският костюм — отражение на историческото ни развитие. — Текст. пром., 1981, № 10, 464—465.

Средновековният български град. Докл. и науч. съобщ. от науч. конф., В. Търново 1979 г. С., 1980. 374 с. с ил.

Rez.: Maria Matakieva. — Bulg. histor. rev., 1982, N 2, 122—125.

Тотев, Тотю. Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. С., БАН, 1982. 80 с. с ил. (Разкопки и проучвания, 8).

Тотев, Тотю Косев. Преславското златно съкровище. [Изследване]. С., Септември, 1982, 103 с. с цв. ил.

Хан, В. Неке карактеристике средновековног стакла на Балкану XII—XV век. — Balcanica, 11, 1980, 45—62.

Чанева-Дечевска, Нели. Архитектурная близость между церквами „Св. Архангелов" Бачковского монастыря и „Св. Николай" в Гелати. II междунар. симпозиум по грузинскому искусству. Тбилиси, АН Груз. ССР, 1977. 12 с.

Чанева-Дечевска, Нели. Архитектурни особености на църквите със стегнат кръст от периода на развития феодализъм в България. — В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., 1982, 131—203.

Чанева-Дечевска, Нели. По въпроса за църквите на Велики Преслав. — В: Традиция и нови черти в българското изкуство. С., 1976, 202—217.

Ђурић, В. Византијске фреске у Југославији. Београд, 1974.

Рец.: Е. Аристотели.—Историја (Скопје), 14, 1978, № 1, 232—235.

Angelov, Dimităr. Man trough the Middle Age of Bulgaria. — Bulg. histor. rev., 1982, N 2, 66—80.

Asdraha, Catherine. Les Rhodopes au XIVe siècle: administration et prosopographie ecclésiatique. — Byz.-Neugriechischen Jahrbücher, 23, 1979, 1—64.

Rez.: M. de Waha. — Byzantion, 1981, N 2, p. 671.

Bajalović, Marija et Hadži-Pesić. Medieval Towns of Serbia and Macedonia on a graphic art work of the 15th century. — Balcanoslavica, 8, 1979, 15—22.

Публикуват графики на средновековни български градове от Македония.

Čilingirov, A. Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien. 4. — 18. Jahrhundert. Archäologie, Malerei, Plastik, Kunsthandwerk. München, 1979.

Rez.: V. H. Elbern. — Ostkirchliche Studien, 28, 1979, 336—339.

Dabrowski, K., T. Nagrodzka-Majchrzyk et E. Tryjarski. Hunowie europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Wroclaw etc. 1975. 647 p.

Рец.: Веселин Бешевлиев. — Векове, 1978, № 5, с. 75; J. Benzing. — Zft. der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 130, 1980, N 1, 123—127.

Filipovska, Gordana et Peco Srbinovski. Two medieval settlements in the Bitola area — results of trial works in the field. — Balcanoslavica, 7, 1978, 113—120.

От XI—XII в.

Grabar, André. Le thème du „gisant" dans l'art byzantin. — Cahiers archéol., 29, 1980—1981, 143—156.

Публикува и фрагмент от скулптирана лежаща фигура от XIV в. от Велико Търново.

Haussig, H. W. Historia kultury bizantynskiej. Warszawa, 1980, 548 p.

Hensel, W. De l'histoire des recherches archéologiques sur les slaves du Haute Moyen Age (Au IVe Congrès International d'Archéologie Slave, Sofia 1980). Varsovie, 1980.

Rez.: I. Bohačova. — Archeol. rozhledy, 1982, N 1, p. 96.

Koledarov, Petăr S. The Medieval Maps as a Source of Bulgarian History. — Bulg. histor. rev., 1982, N 2, 96—110.

Laszlo, Gyula et I. Racz. A nagyszentmiklosi kines. 2. ed. Budapest, Corvina, 1978.

Rez.: Istvan Fodor. — Archaeologiai ertesitö. 108, 1981, N 1, 113—115.

Macchiarella, G., G. M. Falla Cestelfranchi et L. Del Francia. Oriente cristiano. — In: Nuove conoscenze e prospective del mondo dell'arte. P. 3. Medioevo ed età moderna. Roma, 1978, 298—333.

Сведения за Балканите (V—VII в.).

Monumenta cartographica Jugoslaviae. Одабрао и приредио Г. А. Шкривани. 2. Средњовековне карте. Београд, 1979. 100 с.

Сведения и за България.

Panayotova-Piguet, Dora. Les peintures de Backovo — œuvre d'Ivan Le Géorgien. — In: Bedi Kartlisa. Revue de kartvélologie. Vol. 39. Paris, 1981, 182—215.

Panayotova-Piguet, Dora. Le style des peintures de Sainte-Marina près de Karloukovo. — Südostforschungen, 40, 1981, p. 187—205, 16 ill.

Rusu, M. Les populations du groupe turc, les Slaves et les autochtones du bassin carpato-danubien au VIe—IXe siècles. — Revue roumaine d'histoire, 20, 1981, N 1e 19—30.

Šasălov, Dimităr. Reflets de la culture médiévale bulgare en Russie kiévienne durant la deuxième moitié du XIe s. — Старобългаристика, 1981, № 3, 98—105.

Влиянието на българската средновековна архитектура върху архитектурните паметници в Киевска Русия.

Čaneva-Dečevska, Nelli. Byzantinische Einflüsse auf die kirchliche Architektur des frühmittelalterlichens Bulgariens.—In: XVI. Internat. Byzantinistenkongress. Akten II—4. Wien, 511—515, 4 pl. (Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, 32).

Tschanewa-Detschewska, Nelli. Chiese medievale a cupola con inserimento di altari laterali. — In: III Simposio internazionale di arte armena, Milano etc., 1981. Venezia, 1981, 27—28.

Tschanewa-Detschewska, N. Örtliche Besonderheiten der Saalkirchen mit Kuppel im mittelaltertümlichen Bulgarien und ihr Vergleich mit den gleichartigen Kirchen in Armenien. — В: Второй международный симпозиум по армянскому искусству. Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1981, 257—266.

Tchaneva-Detchevska, N. Particularités de la décoration architecturale des églises cruciformes à coupole du XIIe—XVe s. en Bulgarie. — In: Actes du XVe congrès internat. d'études byzantines. II. Art et archéologie. Athènes, 1981, 787—794.

Tchaneva-Detchevska, N. Sur quelques problèmes de l'architecture sacrale médiévale en Bulgarie

parallèles avec l'Arménie. — In: Atti del Primo Simposio Internazionale di Arte Armena, 1975. Venezia etc., 1978, 677—683.

Нумизматика

Авдев, Стоян. За научната етика в нумизматиката. — Нумизматика, 1982, № 2, 42—44.

Авдев, Стоян. Имитации на венециански грошове от България. — Нумизматика, 1982, № 1, 19—26.

Бъчваров, Иван. Въоръжение и снаряжение на българската армия, представено върху средновековни монети и печати (XII—XIV в.). — Военноистор. сб., 1982, № 5, 57—66.

Бъчваров, Иван. Монетни находки (XIII—XIV в.) от крепостта Ряховец. — Нумизматика, 1982, № 1, 41—44.

Григорова, Кунка. Монети, сечени в софийската зарбхана. — София, 1982, № 8, с. 11.

Дерменджиев, Христо П. Българският военен орден „За храброст". — Военноистор. сб., 1982, № 1, 106—120, 12 ил.

Димитров, Камен. Антични и ранновизантийски монети от Кабиле, базилика № 1. — В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, 158—165.

Димитров, Камен. Монети с портрета на Севт III от разкопките в Севтополис. — Векове, 1982, № 1—2, 133—138.

Димитров, Марин. Преглед върху монетната циркулация в Дионисополис през ранното средновековие (VI—XI в.). — Нумизматика, 1982, № 1, 33—40.

Дочев, Константин. Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257—1277). — Нумизматика, 1982, № 2, 3—17.

Драганов, Димитър и Желязко Попов. Бронзовото монетосечене на град Кабиле. — В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, 18—39.

Драганов, Димитър. Нови монети на Севт III и на Спарток от Кабиле. — Нумизматика, 1982, № 2, 31—36.

Йорданов, Иван. Короната на владетелите Симеон и Петър. — Плиска, Мадара, Преслав, № 12, юли 1982, с. 11.

По сфрагистични данни.

Пенчев, Владимир. Колективна находка от сребърни монети на цар Тодор Светослав. — Нумизматика, 1982, № 1, 3—18.

Пенчев, Владимир. Секли ли са цар Иван Шишман и велбъдж-ския деспот Константин Деянович монети с „турски" надписи. — Нумизматика, 1982, № 2, 28—30.

Прокопов, Иля и Янчо Янев. Съкровище от венециански монети край с. Граница, Кюстендилски окръг. — Нумизматика, 1982, № 1, 27—32.

Христова, Здравка. Към въпроса за златното византийско монетосечене (963—1025) — хистамени и тетартерони. — Нумизматика, 1982, № 2, 18—27.

Чремошник, Г. Студије за средњовековну дипломатику и сигилографију јужних словена. Сарајево, 1976.

Рец.: Е. Аристотели. — Историја Скопје, 14, 1978, № 2, 233—235.

Юрукова, Йорданка. В памет на Колен М. Крей. — Нумизматика, 1982, № 2, 44—47.

Янев, Янчо. Приносите на академик Йордан Иванов в областта на българската нумизматика и сфрагистика. — Нумизматика, 1982, № 2, 37—41.

Barnea, I. Sceau de Constantin IV empereur de Byzance, trouvé à Durostorum. — Revue roumaine d'histoire, 1981, N 4, 625—628.

Оловен печат с изображение на Богородица с младенеца върху лицевата страна.

Diaconu, Petre. S-au emis monede in Dobrogea bizantina (secolele X—XII)?. — Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, 1981, N 3, 407—412.

Дискусионна. По повод публикацията на Ив. Йорданов „Ранни форми на монетно производство XI—XII в. в българските земи". — Нумизматика, 1980, № 2, 4—15.

Giard, J. B. Bibliothèque Nationale, Catalogue des monnaies de l'Empire Romain I. Auguste. Paris, 1976.

Рец.: Б. Божкова. — Нумизматика, 1982, № 1, 45—46.

Jovanović, Vojislav S. Prilozi hronologiji srednjevecovih nekropola Jugoslavije i Bugarske (II). — Balcanoslavica, 8, 1979, 115—157, 12 pl.

Епиграфика

Медынцева, А. А. Тмутараканский камень. М., 1979. 54 с.

Рец.: Казимир Попконстантинов. Ценный вклад в изучении Тмутараканской надписи. — Старобългаристика, 1982, № 1, 119—121.

Мичев, Михаил. Как се четат и за какво разказват някои скални надписи край село Царевец, Врачанско. — Векове, 1982, № 1—2, 102—116.

Петров, Петър. Български, а не прабългарски надписи. — Векове, 1982, № 1—2, 21—25.

За заменяне термина при надписите от Първото българско царство.

Танчева-Василева, Нели. Амфорните печати от Кабиле. — В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, 90—114.

Bogdan, D. P. L'originalité des inscriptions, manuscrits, documents et livres roumains rédigés en slave. — Rev. étud. Sud-est. europ., 19, 1981, N 1, 97—107.

За добруджанския надпис от 943 г., скалните надписи от Мурфатлар (X—XI в.), намерения във Влашко Видински сборник от 1360 г., ръкопис, написан по нареждане на Ана, дъщеря на Миколае Басараб, съпруга на цар Иван Срацимир.

Gerov, B. Eine militärische Grabinschrift aus der Nordostgrenze Makedoniens. — In: Ancient Macedonian Studies in honor of Charles F. Edson. Thessaloniki, 1981, 157—161, 1 ill.

Inscripţiile din Scythia Minor. Vol. 5. Capidava — Troesmis — Noviodunum. Adunate, traduse, însoţite de comentarii şi indici de E. Doriţiu-Boilă. Bucureşti, 1980. 359 p.

Rez.: C. C. Petolescu. — Revista de istorie, 34, 1981, 992—887.

Malingoudis, Ph. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel, Teil 1: Die bulgarischen Inschriften. Thessaloniki, 1979. 121 p. (Association Hell. d'-etud. slaves, 3).

Rez.: Günter Prinzing. Kritische Bemerkungen zu einer neuen Sammlung bulgarischer Inschriften des Mittelalters. — Südostforschungen, 40, 1981, p. 254—265; Z. Hauptova. — Byzantinoslavica, 41, 1980, N 4, 71—72; H. Mihaescu. — Revue roumain d'histoire, 20, 1981, N 2, 363—363.

Mihailov, Georgi. Epigraphica. — Филология, 1981, № 8—9, 101—108.

Съдържа: 1: Les stratèges de Mesambrie. 2. Inscriptions de Ratiaria. 3. Remarques onomastiques.

Samsaris, Dimitrios C. Une inscription grecque inédite de la région de Serres mentionant un nouveau nom de personne thrace. — Балк. езикозн., 1982, № 3, 43—45.

Музейно дело и консервация

Ангелова, Рашел. Разговорът за облика на вековния град не е завършен. — Плиска, Мадара, Преслав, № 12, юли 1982, с. 4—5.

Адаптация на архитектурното наследство в съвременния град Шумен.

Андреева, Виолета. Британският музей гостува в София. — МПК, 1982, № 1, 48—50.

Изложба на древното египетско изкуство, открита в Националния археологически музей, София, на 1 ноем. 1981 г.

Антонова, Вера и Бета Хараланова. С комунистическо самочувствие и патриотична гордост.— Плиска, Мадара, Преслав, № 12, юли 1982, с. 3.

Музейното дело в Шуменски окръг.

Великов, Величко. 125 години в служба на отечеството. Приносът на шуменските изследователи в съкровищницата на българската култура. Всестранна, ускорена проучвателска и консервационна дейност. Изграждане на музейна експозиция с национално значение. — Плиска, Мадара, Преслав, № 12, юли 1982, с. 1, 2.

Зидаров, Филип. Четиридесет столетия ни гледат. — Изкуство, 1982, № 4, 38—41.

Изложба на древноегипетски експонати от колекцията на Британския музей в Националния археологически музей, София през ноем. и дек. 1981 г.

Икономова, Аглика. Консервация на стенописни фрагменти от черквата „Св. Илия" в крепостта „Кокалянски Урвич". — МПК, 1982, № 1, 37—41.

Физици и музейни дейци ръка за ръка за опазване на културното наследство. — МПК, 1982, № 1, 6—12.

Първи национален симпозиум София'81 „Физични науки — културно наследство".

Янев, Веселин, Иван Петков, Илиян Катевски и Лидия Никова. Геофизични методи в археологията — проблеми и насоки на развитие. — МПК, 1982, № 1, 13—15.

СТ. ПЕТРОВА

Поправка към кн. 3, 1983

На с. 36—37 клишетата на обр. 2 и 3 са разменени.

СЪДЪРЖАНИЕ

Теофил Иванов — Светилището на Тракийския конник Θεὸς Σαληνος при Сандански . . . 1
Павел П. Георгиев — Изображение на четирилико славянско божество от Преслав 16
Георги Александров — Средновековно българско съкровище от Михайловград 29

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Кл. Вахтел, В. Найденова — Паметници за култа на Либер и Митра от Ятрус (Долна Мизия) 39
Анна Хараламбиева — Дъговидни фибули от епохата на Великото преселение на народите 45
Павлина Петрова — Аероархеологическо проучване на архитектурни комплекси от IX—Хв. 52
Николай Овчаров — Стеатитов релеф от Търговище с рядко изображение на св. Артемий 63

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Магдалина Станчева — За точно използуване на археологическите данни 67
Велизар Велков — Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981. Part 1, Part 2. Edited by A. G. Poulter. Nottingham, 1983. 332 p., 293 p. 68

ПРЕГЛЕД

XXIX национална археологическа конференция в Смолян 70

КНИГОПИС 72

TABLE DES MATIERES

Teofil Ivanov — Le sanctuaire du Cavalier thrace Θεὸς Σαληνος près de Sandanski 15
Pavel P. Georgiev — Représentation d'une divinité slave à quatre faces de Preslav 28
Georgi Aleksandrov — Trésor médiéval bulgare de Mihajlovgrad 38

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Kl. Vahtel, V. Najdenova — Monuments du culte de Liber et Mithra de Jatrus (Mésie Inférieure) 45
Anna Haralambieva — Fibules arquées de l'époque des Grandes Invasions 51
Pavlina Petrova — Étude aéroarchéologique d'ensembles architecturaux du IXe—Xe s. . . 63
Nikolaj Ovčarov — Relief en stéatite de Târgoviște à représentation rare de St Artemios . . 66

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Magdalina Stančeva — Pour une utilisation précise des données archéologiques 67
Velizar Velkov — Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981. Part 1, Part 2. Edited by A. G. Poulter. Nottingham, 1983. 332 p., 293 p. 68

REVUE

*XXIX*e conférence archéologique nationale à Smoljan 70

BIBLIOGRAPHIE 72